

2022
5(7)

IQTISODIYOT VA TURIZM
xalqaro ilmiy va innovatsion jurnali

ЭКОНОМИКА И ТУРИЗМ
международный научно-
инновационный журнал

ECONOMICS AND TOURISM
international scientific and
innovative journal

ISSN 2181-2551

9 772181 255890

E-ISSN 2181-2561

9 772181 256001

ISSN 2181-2551
E-ISSN 2181-2561

ISSN 2181-2551
E-ISSN 2181-256X

"IQTISODIYOT VA TURIZM"
xalqaro ilmiy va innovatsion jurnali

«ЭКОНОМИКА И ТУРИЗМ»
международный научно- инновационной журнал

"ECONOMICS AND TOURISM"
international scientific and innovative journal

№5(7) 2022

O'zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2022 yil 30 apreldagi 315/5-son qarori bilan iqtisodiyot fanlari buyicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnal haqida

"Iqtisodiyot va turizm" xalqaro ilmiy va innovatsion jurnali

"Iqtisodiyot va turizm" xalqaro ilmiy-innovatsion jurnaliga taqdim etilgan ilmiy maqolalarga qo'yiladigan asosiy talablar falsafa doktori (PhD), fan doktori (DSc) dissertatsiyalarining asosiy ilmiy natijalarini xalqaro standartlar va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida "Oliy attestatsiya komissiyasi to'g'risidagi Nizom" talablari, shu jumladan elektron ilmiy-texnik jurnallarga qo'yiladigan talablar tizimi hisoblanadi.

«Экономика и туризм» международный научно- инновационный журнал

Основные требования к научным статьям, представляемым в международном научно-инновационном журнале «Экономика и туризм» являются научные труды, рекомендованные для публикации основных научных результатов докторских (PhD), (DSc) диссертаций в соответствии с международными стандартами и «Положением о Высшей аттестационной комиссии» при Кабинете Министров Республики Узбекистан, в частности требования к электронным научно-техническим журналам.

About the magazine

"Economics and Tourism" international scientific and innovative journal

The main requirements for scientific articles submitted to the international scientific and innovative journal "Economics and Tourism" are scientific publications recommended for the publication of the main scientific results of doctoral (PhD), (DSc) dissertations in accordance with international standards and the "Regulation on the Higher Attestation Commission" Under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, including from templates in the system of requirements for electronic scientific and technical journals.

EDITORIAL BOARD

Chairman of the Editorial Board

Navruz-Zoda Bakhtiyor Negmatovich

Bukhara State University Professor Doctor of Economical sciences (DSc)

Vice-Chairman of the Editorial Board

Khamraev Khalim Razikovich

Bukhara State University Docent Doctor of economical sciences

Main editor

Khidirova Gavkhar Rustamovna

Bukhara State University Docent Doctor of philosophy (PhD) Economical sciences

Members of editorial board

Khamidov Obidjon Khafizovich

Bukhara State University Professor Doctor of Economical sciences (DSc)

Akhmedov Tursun Mukhitovich

Institute of forecasting and macroeconomic researcher (IFMR) Deputy director professor,

Doctor of Economic Sciences (DSc)

Maydyrova Aigul Bulatovna

Doctor of Economics, Professor. Head Department of "Economics and Entrepreneurship" of the Faculty of Economics of the Eurasian National University L.N. Gumilyov

Ivlieva (Shaposhnikova) | Olga Vasilevna

Doctor of Geography, Professor of the Tourism Department of the Higher School of Business of the Southern Federal University

Mutalieva Lyailya Maratovna

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department "Tourism" of the Eurasian National University L.N. Gumilyov

Djavlonbek Kadirov

Place of work: Victoria University of Wellington PhD in Marketing

Khazhimov Pazliddin Zukurovich

National university of Uzbekistan Docent Doctor of philosophy (PhD) of Economic sciences

Navruz-zoda Zebiniso Bakhtiyorovna

Doctor of philosophy on economic sciences (PhD), Associate Professor Department of Economics of the Bukhara State University

Oripov Makhmud Ashurovich

Bukhara State University associate professor Department of ""Agribusiness and Agro Logistics""

Abdullaev Ilyos Sultanovich

Urgench State University professor Doctor of economic sciences

Alimova Mashhura Toirxonovna

Samarkand Institute of Economics and Service Professor of the Department of Management DSc in Economics

Juraev Abror Turobovich

Bukhara State University Vice-rector for International Cooperation Candidate of economic sciences

Ibragimov Nutfillo Salimovich

Bukhara State University Professor Doctor of Economical sciences (DSc)

Yavmutov Dilshod Shoyimardonkulovich

Bukhara State University Docent Doctor of philosophy (PhD) Economical sciences

Tadjieva Sayyorakhon Uralovna

Bukhara State University Head of the Department Candidate of economic sciences

Responsible editor: Gavhar Xidirova

Web-administrator: Erkin Farmonov

MUNDARIJA

Мамаюнус Қаршибаевич Пардаев, Ҳилола Нематовна Очилова. Таълим хизматларини сифатини оширишда синергетик самара усулларида фойдаланиш имкониятлари	5
Хашимов ПазлидинЗукурович, Жаббаров Зарифбой Рустамович, Рустамова Дилшода Зарифбой кизи. Тадбиркорлик фаолиятини иқтисодий ҳавфсизлигининг моҳияти ва шакллари	13
Nutfillo Salimovich Ibragimov. Turistik hudud raqobatbardoshligiga oid nazariy bilimlarning shakllanish bosqichlari	21
Нурманов У.А. Курилиш материаллари ишлаб чиқариш корхоналарида тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришда таҳлилнинг муҳимлиги	31
Uroqov Mamurali Odil oglu. The concept of labor resources as a socio-economic category and its scientific theoretical development	39
Yuldashev Kamol Sharifovich. Mustaqil turizmning mohiyati va uni xalqaro tajriba asosida O'zbekiston Respublikasida rivojlantirish imkoniyatlari.....	47
Хотамов Алишер Хотамжон ўғли. Тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноати корхоналарида тайёр маҳсулотлар ҳисоби, ички назорат ва ички аудитини такомиллаштириш	60
Maxmudova Nodira O'ktamovna. Ta'lim turizmi xizmatlarining tamoyillari, vazifalari va funksiyalari.....	71
Исмаилов Азизбек Рузимахамматович. Аҳоли бандлигини тартибга солишнинг хориж тажрибаси.....	81
Очилова Ҳилола, Азизова Саодат. Анализ развития пещерного туризма в Узбекистане	89
Yakubova Shamshinur, Qosimov Jahongir. Meva-sabzavotchilik sohasini rivojlantirishda kooperatsiya tizimini tashkil etishning iqtisodiy asosi.....	96
Bolbekova Gulnoza Shukrullo kizi. Ensuring The Stability of the Process of Active Employment in Industrial Enterprises.....	104

УДК 338.46

Мамаюнус Қаршибаевич Пардаев

СамИСИ профессори, и.ф.д. “Турон” ФА академиги;

Ҳилола Нематовна Очилова

СамИСИ стажёр-тадқиқотчиси

ТАЪЛИМ ХИЗМАТЛАРИНИ СИФАТИНИ ОШИРИШДА СИНЕРГЕТИК САМАРА УСУЛЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ ИМКОНИАТЛАРИ

Аннотация: олий таълимда таълим хизматларини кўрсатишда синергетик самаранинг кучларни бирлаштириш, тизимли таъсир ва келажакнинг бугунги кунга таъсири усулларида фойдаланиб олий таълимда таълим хизматлари сифати ва самарадорлигини оширишда таълим муассасалари ва ота-оналар ҳамкорлигини таъминлаш орқали эришиш йўллари ишлаб чиқилган, ушбу усуллардан фойдаланиш асослари кўрсатиб берилди, ҳамда Янги Ўзбекистонда таълим жараёнларини ҳам янгилаш лозимлигидан келиб чиқиб, унинг технологияларини ўзгартиришга оид тавсияларнинг қиёсий таҳлили келтирилган.

Калит сўзлар: олий таълим, таълим хизматлари, синергетик самара, кучларни бирлаштириш, ота-оналар, иш берувчилар, синергетик самарага эришиш учун тизимли таъсир, келажакнинг бугунги кунга таъсири.

Кириш. Мамлакатимиз Президенти таълим соҳасини замон талабига мос ҳолда ривожлантиришга катта аҳамият бериб келмоқда. Хусусан, 2020 йил 29 октябрда “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” Фармони, 2022 йил 16 июнда “Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги бошқаруви тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ-84-сонли қарори, 2022 йил 18 июлда қабул қилинган “Олий, ўрта махсус ва профессионал таълим ташкилотларида хотин-қизларнинг таълим олишларини қўллаб-қувватлашга доир чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-323-сонли қарорлари қабул қилинди. Ушбу ва бошқа таълимга оид меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда таълим тизимини ривожлантиришга катта аҳамият берилмоқда.

Бунда бир қанча масалалар билан бирга устоз ва мураббийлик касбини улуғлаш таълим тизимини замонавий технологияларни қўллаган ҳолда ривожлантириш вазифалари қўйилган. Чунки устозлик, айнан муаллимлик ҳақида Шухрат Сирожитдиновнинг “Муаллимлик ҳунар эмас, балки боланинг ички дунёси ва шахсий фазилатларини ривожлантириш қонуниятини чуқур билишни талаб қиладиган санъатдир”¹ деган таърифи устозларга берилган мукамал изох, деб баҳолаш мумкин. Чунки, устоз бир томондан, юксак билимга эга бўлиши билан бирга, ёшлар руҳиятининг муҳандислари бўлиши ҳам керак. Уларнинг турли қарашларини бир жойга жамлаб, тафаккурига таълимни сингдириш унчалик осон иш эмас. Иккинчи томондан эса, устоз таълими билан бирга ўзи ҳам ўрнак бўладиган даражада ахлоқий ва маънавий пок одам бўлиши лозимлигини ҳам тақозо қилади. “Унинг энг катта бурчи юрт равнақиға муносиб ҳисса қўша оладиган, ақл-идрокли, фаҳм-фаросатли ва қобилиятли шогирдлар тайёрлашдан иборат”². Бу ҳам ўта мураккаб жараён. Шу туфайли мазкур мавзуда илмий-тадқиқотларни олиб боришни тақозо қилади. Бундан ҳам кўриниб турибдики, ушбу мақола ўта долзарб муаммоларнинг ечимига бағишланганлигидан далолатдир.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Прездитентимиз бошчилигида таълим соҳасига жуда катта эътибор қаратилмоқда. Шунга қарамай ҳозирда энг такомиллаштиришга ҳали ҳам муҳтож томонимиз бу таълим тизимида бўлиб қолмоқда.

¹ Сирожитдинов Шухрат Устозлик – ҳикмат ва қисмат. // Янги Ўзбекистон” газетаси. 2022йил 29 сентябрь.200-сон. – 5 бет.

² Ўша жойда.

Таълим хизматлари сифати ва самарадорлигини оширишда иқтисодчи олимларимиз ҳам илмий-тадқиқот ишларини олиб бормоқда. Булар жумласига С.С.Ғуломов, Р.Х.Аюпов, М.Э.Пўлатов, А.В.Вахабов, М.Х.Саидов, М.Қ.Пардаев, Қ.Ж.Мирзаев, О.М.Пардаев, М.М.Мухаммедов, Б.И.Исроилов, А.О.Очилов, Б.Ш.Усмонов, О.С.Қаҳҳаров, кабилар¹ томонидан турли журналлар мақолаларида, илмий-услубий ишларида тадқиқот қилинган. Жумладан, академик Нағмет Аимбетовнинг “Янги Ўзбекистон” газетасидаги Синергетик эффект номли мақоласида олий таълим муассасаларини бизнес тузилмалари билан ҳамкорлик қилиши кераклиги, ҳамда фан, ишлаб чиқариш ва таълим жараёнининг узвийлигини, интеграциясини таъминлаш бўйича бир қанча тавсиялар бериб ўтганлар². О.С.Қаҳҳаров ўзининг “Олий таълим тизимида рақобатбардош кадрлар тайёрлашнинг бошқарув механизмини такомиллаштириш” мавзусидаги диссертациясида рақобатбардош кадрлар тайёрлаш бўйича бир қанча илмий таклифлар берган³. Н.М.Кошанованинг “Таълим самарадорлигини оширишда оила таълим салоҳиятининг аҳамияти” номли мақоласида таълим тизимида таълим субъектларини ўзаро манфаатли ҳамкорлигини йўлга қўйиш, оилада ота-оналарнинг педагогик салоҳиятини ва малакасини яхшилаш орқали таълим сифатини ошириш мумкинлиги ҳақида илмий тавсиялар берган⁴. Бироқ, олий таълимда таълим хизматларини кўрсатишда синергетик самара усулларини қўллаб таълимни янада такомиллаштиришга эришиш хусусида мамлакатимиз олимлари томонидан тадқиқ қилинмаган ва мос равишда адабиётларда ҳам ёритилган.

Тадқиқот методологияси. олий таълимда таълим хизматларини кўрсатишда синергетик самара усулларини тадқиқ қилиш жараёнида индукция ва дедукция, макон ва замон, таҳлил ва синтез каби услублардан ва ёндошувлардан фойдаланилган. Бунда асосан мантикий таҳлил усуллари ҳам қўлланилган.

Таҳлил ва натижалар. Ҳозирги пайтда таълим тизимини замон талабига, жадал ривожланаётган жараёнларга мос тарзда олиб бориш учун анча ишларни қилишга тўғри келади. Чунки мазкур соҳада, хусусан олий таълимнинг ўзида ҳам анчагина камчиликлар мавжуд. Хусусан, талабалар аудиторияда ўқитувчини кутмоқда. Улар фақат қайси фандан дарс бўлишини, ким дарс ўтишини билади, холос. Аммо ўқитувчи аудиторияга кириб мавзунини эълон қилмагунча қандай масалаларни бугун ўрганиши ҳақида умуман тушунчага ва тасаввурга эга эмас. Ўқитувчи эълон қилган шу дарсда ўтилиши керак бўлган мавзу талабага бутунлай нотаниш.

Дарсда маъруза ўқилиб бошланди. Энди талабалар ҳам мавзу бўйича маърузани эшитиб бошлайди. Шунинг билан олинган жойизки, талабалар аудиторияда бу назарияни биринчи бор эшитаётган бўлади. Албатта ўқитувчи буларни қаерга ва қандай қўллашни ўқитувчи айтгани билан талабаларнинг бирданига тушуниши қийин кечади. Лекин ўқитувчи дарс давомида кетма-кет гапириб, дарснинг охирида талабаларга ушбу мавзунини ўқиб келиш бўйича уйга аниқ вазифа беради. Аммо ҳозирги тартиб бўйича ўқитувчи

¹ Ғуломов С.С. ва бошқалар. Рақамли иқтисодиётда блокчейн технологиялари. Т.: ТМИ, “Иқтисод-Молия” нашриёти, 2019, 447 бет.; Ғуломов С.С., Аюпов Р.Х. Рақамли иқтисодиёт ва электрон тижорат асослари. Т.: ТМИ, “Иқтисод-Молия” нашриёти, 2020, 510 бет.; Саидов М.Х. Ўзбекистон: инвестиция в человеческий капитал, партнёрства в сфере образования.-М.: Книжный дом газеты «Труд», 2006.-243 с.; Пардаев М.Қ., Мирзаев Қ.Ж, Пардаев О.М. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти. Ўқув Қўлланма. – Т.: “Иқтисод-молия”, 2014. – 384 б.; Пардаев М.Қ. ва бошқалар. Таълим хизматлари ва уларнинг самарадорлигини ошириш масалалари. Монография. “Инновацион ривожланиш нашриёт матбаа уйи”, 2020. – 256 б.; М.М.Мухаммедов ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. Т.:«Фан ва технология» нашриёти 2018. Исроилов Б.И. Таълим тизимида инновацион корпоратив ҳамкорликни ривожлантиришда иқтисодий механизмлар ролини ошириш. ТМИ, ИАК, 2016 й., 26 март.; Очилов А.О. Юқори малакали кадрлар тайёрлашни бошқариш самарадорлигини ошириш. Иқтисодиёт фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати – Тошкент, ТДИУ, 2019. – 76-бет.; Усмонов Б.Ш. ва бошқалар. Инсон капиталининг шаклланишида таълим ва илм-фаннинг роли. Т.: “Фан ва технологиялар”, 2015 й.

² Аимбетов Н. Синергетик эффект.// “Янги Ўзбекистон” газетаси, 2021 йил 27 июль.

³ Қаҳҳаров О.С. Олий таълим тизимида рақобатбардош кадрлар тайёрлашнинг бошқарув механизмини такомиллаштириш. Фан доктори (DSc) диссертацияси. Самарқанд, СамИСИ, 2020.

⁴ <https://cyberleninka.ru/article/n/talim-samaradorligini-oshirishda-oila-talim-salo-iyatining-a-amiyati>

навбатдаги маъруза вақтида берилган вазифани талабалардан сўрашга вақти бўлмайди. Бунини яхши билган талаба умуман навбатдаги маъруза дарсига тайёргарлик кўрмасдан келиши, бу одатий ҳолга айланган. Ачинарлиси шундаки, билим олишга интилан талабалар ўқитувчи сўраса ҳам, сўрамаса ҳам ўқийди, аммо диплом учун ўқийдиганлар, афсус уларнинг сони кўпчиликти ташкил қилади, умуман маъруза дарсига тайёрланмай келади.

Тадқиқотлар кўрсатдики, бунини жуда кўп адабиётларда ҳам эътироф этилган бундай маъруза жараёнида агар иқтидорли талаба бўлса, хотирасида 10 фоизгача маълумот қолар экан. Агар маъруза вақтини 80 дақиқа дейдиган бўлсак, фақат 8 дақиқаси нафли, қолган 72 дақиқаси исроф бўлар экан. Умуман олганда, ушбу ҳолатни вақт йўқотиш ва билимсизлик учун ўқитишдан бошқа нарса эмас, деб баҳолаш мумкин.

Таҳлил қиладиган бўлсак, бундай шароитда мазкур камчиликларни қандай тугатиш мумкин, деган савол кўндаланг туради. Тадқиқотларимиз кўрсатдики, дарс жараёнида СИНЕРГЕТИК САМАРА усулларида фойдаланиш мақсадга мувофиқ эканлигига амин бўлдик. Бу нималарда намоён бўлади (1-чизма):

1-расм. Таълим соҳасида синергетик самаранинг амалга ошириш усуллари

Мазкур расмдан кўриниб турибдики, синергетик самарага эришиш учун учта усулдан фойдаланиш лозим экан. **Биринчидан**, таълим сифати ва самарадорлигига эришиш учун **кучларни бирлаштириш** мақсадга мувофиқ экан. Ўқувчиларнинг билим олишидан манфаатдор субъектларнинг кучлари бирлашиши лозим. Булар **ота-оналар, ўқувчилар, ўқитувчилар, таълим муассасаси, иш берувчилар ва давлат**. Ҳозир ота-оналар фарзандим фалон олийгоҳга ўқишга кирди, энди ўқияпти, деб фақат моддий таъминоти билан шуғулланиб, ўқининг натижасидан кўп ҳолларда бефарқ. Таълим муассасаси ҳам талабанинг ўқишини жуда хоҳлайди, аммо уларни фақат назорат пайтидагина билим даражасига баҳо бера олади. Иш берувчи ҳозирги ўқийдиган талабани танимайди ҳам. Албатта бундай ҳолда уларда бутунлай бефарқлик шаклланган. Давлат тегишли шароитни яратиб қўйибди. Аммо ҳар бирини ўқитишни тегишли муассасалар олиб боришини белгилаб қўйган ва уларни ҳам айрим вақтлардагина текширишга улгуради. Шундай қилиб, талаба “ўзига хон ва ўзига бек”. Бундай шароитда таълим жараёнида катта муваффақият қозониш мураккаблигига амин бўлдик.

Кучларни бирлаштириш бўйича оддий мисол. Бир кишининг кучи 50 кг.ни кўтаришга етади. Агар юк 200 кг. бўлса албатта уни кўтариш учун 4 киши бирлашиш керак экан. Таълимда ўқитувчи алоҳида бир дунё бўлса, талабалар ўзи бир дунё. Агар улар бирлашмаса ҳар бир “дунё” ўз ҳолича ҳаракат қилса кутилган самарага эришмайди. Буларни инобатга оладиган бўлсак, ўқитувчи фақат гапирувчи, талабалар эса фақат

тингловчи бўлиб қолмаслиги керак. Улар мавзуни ва мавзудаги муаммоларни биргаликда муҳокама қилиб, биргаликда ечимини топиш учун изланиши керак. Халқимизда мақол бор: “Бирлашган ўзар – бирлашмаган тўзар”, деган. Ҳозир таълимга эътибор қилсак, тўзиб юрибмиз. Бирлашиш барча соҳалар сингари таълимда ҳам объектив зарурият.

Эндиги мураккаб масала, таълим хизмати ва самарадорлигини оширишда кучларни бирлаштириш ҳақида кетмоқда. Чунки кучлар бирлашмас экан мазкур соҳада ҳам кутилган натижага эришиш биров мураккаб бўлади. Бунга эришиш учун ҳозирги кунда олий ўқув юртларида тьютор лавозими жорий қилинди. Бунинг вазифаси таълим муассасасини талабалар ва ота-оналар билан ҳамкорлигини таъминлашдан иборат. Бунга эришиш учун ҳозирги рақамли иқтисодиёт шароитида ҳеч қандай мураккаблик йўқ. Талабанинг бутун фаолияти, дарсга иштирок этганлиги, хусусан олган баҳосини ҳам ҳар куни ота-оналар ўзларига улаб қўйилган дастурдан кузатиб туради. Ушбу дастурни бир вақтнинг ўзида профессор-ўқитувчи, талаба, таълим муассасаси раҳбари ва ота-оналар кўриб туради. Ўзлаштириш кучли ёки юқори бўлмаса ота-оналар болаларини назорат қилиш имконияти, паст баҳонинг асосини билишга ҳаракат қилади ва боласига ўзларининг таъсирини таълим муассасаси сингари ўтказиши мумкин. Шу тариқа кучлар бирлашиб таълим сифатини қандай кўтариш кераклигига рағбат (мативация) бериши мумкин бўлади.

Энди иш берувчига келсак, ҳозир бевосита корхоналар ўзларининг кадрларини ўзлари кантрактини тўлаб ўқитмоқда. Буларга ҳам қараб чиқилган механизм орқали талабанинг ҳар бир натижасидан хабардор қилиб туриш мумкин. Агар паст баҳога ўқийдиган бўлса, қайтиб ишга олмаслиги ва кантрактни тўламаслигини талаба билгач жонжаҳди билан ўқийди. Булардан ташқари, иш берувчига 5 та мутахассис керак. У талабалар орасидан танлаб олишни лозим деб топган бўлса, уларнинг ўқиш жараёнини назорат қилиб боради. Бу ҳам масофавий амалга оширилади ва зарур ҳолларда бевосита мулоқот қилиш имкониятлари ҳам бор. Бунда кўприк ролини амалдаги тьютор ўйнайди. У ҳам талабанинг ўқишини, баҳосини кузатиб боради. Энди паст баҳо олганларга дарс ўтиш талаб даражасида бўлмайдиган бўлса, ҳозиргидек, педагогнинг фақат аудиторияга кириб-чиқиши билан эмас, балки уни алмаштириш, дарс жараёнида ўқув усулларини такомиллаштириш, инновацион усулларни қўллаш масалалари ҳам такомиллашиб боради. Шу тариқа синергетик самарага эришиш имконияти яратилади.

Иккинчидан, таълим соҳасида ҳам **синергетик самарага эришиш учун тизимли таъсир**нинг аҳамияти катта. Бунда ҳар бир шахс ва ҳар бир жамоа бирлашган ҳолда тизимли таъсир қилиши лозим. Агар талаба ҳар куни тизимли равишда шуғулланиб борса, ҳар куни бир томчидан бўлса ҳам илминини кўпайтириб борадиган бўлса, бир куни катта “кўлни” қўлга киритган бўлади. Агар битта жамоа ҳам кучларини бирлаштирди, бироқ тизимли ҳаракат қилмаса, бу ҳам кутилган самарага эришиш қийин.

Тизимли таъсирга оддий бир мисол. Агар оддий томчи узлуксиз томиб турса – томчидан кўл бўлади, деган гап бор. Тизимли равишда бирор нарсанинг устига томиб турса вақт ўтиши билан уни тешиб юборади. Демак тизимли таъсирнинг кучи кўп экан. Таълим жараёнида ҳам мен буни эртага ўқиб оламан ёки ўн кундан кейин қиламан дейиш катта хато. Ҳар куни оз-оздан бўлса ҳам тизимли равишда шуғулланиб борилса, бунинг ўзи катта муваффақиятлар калити. Ҳар куни бир бет ёзсангиз 1 йилда 360 бет бўлади. Ҳар куни тизимли равишда 10 бет ўқисангиз 1 йилда 3600 бет китоб ўқийсиз. Бир китоб 300-400 бет бўлса бир йилда 9-10 та китоб ўқиган бўласиз.

Учинчидан, таълим соҳасида ҳам **келажакнинг бугунги кунга таъсири** ҳам катта экан. Болани ёшлигидан иқтидорига қараб тарбиялаш лозим бўлади. Чунки ундаги хоҳиш ёшликдан шаклланиб боради. Буни ота-она фаҳмлаб олиши лозим ва имкон қадар уни шу йўналишга йўналтириши мақсадга мувофиқ. Бола айрим нарсаларни хоҳламаса, аммо ота-она хоҳиши шу бола хоҳламаган касбни боласига раво кўрадиган бўлса, болани шунга ёшлигидан йўналтириб, ушбу касбга унинг ҳавасини уйғотиб олиши лозим бўлади. Шундагина бола ҳавас билан, иштиёқ билан ўқишга, билим олишга ҳаракат қилади.

Келажакнинг бугунги кунга таъсири бўйича ҳаётий мисол. Бунда ота-оналар билан бирга талабанинг ҳамкорликдаги ҳаракати ҳам муҳим. Албатта ота-оналар келажакда фарзандим фалон касбни эгаллаши керак, у жамиятга ва оиласига фойдаси тегадиган мартабали шахс бўлиб етишиши керак деган орзу-ниятлар билан катта қилади ва шунга йўналтиради. Шу мақсадда ота-оналар фарзандининг таълим олиши учун инвесторлар ҳисобланади. Фарзанд эса, инвестицияни, ота-она ишончини оқлаши ва ўзининг келажagini таъминлаш учун самарали ҳаракатда бўлишлиги, яхши таълим олиб, етук мутахассис бўлиб етишишига ҳаракат қилиши лозим. Шу тариқа талабада келажакда ким бўлиши, қайси касбни эгаллаши аниқ бўлади ва у айнан шунга интилиб яшайди. Келажак учун у бугун ўқийди, ўрганади ва етукликка бугун интилади.

Юқорида айтиб ўтилган таклиф ва тавсиялардан келиб чиқиб қуйидаги натижадорликка эришиш мумкин (2-расм).

2-расм. Таълим соҳасида синергетик самаранинг амалга ошириш усуллари, босқичлари ва натижасининг ўзаро боғлиқликлари

Ушбу расмдан кўриниб турибдики, таълим соҳасида синергетик самаранинг амалга ошириш усуллари, босқичлари ва натижасининг ўзаро боғлиқликда экан. Масалан, кучларни бирлаштиришда “Оила + Таълим муассасаси + Талаба (ўқувчи) + Ўқитувчи + Давлат + Иш берувчи”ларнинг ҳамкорлиги таъминланади. Натижада кучли билимдон мутахассис етишиб чиқади. Бунинг албатта жамиятга фойдаси тегадиган, эл ардоғида

бўладиган инсон, нафақат бугунги кунга ва келажакка ҳам нафи тегадиган етук мутахассис, йирик аллома шаклланиш имконияти яратилади. Тизимли таъсир натижасида **“Мактабгача таълим + Мактаб таълими + Ўрта махсус ва профессионал таълим + Олий таълим + Олий таълимдан кейинги таълим”**нинг уйғунлиги таъминланиб, иноватор ихтирочиларнинг шаклланишига ҳам имконият яратади. Келажакнинг бугунги кунга таъсири натижасида, масалан ота онанинг орзусига мос келажакда олим, тадбиркор, раҳбар, зўр мутахассис бўлиш истаги ҳам амалга ошса, худди ўзлари орзу қилган фарзандга ўхшаш шахс шаклланади.

Юқорида келтириб ўтилган фикр ва мулоҳазалар келиб чиқиб, Янги Ўзбекистонда таълим жараёнларини ҳам янгилаш лозимлигини тақозо қилади. Булардан келиб чиқиб, унинг технологияларини ўзгартириш зарурати ҳам пайдо бўлади. Айнан шу масалага оид ҳолатни қиёсий таҳлилини ҳозир қандайлиги ва уни қай ҳолатда такомиллаштириш мумкинлиги бўйича тавсиялар ишлаб чиқилди ва бунинг натижаси қуйидаги жадвалда келтирилди (1-жадвал).

1-жадвал

Янги Ўзбекистонда таълим жараёнларини ҳам янгилаш лозимлигидан келиб чиқиб, унинг технологияларини ўзгартиришга оид тавсияларнинг қиёсий таҳлили

Ҳозир	Тавсия
1. Ўқитувчи маъруза ўқиш учун потокга кириб дарсни бошлайди. Талабалар мавзунини эълон қилгандан бошлаб эшитган бўлади	Ўқитувчи маъруза матнини олдиндан тарқатиб, дарсга талабалар ушбу мавзу билан олдиндан танишган бўлиши лозим.
2. Маърузада фақат ўқитувчи гапирди, талабалар тинглайди (хоҳласа)	Ўқитувчи талабалар олдида шу мавзу бўйича савол қўяди ва ҳар бир саволни ҳамманинг иштирокида муҳокама қилади.
3. Ўқитувчи нима деса тўғри, деб қабул қилинади.	Муҳокама жараёнида камчиликлар-ни топиш ва уни бартараф қилиш устида биргаликда бош қотириш керак бўлади.
4. Уйга вазифа ўтилган дарсни ўрганиш бўйича берилади ва талаба биладики, буни навбатдаги маърузада ҳеч ким сўрамайди. Шу туфайли тайёрланмасдан қўя қолади.	Уйга вазифа навбатдаги дарсда муҳокама қилиш учун келгуси мавзунинг маъруза матнини талабаларга тарқатади. Талабалар буни навбатдаги дарсга тайёрлаб камчиликларини топиб келади. Акс ҳолда очикчасига билмаслиги аниқ бўлиб, уялиб қолади.
5. Бу дарсда яна янги мавзу эълон қилиниб, талабаларга мавзу мазмунини айтиб берилади.	Талабалар тайёрланиб келиб, дарсда уларни муҳокама қилади ва камчиликларни бартараф қилиш йўллари топишга ҳаракат қилади.
6. Талабалар шу мавзу бўйича маъруза билан танишади холос. Ҳали унинг ичига фақат ўқитувчидан бошқа ҳеч ким кирмаган бўлади.	Бу ерда мавзу тўлиқ муҳокама қилиниб ўқитувчи билан бирга талабалар ҳам муаммонинг ичига киради ва уларнинг ечими бўйича бирорта жўяли хулоса қилинади.
7. Талабаларнинг мавзунини ўзлаштириш даражаси, тахминан 10 % атрофида бўлади.	Талабаларнинг мавзунини ўзлаштириш даражаси, тахминан 80-90 %ни ташкил қилади.
8. Таълимда шакл, кийинишга катта аҳамият берилади.	Аслини олганда таълимда муҳим нарса унинг билим савияси. Шунинг учун курашилади.

9. Мазмунга назария билан амалиётнинг уйғунлигига фақат назарий жиҳатдан очиб берилади. Ҳар бир мавзу бўйича назария билан амалиётнинг уйғунлиги талабалар ва ўқитувчилар биргаликда муҳокама қилиб тўлиқ таъминлашга эришилади.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, тавсия қилинган ҳолатлар таълим сифати ва самарадорлигини оширишга хизмат қилиш билан бирга етук мутахассисларни тайёрлаш орқали Янги Ўзбекистоннинг шаклланиши ва ривожланишига муносиб ҳисса қўшади. Шу мақсадда қуйидаги тавсиялар ишлаб чиқилди. Булар:

Биринчидан, синергетик самаранинг кучларни бирлаштириш, тизимли таъсир ва келажакнинг бугунги кунга таъсири усуллардан фойдаланиб, олий таълимда таълим хизматлари сифати ва самарадорлигини оширишда таълим муассасалари ва ота-оналар ҳамкорлигини таъминлаш орқали эришиш йўллари ишлаб чиқиш натижасида олий таълим тизими самарадорлигини ошириш йўллари кўрсатилди.

Иккинчидан, Янги Ўзбекистонда таълим жараёнларини ҳам янгилаш лозимлигидан келиб чиқиб, унинг инновацион технологияларини ўзгартиришга оид тавсиялар ҳам ишлаб чиқилди ва уни эски усул билан солиштириш бўйича 9 та банддан иборат қиёсий таҳлилининг натижалари берилди.

Биз томонимиздан юқорида ишлаб чиқилган таклифлар инобатга олиниб, амалиётга жорий қилинадиган бўлса, олий таълим тизимида хизмат кўрсатиш жараёнида синергетик самарадорлик янада ошади. Бу ишлар натижасида олий таълим тизимида таълим хизматларини кўрсатиш жараёни такомиллашиб Янги Ўзбекистон талабларига мос ҳолда ривожланиб бораверади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 октябрда “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 16 июнда “Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги бошқаруви тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ-84-сонли қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 18 июлда қабул қилинган “Олий, ўрта махсус ва профессионал таълим ташкилотларида хотин-қизларнинг таълим олишларини қўллаб-қувватлашга доир чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-323-сонли қарори.
4. Аимбетов Н. Синергетик эффект.// “Янги Ўзбекистон” газетаси, 2021 йил 27 июль.
5. Гуломов С.С. ва бошқалар. Рақамли иқтисодиётда блокчейн технологиялари. Т.: ТМИ, “Иқтисод-Молия” нашриёти, 2019, 447 бет.
6. Гуломов С.С., Аюпов Р.Х. Рақамли иқтисодиёт ва электрон тижорат асослари. Т.: ТМИ, “Иқтисод-Молия” нашриёти, 2020, 510 бет.
7. Исроилов Б.И. Таълим тизимида инновацион корпоратив ҳамкорликни ривожлантиришда иқтисодий механизмлар ролини ошириш. ТМИ, ИАК, 2016 й., 26 март.;
8. Мухаммедов М.М. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. Т.:«Фан ва технология» нашриёти 2018.
9. Очилов А.О. Юқори малакали кадрлар тайёрлашни бошқариш самарадорлигини ошириш. Иқтисодиёт фанлари доктори (Dsc) диссертацияси автореферати – Тошкент, ТДИУ, 2019. – 76-бет.;
10. Очилова Ҳ.Н. Олий таълимда таълим хизматларини кўрсатишда синергетик самара усулларининг қўлланилиши. // Journal Of Marketing, Business And Management (JMBM).
11. Пардаев М.Қ., Мирзаев Қ.Ж, Пардаев О.М. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти. Ўқув қўлланма. – Т.: “Иқтисод-молия”, 2014. – 384 б.;

12. Пардаев М.Қ. ва бошқалар. Таълим хизматлари ва уларнинг самарадорлигини ошириш масалалари. Монография. “Инновацион ривожланиш нашриёт матбаа уйи”, 2020. – 256 б.
13. Пардаев М.Қ. Иқтисодиётни стратегик ривожлантиришнинг инновацион моделлари. Монография – Т.: “Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi”, 2022. – 228 бет.
14. Пардаев М.Қ. Иқтисодиётга оид атамаларнинг таърифлари. – Т.: “Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi”, - 60-61 бетлар.
15. Пардаев М.Қ. Иқтисодий таҳлил назарияси. Дарслик. 2-нашр. - Т.: «Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи», 2022. - 588 бет.
16. Саидов М.Х. Узбекистан: инвестиции в человеческий капитал, партнёрства в сфере образования.-М.: Книжный дом газеты «Труд», 2006.-243 с.
17. Усмонов Б.Ш. ва бошқалар. Инсон капиталининг шаклланишида таълим ва илм-фаннинг роли. Т.: “Фан ва технологиялар”, 2015 й.
18. Қаҳҳаров О.С. Олий таълим тизимида рақобатбардош кадрлар тайёрлашнинг бошқарув механизмини такомиллаштириш. Фан доктори (DSc) диссертацияси автореферати. Самарқанд, СамИСИ, 2020. – 79 бет.
19. Сирожитдинов Ш. Устозлик – ҳикмат ва қисмат. // Янги Ўзбекистон” газетаси. 2022йил 29 сентябрь.200-сон. – 5 бет.

УДК 355.233

Хашимов Пазлиддин Зукурович

Ўзбекистон Миллий университети профессор в.б.

hashimov 51 @mail.ru.

тел: 94-690-74-44

Жаббаров Зарифбой Рустамович

Ўзбекистон Миллий университети доценти

jabborovzarifboy70@mail.com

тел: 90-122-02-01

Рустамова Дилшода Зарифбой қизи

Ўзбекистон Миллий университети талабаси

dilshodarustamova2004@gmail.com

тел: 93-309-56-89

ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИ ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИНИНГ МОҲИЯТИ ВА ШАКЛЛАРИ

Анотация:

Мақолада тадбиркорликнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг мақсади, вазифалари, фаолият тамойиллари, объекти ва субъекти, стратегия ва тактикасини ўз ичига олувчи концепция тавсифланган. Унда тадбиркорликнинг моҳияти, шакллари, унинг иқтисодий хавфсизлигига таъсир этувчи таҳдидлар, улардан ҳимояланиш усуллари, тадбиркорликнинг иқтисодий хавфсизлигини баҳолаш мезонлари ёритиб берилган.

Калит сўзлар: тадбиркорлик, хусусий тадбиркорлик, жамоа тадбиркорлиги, концепция, хавфсизлик, иқтисодий хавфсизлик, иқтисодий хавфсизлик тизими, хавфсизликни таъминлаш вазифалари, иқтисодий хавфсизлик тамойиллари, хавфсизлик объекти, хавфсизлик субъекти, иқтисодий хавфсизлик стратегияси.

Кириш (Introduction)

Тадбиркорликнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш тизимини ишлаб чиқишнинг асосини маълум концепция ташкил этади. Концепция иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг мақсади, вазифалари, фаолият тамойилларини, объект ва субъектни, стратегия ва тактикани ўз ичига олади.

Мазкур тизимнинг мақсади ишлаб чиқилган ва амалга оширилаётган иқтисодий-ҳуқуқий ва ташкилий тавсифга эга бўлган чоралар мажмуи асосида тадбиркорлик субъектининг иқтисодий, шу жумладан, молиявий, моддий, ахборот ресурслари ва кадрлар ҳолатига ички ва ташқи хавфларни ниҳоятда камайтиришдан иборат. Шуни назарда тутиш зарурки, тадбиркорликнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда хавфсизлик тизимининг пойдевори бўлиб ҳисобланувчи бирламчи иқтисодий-ҳуқуқий ва ташкилий чоралар катта аҳамиятга эга.

Белгиланган мақсадга эришиш жараёнида хавфсизликни таъминлашнинг барча йўналишларини бирлаштирувчи муайян вазифалар амалга оширилади. Республикамиз Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганларидек, мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик иқтисодиётни ривожлантириш, аҳоли бандлиги ва даромадларини оширишда муҳим омилдир. Ушбу соҳа вакиллари ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш мақсадида охиригича икки ярим йилда Президентимизнинг элликдан ортиқ фармон ва қарорлари қабул қилинди. Жумладан:

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 8 апрелдаги “Тадбиркорлик муҳитини яхшилаш ва хусусий секторни ривожлантириш орқали барқарор иқтисодий ўсиш учун шарт-шароитлар яратиш борасидаги навбатдаги ислохотлар тўғрисида”ги ПФ-101-сон Фармони.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 3 декабрдаги “Маҳаллада тадбиркорликни ривожлантириш, аҳоли бандлигини таъминлаш ва камбағалликни қисқартириш бўйича давлат сиёсатининг устувор йўналишлари тўғрисида” ги ПФ-29-сон Фармони.

2018 йил 27 июлдаги “Тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора -тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5490-сон Фармони.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили”да амалга оширишга оид давлат Дастури тўғрисида” ги ПФ-5308-сон Фармони.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 5 октябрдаги “Тадбиркорлик фаолиятининг жадал ривожланишини таъминлашга, хусусий мулкни ҳар томонлама ҳимоя қилишга ва ишбилармонлик муҳитини сифат жиҳатидан яхшилашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги ПФ-4848-сон Фармони.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 15 майдаги “Хусусий мулк, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш, уларни жадал ривожлантириш йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-4725-сон Фармони.

Шулар асосида, миллий иқтисодиётни ислоҳ қилиш борасида ташқи савдо, солиқ ва молия сиёсатини либераллаштириш, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ва хусусий мулк дахлсизлигини кафолатлаш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини чуқур қайта ишлашни ташкил этиш ҳамда ҳудудларни жадал ривожлантиришни таъминлаш бўйича таъсирчан чоралар кўрилди[1].

Тадбиркорлик фаолиятини давлат рўйхатидан ўтказиш, турли рухсатномалар олиш ва бошқа қўллаб-қувватлаш хизматлари тартиб-қоидалари соддалаштирилди. Бу борада қулайлик яратиш учун Давлат хизматлари агентлиги ва унинг жойлардаги марказлари ташкил этилди. Тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича вакил (Бизнес-омбудсман) лавозими жорий қилинди.

Барча ҳудудларда тадбиркорлар мурожаатларини қабул қилиб, ҳал этишга кўмаклашадиган Бош вазир қабулхоналари ташкил этилди. Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш давлат жамғармаси фаолияти йўлга қўйилиб, унга 200 миллиард сўм ва 50 миллион доллар маблағ ажратилди. Тижорат банклари томонидан тадбиркорларга ажратилаётган кредитлар ҳажми ошди.

Бундай амалий чоралар ўз натижасини бермоқда. Кичик бизнес мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотининг қарийб 60 фоизини, саноат маҳсулотлари ҳажмининг учдан бирини, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 98 фоизини, инвестицияларнинг ярмини таъминламоқда. Кўпгина вилоятларда экспортнинг 70-90 фоизи айнан кичик бизнесга тўғри келади. Жорий йилнинг 6 ойида тадбиркорлик субъектлари сони 60 мингтага ортди[2].

Маълумки, тадбиркорлар амалий фаолиятларида ўз ишларини ташкил қилиш ва уни ривожлантириш жараёнида айрим ҳолларда баъзи субъектларнинг ноқонуний тавсифга эга бўлган салбий таъсирига дуч келадилар. Бу, ўз навбатида, тадбиркорларнинг иқтисодий хавфсизлигини етарли даражада сақлаб туриш заруриятини келтириб чиқаради. Тадбиркорликнинг ўзи нима, у қандай шаклларда амалга оширилади, унинг хавфсизлигига қандай таҳдидлар раҳна солади, улардан ҳимояланиш усуллари нимага асосланади – бу масалалар барча мамлакатлар учун долзарб бўлган ва ҳозирда ҳам шундай бўлиб қолмоқда.

Таъкидлаш лозимки, тадбиркорлик фаолияти икки нуқтаи назардан иқтисодий ва ҳуқуқий жиҳатдан тавсифланиши мумкин.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).

Иқтисодий нуқтаи назардан тадбиркорлик фаолияти ҳар қандай мамлакатнинг иқтисодий ривожланишида маълум вазифани бажаради. Бу вазифани ёрқинроқ австриялик

олим Йозеф Шумпетер тасвирлаган. Тадбиркорларни у «вазифаси айнан янги комбинацияларни амалга ошириш бўлиб ҳисобланувчи хўжалик субъектлари»[3] деб атайди. Тадбиркорларнинг асосий вазифаларидан бири бўлиб иқтисодиётни ривожлантиришда муҳим роль ўйновчи янгиликларни киритишни амалга оширишлари ҳисобланади. Янгиликларни киритиш янги маҳсулотлар ва технологияларни жорий қилиш, янги бозорлар ва хом ашё манбаларини ўзлаштириш, ташкилий янгиликларни қўллаш ва бошқаларни ўз ичига олади. «Янгиликларни киритиш» иборасининг синоними бўлиб кўпинча «инновация» тушунчаси ҳисобланади. Бинобарин, иқтисодий нуқтаи назардан тадбиркорлик бу янгилик киритувчи (инновацион) фаолият, тадбиркорнинг ўзи эса новаторлик вазифасини бажарувчидир.

Ўзбекистонлик иқтисодчи олим, проф. Х.П. Абулқосимовнинг фикрича иқтисодий хавфсизликнинг намоён бўлиш шакллари унинг субъектлари ва объектлари нуқтаи назардан туркумлаш мумкин. Иқтисодиёт субъектлари нуқтаи назардан иқтисодий хавфсизлик қуйидаги шаклларда намоён бўлади:

- шахснинг иқтисодий хавфсизлиги;
- корхона (фирма)нинг иқтисодий хавфсизлиги;
- давлатнинг иқтисодий хавфсизлиги[6].

Ҳуқуқий нуқтаи назар тадбиркорлик фаолиятининг бошқа мезонларини кўзда тутди. Тадбиркорлик қуйидаги фаолиятларни ўз ичига олади:

- мустақил ўзининг таваккалчилигига асосланган (яъни, тадбиркор ўзининг фаолияти натижалари бўйича тўла жавобгарликка эга);
- мунтазам равишда (бир марталик эмас) фойда олишга қаратилган;
- мулкдан фойдаланиш, товарларни сотиш, ишларни бажариш, хизмат кўрсатишга қаратилган;
- шахсларни тадбиркорлар сифатида давлат рўйхатидан ўтказиш.

Хусусий тадбиркорлик фаолияти якка тартибда ва жамоа асосида амалга оширилиши мумкин. Якка тартибдаги тадбиркорлик фаолиятини тартибга солишнинг хусусияти шундан иборатки, тадбиркорлик билан юридик шахсни ташкил этмасдан туриб ва уни ташкил этган ҳолда шуғулланиш мумкин. Биринчи ҳолатда фуқаро якка тартибдаги тадбиркор (жисмоний шахс) сифатида рўйхатга олинади. Иккинчи ҳолатда тадбиркор юридик шахс мақомини қўлга киритгандан кейин (хусусий корхонани рўйхатдан ўтаздандан сўнг) тадбиркорлик фаолиятинини олиб борар экан, барча ҳаракатларини ана шу юридик шахс номидан (ўз номидан эмас) олиб боради. Жамоа тадбиркорлик фаолияти билан ўз фаолияти асосий мақсадини фойда олиш сифатида белгилаган тижорат ташкилотлари шуғулланади. Уларга ўртоқлик хўжаликлари ва жамиятлари, ишлаб чиқариш кооперативлари киради. Жамоа тадбиркорлиги фаолиятининг (нодавлат) шакллари қуйидагилар бўлиши мумкин:

Тўла ўртоқлик – шундай ўртоқликки, унинг иштирокчилари улар ўртасида тузилган шартномалар асосида ўртоқлик номидан тадбиркорлик фаолиятини олиб борадилар ва уларга тегишли бўлган мулккий мажбурият бўйича жавобгардирлар.

Ишончга асосланган ўртоқлик – шундай ўртоқликки, ўртоқлик номидан тадбиркорлик фаолиятини олиб боровчи ва уларга тегишли бўлган мулккий мажбурият бўйича жавобгар бўлган иштирокчилар (тўла ўртоқлик) билан бирга ўртоқлик фаолияти билан боғлиқ бўлган зарар бўйича киритилган маблағ суммаси чегарасида таваккал қилувчи ва ўртоқликнинг тадбиркорлик фаолиятида иштирок этмайдиган бир ёки бир нечта иштирокчилар бўлади.

Масъулияти чекланган жамият – бир ёки бир нечта шахслар томонидан таъсис этилган жамият бўлиб, унинг устав капитали таъсис ҳужжатларида белгиланган улушларга бўлинган бўлади, масъулияти чекланган жамият аъзолари унинг мажбуриятлари бўйича жавобгар эмаслар ва жамият фаолияти билан боғлиқ бўлган зарарлар бўйича улар томонидан киритилган қиймат чегарасида таваккалчиликни ҳис қиладилар. Қўшимча масъулиятли жамият – бир ёки бир нечта шахслар томонидан таъсис этилган жамият бўлиб,

унинг устав капитали таъсис ҳужжатларида белгиланган улушларга бўлинган бўлади, унинг аъзолари жамият мажбуриятлари бўйича ўз мулклари билан бирдамлик асосида киритган маблағлари ҳажмида субсидиар жавобгарликни ҳис қиладилар. Акциядорлик жамияти – устав капитали маълум сонли акцияларга бўлинган жамиятдир. Акциядорлик жамияти аъзолари (акциядорлар) унинг мажбуриятларига жавобгар эмаслар ва уларга тегишли акциялар қиймати чегарасида жамият фаолияти билан боғлиқ бўлган зарарлар бўйича таваккалчиликни ҳис қиладилар. Акциядорлик жамияти ёпиқ бўлиши мумкин – унинг акциялари фақат унинг таъсисчилари ёки олдиндан белгиланган шахслар ўртасида тақсимланади. Очiq акциядорлик жамияти унинг аъзолари ўзларига тегишли бўлган акцияларини бошқа акциядорларнинг розилигисиз ажратиб олишлари мумкин. Ишлаб чиқариш кооперативи – юридик шахс мақомига эга бўлган тижорат ташкилотидир. У ишлаб чиқариш ёки қандайдир хўжалик фаолиятини биргаликда олиб бориш мақсадини кўзловчи фуқароларнинг кўнгилли уюшмаси бўлиб ҳисобланади. Бундай кооперативнинг мулки пайлардан ташкил топади.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology)

Тадқиқотнинг методологик асосини тадбиркорлик фаолияти иқтисодий ҳавфсизлигининг моҳияти ва шакллари соҳасидаги қонун ости ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, хусусан Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармон, қарорлари, вазирлар маҳкамасининг қарорлари олинди. Статистик маълумотларни йиғиш ва уларни қайта ишлашда замонавий статистик усуллар ва кузатувлар, қиёсий ва тизимли, анализ ва синтез усулларида кенг фойдаланилади.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results)

Жаҳон хўжалик юритиш амалиётининг кўрсатишича, ҳозирги вақтда тадбиркорлик фаолиятининг энг кўп тарқалган шакллари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

юридик шахсни ташкил қилмай яқка тартибдаги тадбиркорлик фаолияти, хусусий корхона, масъулияти чекланган жамият, акциядорлик жамияти. Ҳозирги замон бозор иқтисодиётида тадбиркорлик фаолияти учун нафақат ташкилий-ҳуқуқий шакллар, балки турли кўринишлар ҳам ҳосилдир. Тадбиркорлик фаолияти турлари маълум мезонлар асосида туркумланиши мумкин.

Фаолият тавсифига кўра тадбиркорликнинг қуйидаги турлари бўлиши мумкин:

ишлаб чиқариш (товарни яратиш билан боғлиқ бўлган);

илмий-техникавий (янги турдаги техника ва технологияларни ишлаб чиқиш); савдо-воситачилик (сотиб олиш, сотиш, қайта сотиш);

сервис хизмати (маиший хизматларни кўрсатиш, пойабзал таъмирлаш, бўяш ва тикиш, тикув, мўйна, чарм ва трикотаж буюмларни, бош кийимларни ва тўқимачилик галантереяси буюмларини таъмирлаш ва тикиш, радиоэлектрон аппаратлар ҳамда электр машина ва ускуналарни таъмирлаш, мебель тайёрлаш, реставрация қилиш ва таъмирлаш, сартарош хизмати, заргарлик буюмларини таъмирлаш ва тайёрлаш);

банк хизмати (банк хизматларини кўрсатиш);

суғурта хизмати (ҳаёт, мол-мулк, келишувлар ва бошқаларни суғурталаш бўйича хизмат кўрсатиш);

бошқарув хизмати (бошқарув бўйича хизмат кўрсатиш);

маслаҳат бериш (ташкилий, иқтисодий ҳуқуқий ва бошқа масалалар бўйича маслаҳатлар бериш);

маркетинг хизмати (бозорни ўрганиш бўйича хизмат кўрсатиш);

бошқалар.

Ҳажми бўйича (бандлар сони ёки фирманинг йиллик оборотида боғлиқ ҳолда) тадбиркорлик қуйидагиларга бўлинади:

кичик;

йирик.

Мулк шакли бўйича тадбиркорлик қуйидагича бўлиши мумкин:

хусусий;

давлат;
аралаш.

Албатта келтирилган тасниф тугалланган эмас, хўжалик юритиш амалиётида тадбиркорлик фаолиятининг бошқа турли-туман кўринишлари ҳам бўлиши мумкин. Ҳар қандай мамлакат иқтисодиётида тадбиркорлик соҳасининг нормал шаклланиши ва ривожланиши бу жараёни таъминловчи маълум шарт-шароитларни талаб этади. Бундай шарт-шароитларнинг энг муҳимларидан бири бу тадбиркорликнинг хавфсизлигидир. Тадбиркорлик фаолияти хавфсизлиги деганда, тадбиркорлик фаолияти субъекти амал қилишининг барча босқичларида, биринчи навбатда, иқтисодий, ҳуқуқий ва бошқа салбий оқибатларга олиб келувчи ички ва ташқи таҳдидлардан муҳофаза қилинганлигини тушуниш лозим.

Корхона хавфсизлиги тизими қуйидаги қатор кичик тизимларни ўз ичига олиши мумкин [7]:

иқтисодий хавфсизлик;
техноген хавфсизлик;
экологик хавфсизлик;
ахборот хавфсизлиги;
психологик хавфсизлик;
жисмоний хавфсизлик;
илмий-техникавий хавфсизлик;
ёнгин хавфсизлиги.

Тадбиркорлик хавфсизлиги турли мезонлар, яъни белгилар асосида баҳоланиши мумкин.

Биринчидан, уни ташкилий жиҳатдан баҳолаш мумкин. Бу ҳолда нафақат фирманинг ўзини, балки унинг ташкилий бутунлигини, асосий бўлинмаларининг (бўлимлари, хизматлари ва бошқалар) нормал амал қилишини сақлаб туриш кўзда тутилади. Фирманинг асосий бўлинмалари (масалан, таъминот бўлими, молия бўлими ёки бухгалтерияси, маркетинг хизмати) фирманинг асосий мақсадига эришиш учун ўзларининг барча вазифаларини бажарадилар. Иккинчидан, бу ҳуқуқий томондан баҳолаш. Бу ҳолда фирма фаолиятининг амалдаги қонунчилик талабларига мос келиши, яъни қонунни муҳофаза қилиш органлари (ёки контрагентлар) томонидан фирмага даъвонинг йўқлигини доимо таъминлаш назарда тутилган. Учинчидан, ахборот томонидан. Хавфсизлик ички махфий ахборотнинг ташқарига турли шаклларда чиқиб кетиши ёки ошқора қилинишининг химояланганлиги ҳолати сифатида баҳоланиши мумкин. Тўртинчидан, иқтисодий нуқтаи назардан. Бу фирма фаолиятининг барқарор ёки ўсиш тенденциясига эга бўлган асосий (ўз капитали, йиллик обороти ҳажми, фойда, рентабеллик каби) асосий кўрсаткичларида намоён бўлади. Уларда ташкилий, ҳуқуқий, ахборот ва иқтисодий томондан хавфсизликни таъминлаш умумий натижалари акс эттирилади. Буларга қонунчиликни (масалан, солиқ, антимонопол) бузганлиги учун давлат органлари томонидан жарималар, санкцияларнинг йўқлиги, нопок контрагентлар билан тузилган битимлардан йўқотишларнинг мавжуд эмаслигини киритиш мумкин.

Хавфсизликни таъминлаш тизими қуйидаги вазифаларни бажаради:

-иқтисодий хавфсизликка бўлиши мумкин бўлган таҳдидларни прогнозлаштириш;
-бўлиши мумкин бўлган таҳдидлар ҳақида огоҳлантириш бўйича фаолиятни (бирламчи чоралар) ташкил этиш;
-иқтисодий хавфсизлик бўйича юзага келган реал таҳдидларни аниқлаш, таҳлил қилиш ва баҳолаш;
-юзага келган таҳдидларга диққатни қаратиш бўйича қарорларни қабул қилиш ва фаолиятни ташкил этиш;
-тадбиркорликнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш тизимини мунтазам равишда такомиллаштириб бориш.

Тадбиркорлик фаолиятининг иқтисодий хавфсизлиги тизимини ташкил этиш ва унинг самарали амал қилишини таъминлаш қуйидаги тамойилларга асосланиши лозим.

Қонунчилик тамойили. Фирманинг барча фаолияти, жумладан, унинг хавфсизлик хизмати қонунчилик тавсифига эга бўлиши керак, акс ҳолда иқтисодий хавфсизликни таъминлаш тизими тадбиркорлик субъектининг ўз айби билан барбод бўлиши мумкин. Салбий оқибатлар сифатида ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг турли санкциялари, жавобгар сифатида судга жалб қилиш, криминал таркиблар томонидан шантаж бўлиши мумкин.

Иқтисодий мақсадга мувофиқлик тамойили. Фақат шундай объектларнинг ҳимоясини ташкил этиш керакки, буларнинг ҳимоясига кетадиган харажатлар бу объектларга таҳдидларнинг амалга оширилиши зиёнларидан кам бўлсин. Бу ҳолда, шунингдек, иқтисодий хавфсизлик тизимини ташкил этиш бўйича фирманинг молиявий имкониятлари ҳам ҳисобга олинаши лозим.

Превентив ва реактив чораларнинг уйғунлиги. Превентив – оғоҳлантириш тавсифига эга бўлган, иқтисодий хавфсизликка таҳдидларнинг юзага келиши ва амалга оширилишига йўл қўймайдиган чоралардир. Реактив – таҳдидларнинг ҳақиқатда юзага келиши ёки уларнинг салбий оқибатларини ниҳоятда камайитириш ҳолларида қўлланиладиган чоралардир.

Мунтазамлилик тамойили тадбиркорликнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш тизими доимо амал қилиши кераклигини назарда тутди.

Табақалаштириш тамойили юзага келган таҳдидларни бартараф этиш бўйича чораларни танлаш таҳдиднинг тавсифи ва унинг амалга оширилиши оқибатларининг оғирлиги даражасига боғлиқ ҳолда содир бўлади.

Мувофиқлаштириш. Белгиланган вазифаларга эришиш учун хавфсизлик хизмати турли бўлинмалари ҳамда фирманинг фаолиятини мунтазам равишда мувофиқлаштирган ҳолда олиб бориш ва ҳимоянинг ташкилий, иқтисодий-ҳуқуқий ва бошқа услубларини уйғунлаштириш зарур.

Иқтисодий хавфсизликни таъминлаш тизимининг тадбиркорлик фаолияти субъекти раҳбарияти томонидан тўла назорат қилиб борилиши. Бу, биринчидан, хавфсизлик тизими, умуман фирманинг манфаатларини ҳисобга олмай, тор доирадаги вазифаларни ҳал қилишга йўналтирилган, ўз қобиғига ўралган тузилмага айланиб қолмаслиги, иккинчидан эса тизим фаолияти самарадорлигини баҳолаш ва уни имкони борича такомиллаштириш учун зарур.

Тизимнинг объекти бўлиб умуман жорий ва истиқбол даврида тадбиркорлик фаолияти субъектларининг барқарар иқтисодий ҳолати ҳисобланади. Ҳимоянинг аниқ объекти эса молиявий, моддий ва ахборот ресурслари ҳамда кадрлар ҳисобланади.

Тадбиркорликнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш тизими субъекти ўта мураккаб тавсифга эга, чунки унинг фаолияти нафақат объектнинг хусусиятлари, балки тадбиркорлик фаолияти субъектини ўраб турган ташқи муҳитнинг ўзига хас шароитларига ҳам боғлиқ.

Тадбиркорликнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш тизимининг объекти ва субъекти узвий бир-бирига боғлиқ. Шулардан келиб чиққан ҳолда, тадбиркорликнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминловчи субъектларни икки гуруҳини ажратиш мумкин:

Ички субъектлар;

Ташқи субъектлар.

Ички субъектларга тадбиркорликнинг аниқ иқтисодий хавфсизлигини ҳимоялаш бўйича бевосита фаолият олиб боровчи шахслар киради. Бундай субъектларга қуйидагилар киради:

- фирма (корхона)нинг ўз хавфсизлик хизмати ходимлари;
- тадбиркорлик фаолиятини ҳимоялаш бўйича хизмат кўрсатувчи ихтисослашган фирмалардан таклиф қилинган ходимлар.

Ташқи субъектларга тадбиркорлик муносабатларининг қонунчиликка бўйсунувчи барча иштирокчилари хавфсизлигини таъминловчи қонунчилик, бажарувчи ва суд

хокимияти органлари киради. Бу органлар турли жиҳатлар бўйича тадбиркорлик фаолияти амал қилиши ва ҳимоясининг қонунчилик асосини шакллантирадилар ва унинг бажарилишини таъминлайдилар. Тадбиркорликнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминловчи субъектлар ўз фаолиятларини маълум стратегия ва тактика асосида олиб борадилар. Стратегия–мақсадга эришишга узок муддатли ёндашув. Иқтисодий хавфсизликнинг бош стратегияси тадбиркорлик фаолияти иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш комплекс тизими умумий концепцияси орқали ифодаланади. Бош стратегиядан ташқари, шунингдек, махсус стратегиялар ҳам (масалан, тадбиркорлик фаолиятининг босқичига боғлиқ ҳолда) мавжуд. Ва ниҳоят, хавфсизликнинг функционал стратегиялари қўлланилиши мумкин.

Иқтисодий хавфсизлик стратегияси, биринчи навбатда, контрагентларни текшириш, мўлжалланган иш битимларини таҳлил қилиш, ҳужжатларни экспертиза қилиш, махфий ахборот билан ишлаш қоидаларини бажариш ва бошқалар бўйича тадбиркорлик фаолияти субъекти барча бўлинмаларининг мунтазам, узлуксиз олиб борадиган ишлари орқали амалга ошириладиган превентив чораларни ўз ичига олади.

Реактив чоралар стратегияси тадбиркорликнинг иқтисодий хавфсизлигига қандайдир таҳдиднинг юзага келиши ёки ҳақиқатда ҳам амалга оширилиши ҳолларида қўлланилади. Вазиятдан келиб чиқиб ёндашиш ҳамда ички ва ташқи омилларни ҳисобга олишга асосланган бу стратегия мазкур вазият учун ўзига хос бўлган чоралар тизими орқали хавфсизлик хизмати томонидан амалга оширилади.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion)

Юқорида билдирилган фикр-ғоялар юзасидан қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

Хавфсизликни таъминлаш моҳияти тадбиркорлик субъектининг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш мақсадида аниқ чораларни қўллаш ва аниқ ҳаракатларни бажаришни кўзда тутати. Таҳдидларнинг тавсифи ва уларнинг амалга оширилиши оқибатларига қараб бундай ҳаракатлар, масалан, қуйидагилар бўлиши мумкин:

- фирманинг юридик хизматини кенгайтириш;
- тижорат сиринининг сақланганлиги бўйича қўшимча чораларни қўллаш;
- корхона ва ташкилотларда компьютер хавфсизлиги бўлинмасини ташкил этиш;
- қондани бузувчи контрагентга корхона ва ташкилотлар раҳбарлари томонидан огоҳлантириш орқали эътироз билдириш;
- суд органларига шикоят билан мурожаат қилиш;
- ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига мурожаат қилиш.

Фирма иқтисодий хавфсизлик хизматининг асосий вазифаларига қуйидагилар киради:

- фирманинг бўлинмалари билан биргаликда махфий ахборот муҳофазасини ташкил этиш ва амалга ошириш;
- фирма фаолияти ҳақидаги махфий ахборотни олиш мақсадида персоналга нисбатан шантаж қилиш, ифволар ва бошқа уринишлар тўғрисидаги маълумотларни текшириш;
- хавфсизлик масалалари бўйича ахборотни йиғиш, жамғариш, автоматлаштирилган ҳолда ҳисобга олиш ва таҳлил қилишни ташкил қилиш;
- фирма бўлинмаларида текширув ўтказиш ва уларга ўз фаолиятлари хавфсизлиги масалалари бўйича амалий ёрдам кўрсатиш;
- тижорат сирлари тўғрисидаги низомни ишлаб чиқиш ва татбиқ қилиш;
- ёпиқ иш юритишни олиб бориш қоидаларини текшириш;
- ходимларни иқтисодий, ахборот ва жисмоний хавфсизлик қоидаларига риоя қилишлари бўйича текшириш;
- персонал билан ишлаш бўйича кадрлар бўлимига ходимларни танлаш, жойлаштириш, хизмат доирасида жойини ўзгартириш ва ўқитиш масалалари бўйича ёрдам кўрсатиш;

- виждонсиз ҳамкорлар билан битим тузишнинг олдини олиш мақсадида контрагентлар ҳақида ахборотни йиғиш, қайта ишлаш, сақлаш ва таҳлил қилиш;
- фирма раҳбариятининг иқтисодий хавфсизлик хизмати ваколатига кирувчи кўрсатмаларини бажариш;
- ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар билан ўзаро алоқада бўлиш, турли молиявий-хўжалик қонунбузарликларни аниқлаш ва уларнинг олдини олиш бўйича тадбирларни ўтказиш;
- махфий ахборотларни ошкор қилиш далиллари, фирма ходимлари томонидан иш ҳужжатларини йўқотиш ва фирманинг иқтисодий хавфсизлигига таҳдид солувчи хатти-ҳаракатлар бўйича хизмат текширувларини ўтказиш.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон иқтисодиётида бозор муносабатлари ва институтларининг фаол шаклланиши ва ривожланиши кузатилмоқда. Бу жараёнда асосий ролни тадбиркорлик ўйнамоқда. Жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, тадбиркорлар синфида ўз фаолиятини кенгайтириш учун имконият қанча кўп бўлса, миллий иқтисодиётнинг ривожланиш суръатлари шунча юқори бўлади. Бундай шароитда мамлакатда тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш учун қулай имкониятларнинг яратилиши муҳим омил бўлиб ҳисобланади.

Шундай қилиб, энг умумий кўринишда фирманинг хавфсизлиги тўғрисида унинг бир бутун таркибий тузилма ва юридик шахс сифатида сақланганлиги ҳамда барқарор (ёки ўсиб бораётган) молиявий-иқтисодий кўрсаткичлари далолат беради. Фирма фаолиятининг аниқ томонларига нисбатан унинг хавфсизлиги бўйича махсус кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин. Бироқ, хўжалик юритиш жараёнида тадбиркорлик фаолияти субъектлари турли жисмоний ва юридик шахсларнинг биринчи навбатда фирманинг иқтисодий ҳолатига салбий таъсир кўрсатишига учрашлари мумкин. Бундай ҳолатда иқтисодий хавфсизликка таҳдид тушунчаси юзага келади. Зеро, тадбиркорлик фаолияти субъекти учун иқтисодий хавфсизликка таҳдидни бартараф этиш муҳим аҳамият касб этади, чунки барча йўқотишлар (ташкилий, ахборот, моддий, фирма имижи) пировард натижада айнан иқтисодий йўқотишларда, яъни молиявий маблағларни йўқотишда (одатда барча таҳдидларнинг асосида иқтисодий мотивлар ётади) ифодаланади.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармони. 28.01.2022 йилдаги ПФ-60-сон. <https://lex.uz/docs/5841063>.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2022 йил 23 июль куни кичик бизнес ва тадбиркорликни янада ривожлантириш масалаларига бағишланган видеоселектор йиғилиши. <https://www.uzavtoyul.uz/cy/post/kichik-biznes-va-tadbirkorlikni-rivojlantirish-boyicha-yangi-tizim-joriy-etiladi.html/>.
3. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: «Прогресс», 1982.
4. Мак-Мак В.П. Служба безопасности предприятия. Организационно-управленческие и правовые аспекты деятельности. – М.: «Мир безопасности», 1999.
5. Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. – М.: Изд-во «РАГС», 2001.
6. Абулқосимов Х.П., Абулқосимов М.Х. Иқтисодий хавфсизлик: назария ва амалиёт. / Ўқув қўлланма. Т-2019.
7. Абулқосимов Х.П. Давлатнинг иқтисодий хавфсизлиги. / Ўқув қўлланма. Академиа», 2012.
8. Абулқосимов Х.П. Тадбиркорлик фаолияти иқтисодий хавфсизликка таҳдид ва уни бартараф этиш йўллари. / Ж. Молия, 2016 йил, 4-сон. – Б. 137-142.

UDK 338.486

Nutfillo Salimovich Ibragimov

Buxoro davlat universiteti

Dotsent, i.f.d.

ibragimov.nutfillo@mail.ru

TURISTIK HUDUD RAQOBATBARDOSHLIGIGA OID NAZARIY BILIMLARNING SHAKLLANISH BOSQICHLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada turistik hudud raqobatbardoshligiga oid nazariy bilimlarning shakllanish bosqichlari qiyosiy va raqobat ustunliklari konsepsiyasi, mikro va makro yondashuv, tadqiqotlarni hududiy tizimlash kabi usullardan foydalanilgan holda asoslab berilgan. Shuningdek, G.Kruch va B.Ritchi tomonidan yaratilgan *“Turistik hudud raqobatbardoshligi va barqarorligi modeli”* muammosiga tizimli yondashilgan konseptual andaza sifatida ko‘rib chiqilgan hamda model asosida mamlakatlarning turizm raqobatbardoshligini aniqlashga oid tadqiqotlar tahlil qilingan. Mamlakatning (makro) turistik raqobatbardoshligi, pastdan yuqoriga qarab 7M ko‘lamda turizm sohasidagi har bir bo‘g‘inni izchillik bilan takomillashtirish, o‘zini-o‘zi boshqarish, o‘zaro hamkorlikda raqobatlashish tamoyillariga asoslangan boshqaruv tizimini joriy qilish orqali erishilishi ilmiy asoslangan.

Kalit so‘zlar: turistik hudud, destinatsiya, raqobatbardoshlik, qiyosiy va raqobat ustunliklari, barqaror rivojlanish, makro ko‘lam.

Kirish

Turli ilmiy manbalarda raqobatbardoshlikka ikki yoqlama qaralib, birinchisi, mikro yondashuv bo‘lib, raqobat kategoriyasini tahlil qilish jarayonida aniq firma yoki sanoat asos qilib olinsa, ikkinchisi, makro yondashuv bo‘lib, e’tiborni mamlakatga qaratadi. Ushbu yondashuvlar bir-birini to‘ldiruvchi va o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ularda qo‘llaniladigan tahliliy asos va o‘lchov mezonlari turlicha. Ko‘p hollarda, mamlakatlar raqobatbardoshligini aniqlash jarayonida makro ko‘lamdagi tahlilni mikro mezonlarni qo‘llash orqali amalga oshirish, raqobatbardoshlikning mohiyati va xususiyatlari bo‘yicha kelishmovchilik va noaniqliklarga olib keladi¹.

Global va makro muhit uzluksiz o‘zgarish va rivojlanish holatida bo‘lganligi sababli, turistik hududlarni boshqarish bilan shug‘ullanadigan mutaxassislar sohaning ushbu xususiyatidan kelib chiqqan holda, umumiy vaziyat oqibatlarini oldindan ko‘ra bilish va mos ravishda strategik boshqaruv usullarni qo‘llashlarini taqazo etadi. Turizm sohasi ochiq tizim bo‘lib, undan tashqarida global va makro ko‘lamda vujudga keladigan vaziyatlar va o‘zgarishlar ta’siriga juda seziluvchanligi bilan farqlanadi. Ya’ni, dunyoning ma’lum nuqtasida vujudga kelgan holat O‘zbekiston hududida bir qator oqibatlarga olib kelishi mumkin. Makro muhit omillari 6 guruhga ajratilib, iqtisodiy, texnologik, ekologik, siyosiy va me’yoriy-huquqiy o‘zgarishlar, ijtimoiy masalalar hamda uzluksiz o‘zgarishda bo‘lgan demografik vaziyatni qamrab oladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Halqaro raqobatbardoshlikka mikro yondashuv tadbirkorning tashabbuskorligi (ijodkorligi), tabiatni muhofaza qilish, texnologik rivojlanish, malakali kadrlar va inson

¹Krugman P. Competitiveness: a dangerous obsession //Foreign Aff. – 1994. – T. 73. – P. 28.

resurslarini takomillashtirish bilan chambarchas bog'liq¹. J.Spender² M.Porterning tezisini qo'llab-quvvatlagan holda, xalqaro raqobatbardoshlikning asosini intellektual mulkni shakllantirish va innovativ yo'llar orqali texnologik o'sish evaziga yangi mahsulot, texnologiya, tashkilot va sanoatlarning paydo bo'lishiga sababchi, ya'ni tadbirkorlarning tavakkal qilishga yo'naltirilgan madaniyatidir, deb ta'riflaydi. M.Porterning³ fikricha, xalqaro ko'lamda iqtisodiy muvaffaqiyatga erishishga olib keluvchi asosiy harakatga keltiruvchi kuch – tadbirkorlik sub'ektlaridir. Axborot va kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi va sayohat qilishning qulayligi, shu bilan birga global ko'lamda iqtisodiy ochiqlik, tadbirkorlik sub'ektlarini xalqaro ko'lamda raqobatbardoshlikka olib keluvchi muhim omillardir. M.Porter⁴ tadbirkorlik sub'ektlarining raqobatbardoshligini ularning kattaligi, tuzilmasi, imkoniyatlari, resurslari va tanlagan strategiyalari kabi omillar belgilashini uqtiradi. E.Maleskining⁵ fikricha, raqobatbardoshlik firmalarning yakka tartibda erisha olmaydigan texnologik yangiliklar va bilimlardan bahramand bo'lishga olib keladigan yirik hamkorlik loyihalarida va strategik birlashmalarda qatnashuvchanlik darajasiga bog'liq. Xullas, «raqobatbardoshlik - unumdorlik, samaradorlik, innovatsiya va ixtisoslashuvga o'rta va uzoq muddatda ta'sir etuvchi tuzilmaviy o'zgaruvchanlarga asoslanadi»⁶. Korxonalarning samaradorligi ularning bozorlar va resurslar uchun raqobatlasha olish qobiliyatiga bog'liq ekan, mikro nuqtai nazardan, ularning muvaffaqiyati bozordagi ulushi va rentabelligi kabi ko'rsatkichlar asosida hisoblanadi.

Raqobatbardoshlikka makro yondashuv jarayonida tahlilning asosini mamlakatlar tashkil qiladi. Mamlakatlarning iqtisodiy samaradorligi siyosiy, madaniy, ijtimoiy va iqtisodiy vaziyat asosida shakllanadi⁷. U jon boshiga YaMM, tashqi savdo balansi va valyuta zahiralari, bandlik darajasi, inflyatsiya, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar va qo'shimcha qiymat yaratuvchi sohalar nuqtai nazaridan hisoblanadi. Kattaligi, joylashuvi, rivojlanish bosqichlari, mehnat bozori egiluvchanligi va ochiqligi kabi omillar iqtisodiyotning samaradorligiga sezilarli ta'sir etadi. M.Porter⁸ strategik joylashuvga katta e'tibor berib, mamlakatlar raqobatbardoshligiga yetakchi soha va innovatsion klaster hududlarga nisbatan geografik yaqinlik omili belgilovchi ahamiyat kasb etishini alohida ta'kidlaydi. M.Porter, davlatning roli mamlakat ishlab chiqaruvchilarining raqobatbardoshligini oshiruvchi eng maqbul me'yoriy-huquqiy baza, institutsional va ta'lim tizimi, axborot va asosiy infratuzilma bilan ularni ta'minlashi, shuningdek ratsional makroiqtisodiy boshqarish bilan chegaralanishi, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarga nisbatan iqtisodiyotning jozibadorligini oshirishi hamda eng qulay biznes muhitni shakllantirishi maqsadga muvofiq, degan xulosaga keladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Turistik hudud raqobatbardoshligiga oid nazariy bilimlarning shakllanish bosqichlarini tadqiqot qilish jarayonida mantiqiy, qiyosiy, empirik, tizimli tahlil, analiz, sintez, monografik kuzatuv, ekspert baholash, tahlil qilish kabi usullardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar

¹Echtner C. M. Entrepreneurial training in developing countries //Annals of tourism research. – 1995. – T. 22. – №. 1. 119-134 pp.; Porter M. E. The competitive advantage of nations // Harvard business review. – 1990. – T. 68. – №. 2. 73-93 pp.; Crouch G. I., Ritchie J. R. B. Tourism, competitiveness, and societal prosperity //Journal of business research. – 1999. – T. 44. – №. 3. 137-152 pp.

²Spender J. C. The dynamics of individual and organizational knowledge // Managerial and organizational cognition. – 1998. – 13-39 pp.

³ Porter M. The economic performance of regions //Regional studies. – 2003. – T. 37. – №. 6-7. 549-578 pp.

⁴ Porter M. E. The competitive advantage of nations //Harvard business review. – 1990. – T. 68. – №. 2. – 73-93 pp.

⁵Malecki E. J. Hard and soft networks for urban competitiveness //Urban studies. – 2002. – T. 39. – №. 5-6. – 929-945 pp.

⁶Fagerberg J. Technology and competitiveness //Oxford review of economic policy. – 1996. – T. 12. – №. 3. – 39-51 pp.

⁷ Krugman P. et al. How the economy organizes itself in space: a survey of the new economic geography // – 1996. – №. 96-04-021.; Davies H., Ellis P. Porter's competitive advantage of nations: time for the final judgement? //Journal of management studies. – 2000. – T. 37. – №. 8. – 1189-1214 pp.

⁸ Porter M. E. The competitive advantage of nations //Harvard business review. – 1990. – T. 68. – №. 2. – 73-93 pp.

Turistik hudud raqobatbardoshligi - turistik hududlarning barcha bozorlarda o'z o'rnini saqlab qolish, vaqt oralig'ida sifat va ko'lamini muntazam oshirib borish qobiliyatidir¹. Bundan tashqari, **raqobatbardoshlik** - turistik hududlarning o'z raqobatchilariga nisbatan bozordagi salmoqni saqlab turib mavjud resurslardan oqilona foydalangan holda qo'shimcha qiymatga ega mahsulot (xizmat)larni yaratish va ularni integratsiyalash qobiliyati² hamda tashrif buyuruvchilarning ehtiyojlari hudud yetkazib berayotgan mahsulot va xizmatlar evaziga, boshqa turistik hududlar bilan qiyoslaganda, to'laroq qondirilishidir³.

Yuqoridagi ta'riflar bilan birga, oxirgi 20 yilda turistik hududlarning raqobatbardoshligini aniqlashning turli uslublari ham ishlab chiqilgan. Bularga, turistik hududlar raqobatbardoshligining to'rt tamoyili, ya'ni *sohani rivojlantirish uchun qulay sharoit, turizmning yetakchi soha ekanligi, turli bozorlarda kuchli sotish kanallarining mavjudligi hamda tez sur'atlarda o'sayotgan xususiy sektor*⁴. Ayrim turizm sohasi tadqiqotchilarning fikricha, nazariyotchi M.Porter tomonidan ishlab chiqilgan raqobatbardoshlikning umumiy modellari turizm sohasiga ham qo'llanilishi mumkin. Haqiqatdan ham, M.Porter tomonidan ishlab chiqilgan raqobatbardoshlik modeli asosida⁵ 1993 yilda "Turizm raqobatbardoshligining Kalyari modeli" (Calgary Model of Tourism Competitiveness) yaratilib, u *turistik hudud jozibadorligi, turistik hudud menejmenti va marketingi, sohalararo hamkorlik, o'zaro axborot almashinuvi va ilmiy tadqiqot, hududning turistik ehtiyojlarni qondirish qobiliyati* kabi 5 ta tayanch konsepsiyada o'z aksini topgan⁶.

Turistik hududlarning xalqaro raqobatbardoshligiga oid barcha ilmiy tadqiqotlar qiyosiy va raqobat ustunliklari paradigmasiga asoslanadi. Xalqaro raqobatbardoshlik muammosining nazariy konsepsiyasini ishlab chiqish maqsadida iqtisodiyot nazariyasi⁷ hamda menejmentga oid manbalarda⁸ bir-biridan keskin farq qiladigan yondashuvlar ilgari suriladi. Aytish joizki, sanoat raqobatbardoshligiga asoslanib, ushbu ikki konseptual andaza bir-birini to'ldirgan holda, turistik hududlar xalqaro ko'lamda raqobatlashish jarayonlarini tushunishda qo'l keladi.

Turistik hudud raqobatbardoshligi muammosini bir qator xorijiy tadqiqotchilar o'rgangan bo'lib, G.Kruch va B.Ritchi "Turistik hudud raqobatbardoshligi - tashrif buyuruvchilarga taqdim etadigan umumiy jozibadorlik va ijobiy sayohat taassurotlari potensial tashrif buyuruvchilar uchun ochiq bo'lgan ko'plab muqobil turistik hududlarga nisbatan teng yoki ulardan ustun bo'lishining ta'minlanishidir"⁹ deb ta'rif bergan. D'Harteze esa "turistik hududlarning bozordagi o'z salmog'ini barqaror saqlab qolish bilan birga vaqt oralig'ida uni yaxshilab borish qobiliyatidir"¹⁰ deydi. M.Enrayt va J.Nyutonning fikrlaricha, "potensial turistlarni jalb qila olish va ehtiyojlarini qondirish imkoniyatiga ega turistik hududlar raqobatbardosh sanaladi"¹¹. S.Hassan "boshqa

¹ D'Hauterres, Anne-Marie. "Lessons in managed destination competitiveness: the case of Foxwoods Casino Resort." // Tourism Management, (2000) 21: 23-32 pp.

² Hassan, Salah. Determinants of Market Competitiveness in an Environmentally Sustainable Tourism Industry // Journal of Travel Research, 38 (February): (2000) 239-245 pp.

³ Dwyer, Larry, and Chulwon Kim. Destination Competitiveness: determinants and indicators // Current Issues in Tourism, (2003) 6 (5): 369-414 pp.

⁴ Poon, Auliana. Tourism, Technology, and Competitive Strategy // CAB International: Wallingford. 1993.38-59 pp.

⁵ Porter, Michael. The competitive advantage of nations // Macmillan: London. 1990.

⁶ Ritchie J. R. B., Crouch G. I. Competitiveness in international tourism: A framework for understanding and analysis. – World Tourism Education and Research Centre, University of Calgary, 1993.

⁷ Warr P. G. Comparative and competitive advantage // Asian-Pacific Economic Literature. – 1994. – T. 8. – №. 2. 1-14 pp.; Krugman P. et al. How the economy organizes itself in space: a survey of the new economic geography. – 1996. – №. 96-04-021.

⁸ Grant R. M. Porter's 'competitive advantage of nations': an assessment // Strategic management journal. – 1991. – T. 12. – №. 7. 535-548 pp.; Porter M. E. The competitive advantage of nations // Harvard business review. – 1990. – T. 68. – №. 2. 73-93 pp.

⁹ Crouch, G. and Ritchie, B., 1999. Tourism, competitiveness and societal prosperity. Journal of Business Research, 44, 137-152 pp..

¹⁰ D'Hauterres, A., 2000. Lessons in managerial destination competitiveness in the case of Foxwoods Casino Resort // Tourism Management 21(1), 23-32 pp.

¹¹ Enright M. J., Newton J. Tourism destination competitiveness: a quantitative approach // Tourism management. – 2004. – T. 25. – №. 6. – 777-788 pp.

raqobatчилarga nisbatan bozordagi salmoqni saqlagan holda resurslardan oqilona foydalanib qo‘shilgan qiymat mahsulotlarini yaratish va birlashtirish qobiliyatidir”¹ degan aqidani ilgari suradi.

Turistik hududlar raqobatbardoshligi muammosi XX asrning 90 yillaridan boshlab faol tadqiq qilina boshlangan. Bugungi kunda hududlarda turizmni rivojlantirish ularning raqobatbardoshligini oshirmasdan turib amalga oshirib bo‘lmasligini e‘tiborga olib, xorijda orttirilgan tajriba va nazariy bilimlarni o‘rganish va ularni joriy qilish mexanizmlarini ishlab chiqish masalasi dolzarb bo‘lib hisoblanadi. Xorijiy iqtisodiy adabiyotlarda ayni muammoning turli jabhalari va nazariy yondashuvlari mavjud. Turistik hudud raqobatbardoshligi masalasiga oid amalga oshirilgan tadqiqot ishlarini geografik jihatdan quyidagicha tizimlashtirish mumkin (1-jadvalga qarang).

1-jadval

Turistik hudud raqobatbardoshligiga oid tadqiqotlarning hududiy tizimlanishi²		
Tadqiqot amalg oshgan joy	Tadqiqotchi olimlar	Tadqiqot predmeti
Avstraliya ³	Dwyer L., Livaic Z., Mellor R. Crouch G., Ritchie	Avstraliyaning turistik raqobatbardoshligini aniqlash va barqaror rivojlantirish
Osiyo Tinch okeani mintaqasi ⁴	Enright M. J., Newton J.	Osiyo Tinch okeani mamlakatlarining turizm raqobatbardoshligi
Janubiy Afrika ⁵	Heath E.	Janubiy Afrikaning turizm raqobatbardoshligi
Koreya ⁶	Kim C., Dwyer L.	Janubiy Koreya va Avstraliya turizm raqobatbardoshligi qiyosiy tahlili
Xitoy ⁷	Lew A. A.	Xitoyda turizm sohasini rivojlantirish muammolari
Rossiya ⁸	Aleksandrova A.Yu., Morozova N.S.	Rossiya federatsiyasida turizm sohasi raqobatbardoshligiga erishish masalalari

¹Hassan S. S. Determinants of market competitiveness in an environmentally sustainable tourism industry //Journal of travel research. – 2000. – T. 38. – №. 3. – 239-245 pp.

² tadqiqotlar natijasida olingan ma'lumotlar asosida muallif ishlanmasi.

³ Dwyer L., Livaic Z., Mellor R. Competitiveness in Australia as Tourism Destination // Journal of Hospitality and Tourism Management. 2003. Vol. 10(1). P. 60 – 79 pp.; Crouch G. I., Ritchie J. R. B. The competitive destination: a sustainability perspectives // Tourism management. 2000. Vol. 21(1). 1 – 7 pp.

⁴ Enright M. J., Newton J. Determination of Tourism Destination Competitiveness in Asia Pacific: Comprehensiveness and universality // Journal of Travel researches. 2005. Vol. 43(4). 339 – 350 pp.

⁵ Heath E. et al. Towards a model to enhance destination competitiveness: A Southern African perspective //CAUTHE 2003: Riding the Wave of Tourism and Hospitality Research. – 2003. – P. 500.

⁶ Kim C., Dwyer L. Destination competitiveness and bilateral flows between Australia and Korea // Journal of tourism studies. 2003. Vol. 14(2). 54 – 67 pp.

⁷ Lew A. A. Tourism in China. The Haworth Hospitality Press. New York. London: Oxford, 2003. P. 315.

⁸ Александрова А. Ю. Территориальная организация социально-экономической системы международного туризма: дис. ... д-ра географ. наук. 2002. 343 С.; Морозова Н.С. Теория и методология формирования и развития конкуренции в туризме. 08.00.05 – экономика и управление народным хозяйством. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Сочи – 2012. 46 с.

Turkiya ¹	Baloglu S.	Turkiyaning turistik imiji tahlili
Malta ²	Azzopardi, E.	Malta turistik raqobatbardoshligi masalalari
Sloveniya ³	Doris Gomezelj Omerzel	Sloveniyaning turizm raqobatbardoshligi SaTuRa Indeksi asosida qiyosiy tahlil

Turistik hududlar raqobatbardoshligini oshirish masalasi turli tadqiqotlar ob'ekti bo'lib, uni o'rganish jarayonida strategik rejalashtirish va menejment⁴, turistik hudud marketingi⁵, bozordan joy olish (positioning), imij va brending⁶, narx raqobatbardoshligi⁷, atrof muhit muhofazasi⁸, tabiiy jozibadorlik (qiyosiy ustunliklar)⁹ barqaror rivojlanish konsepsiyasi¹⁰ kabi metodologik yondashuvlar qo'llanilgan.

¹ Baloglu S. Image variations of Turkey by familiarity index: informational and experiential dimensions // *Tourism Management*. 2001. Vol. 22. 127 – 133 pp.

² Azzopardi E. The international competitiveness of Malta as a tourist destination : дис. – 2011.

³ Doris Gomezelj Omerzel, Competitiveness of Slovenia as a Tourist Destination. *Managing Global Transitions* 4 (2): 2006, 167–189 pp.

⁴ Burns, P., 2004. Tourism planning: a third way? *Annals of Tourism Research*, 31(1), 24-43 pp; Formica, S., Tanvi H. and Kothari, T., 2008. Strategic destination planning: analyzing the future of tourism. *Journal of Travel Research*, 46, 355-367 pp.; Getz, D., 1986. Models in tourism planning: towards integration of theory and practice. *Tourism Management*, 7(1), 21-32 pp.; Jamal, T. and Getz, D., 1996. Does strategic planning pay? Lessons for destinations from corporate planning experience. *Progress in Tourism and Hospitality Research*, 2, 59-78 pp.; Soteriou, E. and Chris Roberts, C., 1998. The strategic planning: process in national tourism organizations. *Journal of Travel Research*, 37 (1), 21-29 pp.

⁵ Bhat, S. S. and Milne, S., 2008. Network effects on cooperation in destination website development. *Tourism Management*, 29(6), 1131-1140 pp.; Buhalis, D., 2000. Marketing the competitive destination of the future. *Tourism Management*, 21, 97-116 pp.; Prideaux, B. and Cooper, C., 2002. Marketing and destination growth: a symbiotic relationship or simple coincidence? *Journal of Vacation Marketing*, 9(1), 35-51 pp.; Reid, L. J., Smith, S. L. and McCloskey, R., 2008. The effectiveness of regional marketing alliances: a case study of the Atlantic Canada tourism partnership 2000-2006. *Tourism Management*, 29(3), 581-593 pp.; Wang, Y. and Xiang, Z., 2007. Toward a theoretical framework of collaborative destination marketing. *Journal of Travel Research*, 46(1), 75-85 pp.

⁶ Blain C., Levy S. and Ritchie, J.B., 2005. Destination Branding: Insights and Practices from Destination Management Organizations. *Journal of Travel Research*, 43, 328-338 pp.; Govers, Go and Kumar 2007; Pike, S., 2002. Research Note. Destination image analysis: a review of 142 papers from 1973 to 2000. *Tourism Management*, 23, 541-549 pp.; Pike, S. and Ryan, A., 2004. Destination positioning analysis through a comparison of cognitive, affective and cognitive perceptions. *Journal of Travel Research*, 42(4), 333-342 pp.

⁷ Dwyer, L., Forsyth, P. and Rao, P., 2000. The price competitiveness of travel and tourism: a comparison of 19 destinations. *Tourism Management*, 21(1), 9-22 pp.; Mangion, M.L., Durbarry, R. and Sinclair, M. T., 2005. Tourism competitiveness: price and quality. *Tourism Economics*, 11(1), 45–68 pp.; Papatheodorou, A., 2002. Exploring competitiveness in Mediterranean resorts. *Tourism Economics*, 8(2), 133-150 pp.

⁸ Hassan, S., 2000. Determinants of market competitiveness in an environmentally sustainable tourism industry // *Journal of Travel Research*, 38(3), 239-245 pp.; Mihalic, T., 2000. Environmental management of a tourist destination: a factor of tourism competitiveness // *Tourism Management*, Schaltegger and Synnestvedt 2002. 21(1), 65-78 pp.

⁹ Deng, J., King, B. and Bauer, T., 2002. Evaluating natural attractions for tourism // *Annals of Tourism Research*, 29 (2), 422-438 pp; Lee, C., Huang, H. and Yeh, H., Developing an evaluation model for destination attractiveness: sustainable recreation tourism in Taiwan // *Journal of Sustainable Tourism*, 2010.18(6), 811-828 pp.; Huybers, T. and Bennett, J., Environmental management and the competitiveness of nature-based tourism destinations // *Environmental and Resource Economics*, 2003. 213-233 pp.; Mehmetoglu, M., 2007. Typologising nature-based tourists by activity: theoretical and practical implications // *Tourism Management*, 28, 651-660 pp.; Priskin, J., Assessment of natural resources for nature-based tourism: the case of the Central Coast Region of Western Australia // *Tourism Management*, 2001. 22, 637-648 pp.;

¹⁰ Bramwell B., Lane B. Critical research on the governance of tourism and sustainability // *Journal of Sustainable Tourism*. 2011. № 19(4/5). 411 – 421 pp..

Turistik hudud raqobatbardoshligining umumiy konseptual modeli J.Kruch va J. Ritchi¹ tomonidan 1999 yilda taklif qilinib, 2005 yilda takomillashtirilgan². Bu olimlar tomonidan tanlangan tadqiqot metodologiyasi turizm sohasi mutaxassisleri (hududiy boshqaruvchilar) bilan amalga oshirilgan intervyu hamda nazariy tadqiqotlarning uyg'unlashuvi natijalariga asoslanadi. Tadqiqotning metodologik asosi "Ieraxik tahlil uslubi - ITU" deb ataladi (*Analytic Hierarchy Process – AHP, Metod analiza ierarxiy - MAI*). ITU — murakkab muammolar bo'yicha qaror qabul qilishda matematik usullar orqali tizimli yondashuvni qo'llashni nazarda tutib, AQShlik matematik Tomas Saati tomonidan ishlab chiqilgan³. Ushbu metodologiyaga asoslanib, G.Kruch va B.Ritchi turistik hududlar raqobatbardoshligining 36 ta asosiy omillarini ajratib, quyidagi 5 ta omil eng muhim degan xulosaga kelganlar:

Birinchi guruh "**Qo'llab-quvvatlovchi omillar va resurslar**" deb ataladi va quyidagilarni qamrab oladi:

Infratuzilma: yo'llar, transport tizimi, sog'liqni saqlash tizimi, kommunikatsiya tizimi, davlat tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlar va davlat tashkilotlari, ichimlik suvi bilan ta'minlanganlik, huquq tartibot organlari, bank tizimi, ta'lim tizimi;

Qo'llab-quvvatlovchi resurslar: mahalliy inson resurslarining sifati, orttirilgan bilim va kapital resurslar, ta'lim va tadqiqot institutlari, moliya institutlari, aholiga xizmat ko'rsatishning turli sohalari;

Mamlakatga kirishning soddaligi: havo transportiga oid qonunchilikdagi yengilliklar, kirish viza va ruxsatnomalari, xalqaro yo'l va havo transporti aloqalari, turli transport vositalari o'rtasida raqobatning mavjudligi;

Mehmondo'stlik: aholining tashrif buyuruvchilarga nisbatan iliq munosabati, yordam qo'lini cho'zishga moyillik darajasi;

Ishbilarmonlik: turistik hududda faoliyat yurgizayotgan tadbirkorlarning ishbilarmonlik qobiliyati;

Siyosiy iroda: barcha siyosatchilar va boshqaruv organlarida band kishilar turizm sohasi mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida belgilovchi ekanini faqat tan olishi emas, balki mafkurasiga aylangan bo'lishi.

Ikkinchi guruh "**Asosiy resurslar va diqqatga sazovor joylar**" bo'lib, quyidagi omillarni qamrab oladi:

maxsus tadbirlar: turistlarni jalb qilishga qodir bo'lgan festivallar, bayramlar, sport o'yinlari va hokazolar;

tabiat va iqlim: turistik hududning tabiiy diqqatga sazovor joylari, qulay iqlimning mavsumiy davomiyligi;

madaniyat va tarix: turistik hududning madaniy va tarixiy merosi;

xilma-xil turistik faoliyat: turistik hudud tashrif buyuruvchilarga turli sayohat tajribalari va imkoniyatlarini taklif qila olishi;

ko'ngilochar joylar: teatr, konsert, kulgu festivallari, opera va sirk shular jumlasiga kiradi;

turizm infratuzilmasi: joylashtirish muassasalari, restoranlar, transport vositalari, hordiq chiqarish joylari, tematik bog'lar, muzeylar, san'at galeriyalari, ko'rgazma va konferensiya markazlari, aeroportlar;

bozor rishtalari: turistlarni vujudga keltiruvchi bozorlar bilan chuqur madaniy va iqtisodiy aloqalarning mavjudligi.

¹Crouch, G. and Ritchie, B., Tourism, competitiveness and societal prosperity // Journal of Business Research, 1999. 44, 137-152 pp.

²Crouch, G.I. and J.R.B. Ritchie, Application of the Analytic Hierarchy Process to Tourism Choice and Decision Making: A Review and Illustration Applied to Destination Competitiveness // Tourism Analysis, 10(1): 2005. 17-25 pp.

³Саати Т. Л. Об измерении неосязаемого. Подход к относительным измерениям на основе главного собственного вектора матрицы парных сравнений // Журнал "Cloud Of Science". 2015. Т. 2. № 1.

Uchinchi guruh “**Turistik hudud menejmenti**” deb ataladi va quyidagi omillarni o‘zida qamrab oladi:

boshqaruv: turistik hududni boshqaruvchi tuzilma faoliyatining sifati va nufuzi);

marketing: marketing faoliyati orqali turistik hududning tashrif buyuruvchilarni jalb qila olish va ehtiyojlarini qondirish qobiliyati;

xizmat ko‘rsatish sifati: tashrif buyuruvchilarga ijobiy sayohat tajribasini yetkaza olish qobiliyati;

axborot va tadqiqot: qaror qabul qilish jarayonida qo‘l keladigan axborotlarni yig‘ish tizimining shakllanganligi;

inson resurslarini rivojlantirish: turizm sohasi uchun malakali kadrlarni tayyorlash dasturlarining mavjudligi;

moliya va kredit tizimi: turizm sohasini rivojlantirish moliyaviy dasturlarining mavjudligi;

tashrif buyuruvchilar menejmenti: turistlarning salbiy yoki ijobiy taassurotlarini nazorat qilish dasturlari;

inqirozni boshqarish (krizis menejment): favqulodda holatlar va inqiroz davrlardan chiqib ketishga tayyorgarlik darajasi;

resurslarni boshqarish: mavjud resurslardan oqilona foydalanish va ularni asrab-avaylashga qilinadigan harakatlar ko‘lami.

To‘rtinchi guruh “**Turistik hududga oid siyosat, rejalashtirish va rivojlantirish strategiyalari**” deb ataladi va u quyidagi omillarni o‘zida qamrab oladi:

tizimli yondashuv: turistik hududda faoliyat ko‘rsatadigan barcha davlat va nodavlat tashkilotlarining butun tizimning bir qismi ekanligini anglash darajasi;

ustuvor rivojlanish yo‘nalishlari: davlat va nodavlat tashkilotlari tomonidan rivojlanish ustuvor yo‘nalishlarining tanlanganligi;

istiqbolni ko‘rish: turistik hududni tashkil etuvchi barcha jismoniy va yuridik shaxslarning kelajakni ko‘ra bilish qobiliyati;

brending va bozordan joy olish: turistik hududning imijini shakllantirish uchun amalga oshirilgan tadbirlar;

rivojlanish: turizmni rivojlantirish siyosatining sifati va muvofiqligi;

raqobatchi va hamkorlar tahlili: turistik hudud raqobatchilarini global ko‘lamda tahlil qilish asosida rivojlanish strategiyalarini belgilash;

monitoring va natijalarni baholash: raqobatbardoshlikni oshirish maqsadida amalga oshirilayotgan ishlarning natijalariga baho berish, monitoring o‘tkazish hamda dasturlarni uzluksiz takomillashtirib borish;

audit: erishilgan moliyaviy natijalarning davriy auditini amalga oshirish evaziga, turistik hudud raqobatbardoshligining kuchli va kuchsiz tomonlarini aniqlashga erishiladi.

Oxirgi, beshinchi guruh “**Kuchaytiruvchi va belgilovchi omillar**” deb atalib, turistik hudud raqobatbardoshligini oshirish yoki aksincha chegaralashga xizmat qiluvchi quyidagi omillarni o‘zida qamrab oladi:

geografik joylashuv: turistlarni vujudga keltiruvchi asosiy bozorlarga nisbatan geografik joylashuv;

xavfsizlik va tinchlik: turistik hududning turistlar xavfsizligini ta‘minlash darajasi;

narx-navo: turistik hududning hamyonbopligiga ta‘sir etuvchi omillar;

o‘zaro bog‘liqlik: boshqa turistik hududlarga nisbatan yaqin yoki uzoqda joylashganligi;

mashhurlik va imij: turistik hududning mashhurlik darajasi;

sig‘im: turistik hududda shakllantirilgan turistik infratuzilmaning sig‘imi.

Olimlarning fikricha, modelda ko‘rsatilgan raqobatbardoshlik omillarini tizimlashtirish, turistik hududlarni yanada samarali boshqarish imkonini beradi. Nazariy tadqiqotlar va amaliyotga qo‘llash nuqtai nazaridan, G.Kruch va B.Ritchilar tomonidan taklif qilingan “Turistik hudud raqobatbardoshligi va barqarorligi modeli”ning o‘ziga xos xususiyati, qiyosiy va raqobat ustunliklarini bir-biridan ajratilganidir (1-rasmga qarang).

Qiyosiy ustunliklarga inson resurslari, tabiiy resurslar, to'plangan bilim, kapital, infratuzilma va turistik infratuzilma, tarixiy va madaniy resurslar kiritilgan. Ya'ni, olimlarning fikricha qiyosiy ustunliklar turistik hududdagi mavjud barcha resurslarni qamrab olsa, raqobat ustunliklari ayni resurslardan samarali foydalanishni bildiradi.

Xulosa va takliflar

Xulosa qilib aytganda, G.Kruch va B.Ritchi tomonidan yaratilgan "*Turistik hudud raqobatbardoshligi va barqarorligi modeli*" muammosiga tizimli yondashilgan konseptual andaza bo'lib xizmat qiladi. Ushbu modelni takomillashtirish va raqobatbardoshlikning ma'lum jabhalarini tadqiq etishda turli tadqiqotchilar tomonidan keng qo'llanilib kelinmoqda. Jumladan, E.His¹ ayni modeldan Janubiy Afrika Respublikasi turistik raqobatbardoshligini oshirish istiqbollari belgilashda keng foydalangan. L.Dyuer va S.Kim² o'z tadqiqotlarida turistik hudud raqobatbardoshligining bir nechta tanlangan ko'rsatkichlarni baholash jarayonida J.Kruch va J.Ritchi "*Turistik hudud raqobatbardoshligi va barqarorligi modeli*"da keltirilgan indikatorlarga asoslanganlar.

Qiyosiy ustunliklar turistik hududdagi mavjud barcha resurslarni qamrab olsa, raqobat ustunliklari ayni resurslardan samarali foydalanishni bildiradi. Ya'ni, turizmni rivojlantirishning yaxlit konsepsiyasi va turizmni iqtisodiyotning strategik sektoriga aylantirishning muhim sharti, sohada innovatsion boshqaruv usullarini qo'llash bo'lib hisoblanadi.

Bizning fikrimizcha, turistik ehtiyojlar turli ko'lamga ega bo'lib, sayohat maqsadidan kelib chiqqan holda 7M (mono, mini, mikro, meta, mezo, makro, mega) ko'lamda amalga oshadi. Agar sayohat maqsadi Buxoro shahrida joylashgan Ark qo'rg'onidagi muzey bo'lsa, mijoz ehtiyojining qondirilishi yoki aksi muzeyda faoliyat ko'rsatadigan gidga borib taqalib, *turistik hudud raqobatbardoshligining mono ko'lamini* bildiradi. Shu tariqa, oilaviy korxona maqomidagi milliy uy mehmonxonada ko'rsatilgan xizmat, turistik hududning *mini ko'lamdagi raqobatbardoshligini* o'zida aks etadi. Umumovqatlanish muassasalarida ko'rsatilgan xizmat hudud raqobatbardoshligining *mikro ko'lamini* bo'lib hisoblanadi va u mas'uliyati cheklangan jamiyat maqomidagi tashkilot tomonidan yetkaziladi. *Meta ko'lamdagi raqobatbardoshlik* viloyat ko'lamida shakllantirilgan yo'l infratuzilmasi, hududiy transport xizmatlari, hududiy ekologik barqarorlik, kommunikatsiya kabi sohalaridagi holatni qamrab oladi. *Mezo ko'lamda* mintaqalararo xizmat ko'rsatish tarmoqlarining joriy qilinganligi bilan baholanadi. *Makro ko'lamdagi raqobatbardoshlik* mamlakat imiji, xavfsizlik, barqaror ekologik holat, aholi farovonligi, milliy ko'lamdagi temir yo'l va avia tashuv xizmatlarining sifatiga bog'liq bo'ladi. *Mega ko'lamdagi raqobatbardoshlik* davlatlararo yo'l-transport infratuzilmasining rivojlanganligi, bir-nechta mamlakatni qamrab oluvchi turistik yo'nalishlarning shakllanganligi va turoperatorlar orasida o'zaro manfaatli munosabatlar tizimining yo'lga qo'yilganligi bilan baholanadi. Ya'ni, mamlakatning (makro) turistik raqobatbardoshligi, pastdan yuqoriga qarab 7M ko'lamda turizm sohasidagi har bir bo'g'inni izchillik bilan takomillashtirish, o'zini-o'zi boshqarish, o'zaro hamkorlikda raqobatlashish tamoyillariga asoslangan klasterlar shaklidagi boshqaruv tizimini joriy qilish va ularni qo'llab-quvvatlash, barqaror rivojlanish konsepsiyasiga xos tamoyillarga asoslangan islohotlarni amalga oshirish evaziga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Azzopardi E. The international competitiveness of Malta as a tourist destination: дис. – 2011.
2. Baloglu S. Image variations of Turkey by familiarity index: informational and experiential dimensions // *Tourism Management*. 2001. Vol. 22. 127 – 133 pp.
3. Bhat, S. S. and Milne, S., 2008. Network effects on cooperation in destination website development. *Tourism Management*, 29(6), 1131-1140 pp.;

¹Heath E. Towards a model to enhance destination competitiveness: a Southern African perspective // CAUTHE Conference. Lismore N. S. W. Southern Cross University. 2013. 500 – 520 pp.

²Dwyer L., Kim C., 2003. Destination competitiveness: determinants and indicators // *Current Issues in Tourism*, 6 (5), 369-414 pp.

4. Blain C., Levy S. and Ritchie, J.B., 2005. Destination Branding: Insights and Practices from Destination Management Organizations. *Journal of Travel Research*, 43, 328-338 pp.
5. Bramwell B., Lane B. Critical research on the governance of tourism and sustainability // *Journal of Sustainable Tourism*. 2011. № 19(4/5). 411 – 421 pp.
6. Buhalis, D., 2000. Marketing the competitive destination of the future. *Tourism Management*, 21, 97-116 pp.; Prideaux, B. and Cooper, C., 2002. Marketing and destination growth: a symbiotic relationship or simple coincidence? *Journal of Vacation Marketing*, 9(1), 35-51 pp.
7. Burns, P., 2004. Tourism planning: a third way? *Annals of Tourism Research*, 31(1), 24-43 pp;
8. Formica, S., Tanvi H. and Kothari, T., 2008. Strategic destination planning: analyzing the future of tourism. *Journal of Travel Research*, 46, 355-367 pp.
9. Crouch G. I., Ritchie J. R. B. The competitive destination: a sustainability perspectives // *Tourism management*. 2000. Vol. 21(1). 1 – 7 pp.
10. Crouch, G. and Ritchie, B., Tourism, competitiveness and societal prosperity // *Journal of Business Research*, 1999. 44, 137-152 pp.
11. Crouch, G.I. and J.R.B. Ritchie, Application of the Analytic Hierarchy Process to Tourism Choice and Decision Making: A Review and Illustration Applied to Destination Competitiveness // *Tourism Analysis*, 10(1): 2005. 17-25 pp.
12. Deng, J., King, B. and Bauer, T., 2002. Evaluating natural attractions for tourism // *Annals of Tourism Research*, 29 (2),. 422-438 pp;
13. Lee, C., Huang, H. and Yeh, H., Developing an evaluation model for destination attractiveness: sustainable recreation tourism in Taiwan // *Journal of Sustainable Tourism*, 2010.18(6), 811-828 pp.
14. Doris Gomezelj Omerzel, Competitiveness of Slovenia as a Tourist Destination. *Managing Global Transitions* 4 (2): 2006, 167–189 pp.
15. Dwyer L., Kim C., 2003. Destination competitiveness: determinants and indicators // *Current Issues in Tourism*, 6 (5), 369-414 pp.
16. Dwyer L., Livaic Z., Mellor R. Competitiveness in Australia as Tourism Destination // *Journal of Hospitality and Tourism Management*. 2003. Vol. 10(1). P. 60 – 79 pp.
17. Dwyer, L., Forsyth, P. and Rao, P., 2000. The price competitiveness of travel and tourism: a comparison of 19 destinations. *Tourism Management*, 21(1), 9-22 pp.
18. Echtner C. M. Entrepreneurial training in developing countries // *Annals of tourism research*. – 1995. – T. 22. – №. 1. 119-134 pp.
19. Enright M. J., Newton J. Determination of Tourism Destination Competitiveness in Asia Pacific: Comprehensiveness and universality // *Journal of Travel researches*. 2005. Vol. 43(4). 339 – 350 pp.
20. Fagerberg J. Technology and competitiveness // *Oxford review of economic policy*. – 1996. – T. 12. – №. 3. – 39-51 pp.
21. Getz, D., 1986. Models in tourism planning: towards integration of theory and practice. *Tourism Management*, 7(1), 21-32 pp.
22. Govers, Go and Kumar 2007; Pike, S., 2002. Research Note. Destination image analysis: a review of 142 papers from 1973 to 2000. *Tourism Management*, 23, 541-549 pp.
23. Pike, S. and Ryan, A., 2004. Destination positioning analysis through a comparison of cognitive, affective and cognitive perceptions. *Journal of Travel Research*, 42(4), 333-342 pp.
24. Heath E. et al. Towards a model to enhance destination competitiveness: A Southern African perspective // *CAUTHE 2003: Riding the Wave of Tourism and Hospitality Research*. – 2003. – P. 500.
25. Huybers, T. and Bennett, J., Environmental management and the competitiveness of nature-based tourism destinations // *Environmental and Resource Economics*, 2003. 213-233 pp.
26. Jamal, T. and Getz, D., 1996. Does strategic planning pay? Lessons for destinations from corporate planning experience. *Progress in Tourism and Hospitality Research*, 2, 59-78 pp.

27. Soteriou, E. and Chris Roberts, C., 1998. The strategic planning; process in national tourism organizations. *Journal of Travel Research*, 37 (1), 21-29 pp.
28. Kim C., Dwyer L. Destination competitiveness and bilateral flows between Australia and Korea // *Journal of tourism studies*. 2003. Vol. 14(2). 54 – 67 pp.
29. Krugman P. et al. How the economy organizes itself in space: a survey of the new economic geography // – 1996. – №. 96-04-021.
30. Davies H., Ellis P. Porter's competitive advantage of nations: time for the final judgement? // *Journal of management studies*. – 2000. – T. 37. – №. 8. – 1189-1214 pp.
31. Lew A. A. *Tourism in China*. The Haworth Hospitality Press. New York. London: Oxford, 2003. P. 315.
32. Mangion, M.L., Durberry, R. and Sinclair, M. T., 2005. Tourism competitiveness: price and quality. *Tourism Economics*, 11(1), 45–68 pp.
33. Mehmetoglu, M., 2007. Typologising nature-based tourists by activity: theoretical and practical implications // *Tourism Management*, 28, 651-660 pp.
34. Papatheodorou, A., 2002. Exploring competitiveness in Mediterranean resorts. *Tourism Economics*, 8(2), 133-150 pp.
35. Porter M. E. The competitive advantage of nations // *Harvard business review*. – 1990. – T. 68. – №. 2. – 73-93 pp.
36. Porter M. The economic performance of regions // *Regional studies*. – 2003. – T. 37. – №. 6-7. 549-578 pp.
37. Priskin, J., Assessment of natural resources for nature-based tourism: the case of the Central Coast Region of Western Australia // *Tourism Management*, 2001. 22, 637-648 pp.;
38. Reid, L. J., Smith, S. L. and McCloskey, R., 2008. The effectiveness of regional marketing alliances: a case study of the Atlantic Canada tourism partnership 2000-2006. *Tourism Management*, 29(3), 581-593 pp.
39. Wang, Y. and Xiang, Z., 2007. Toward a theoretical framework of collaborative destination marketing. *Journal of Travel Research*, 46(1), 75-85 pp.
40. Александрова А. Ю. Территориальная организация социально-экономической системы международного туризма: дис. ... д-ра географ. наук. 2002. 343 С.
41. Морозова Н.С. Теория и методология формирования и развития конкуренции в туризме. 08.00.05 – экономика и управление народным хозяйством. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Сочи – 2012. 46 с.
42. Hassan, S., 2000. Determinants of market competitiveness in an environmentally sustainable tourism industry // *Journal of Travel Research*, 38(3), 239-245 pp.
43. Mihalic, T., 2000. Environmental management of a tourist destination: a factor of tourism competitiveness // *Tourism Management*, Schaltegger and Synnestvedt 2002. 21(1), 65-78 pp.
44. Heath E. Towards a model to enhance destination competitiveness: a Southern African perspective // *CAUTHE Conference*. Lismore N. S. W. Southern Cross University. 2013. 500 – 520 pp.
45. Krugman P. Competitiveness: a dangerous obsession // *Foreign Aff*. – 1994. – T. 73. – P. 28.
46. Malecki E. J. Hard and soft networks for urban competitiveness // *Urban studies*. – 2002. – T. 39. – №. 5-6. – 929-945 pp.
47. Spender J. C. The dynamics of individual and organizational knowledge // *Managerial and organizational cognition*. – 1998. – 13-39 pp.
48. Саати Т. Л. Об измерении неосозанного. Подход к относительным измерениям на основе главного собственного вектора матрицы парных сравнений // *Журнал "Cloud Of Science"*. 2015. Т. 2. № 1.

ҚУРИЛИШ МАТЕРИАЛЛАРИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ КОРХОНАЛАРИДА ТАЙЁР МАҲСУЛОТЛАР ИШЛАБ ЧИҚАРИШДА ТАҲЛИЛНИНГ МУҲИМЛИГИ

Аннотация. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарувчи субъектлар учун жорий активларнинг тутган ўрни муҳимлигини эътиборга оладиган бўлсак, ушбу корхоналарда товар-моддий захиралари, пул маблағлари ва дебиторлик қарзлардан самарали фойдаланиш таҳлил жараёнлари ташкил этилишини тақозо этади. Жорий активларни таҳлил қилишда амалдаги тартибларида айрим камчиликлар учраб турганлиги, жорий активларни баҳолашдаги ва ҳаракатини таҳлил қилишдаги мавжуд муаммолар мавзунинг долзарблигини характерлайди.

Калит сўзлар: жорий активлар, жорий активлар бошқарув тизими, ўз маблағлари, инвестициялар, кредитлар, энергия самарадорлиги, таннарх.

1. Кириш.

Мамлакатимизни иқтисодий ривожлантиришга қаратилган узоқ муддатли стратегик мақсадни амалга оширишнинг мантиғи Янги Ўзбекистоннинг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлигини ошириш, мавқеини мустаҳкамлашга йўналтирилган таркибий ўзгаришлар, юксак технологияларга асосланган замонавий тармоқлар ва ишлаб чиқариш соҳаларини жадал ривожлантириш сиёсатига алоҳида эътибор қаратиб келинмоқда. Ҳар бир хўжалик юритувчи субъект учун ишлаб-чиқариш фаолиятини амалга оширишлари учун маълум даражада маблағ талаб этилади. Мазкур маблағлар ҳисобига хўжалик юритиш жараёнида турли хил функцияларни бажариши билан бир қаторда уларнинг ҳолати ва ҳаракатини тўғри амалга оширилишида таҳлил ишлари муҳимдир. Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида жорий активлардан самарали фойдаланиш эвазига маҳсулот таннархининг камайиши, фойданинг кўпайиши ва рентабеллик даражасининг ошишига эришилади. Шу сабабли Республикамизда фаолият кўрсатаётган қурилиш материаллари ишлаб чиқарувчи тадбиркорлик субъектларида ҳам ишлаб чиқаришни тўғри ташкил этиш, уларнинг фаолиятини ўрганишга қаратилган самарали иқтисодий таҳлилни юритиш долзарб ҳисобланади.

2. Адабиётлар таҳлили.

Глобал иқтисодиёт шароитида тармоқларнинг узлуксиз фаолият юритиши ва барқарор ривожланиши муҳим ҳисобланади. Бугунги кунда республикамизда иқтисодий ислохотларни ривожлантиришга катта эътибор қаратиб келинмоқда. Иқтисодий ислохотларнинг боришини чуқур ўрганиш ва тўғри хулосалар чиқаришда эса иқтисодий таҳлил омиллардан бири ҳисобланади. Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида иқтисодий таҳлилни тўғри йўлга қўймасдан хўжалик фаолиятини тўғри бошқариш ва баҳо бериш мумкин бўлмайди. Ҳар бир хўжалик субъекти ўз фаолиятини олиб бориш жараёнида албатта маълум даражадаги жорий активларга эга бўлиши лозим. Айниқса, хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятини узлуксиз ташкил этиш ҳамда ишлаб чиқариш суръатларини пасайтирмаслик учун ҳам жорий активлар таҳлилини тўғри ташкил этиш ва улардан самарали фойдаланишни таҳлил этиб бориш долзарб ҳисобланади.

Хўжалик алоқалари шартномаларга асосланиб амалга оширилади. Натижада битта хўжалик субъект товар-материал захираларини етказиб берувчи, ишларни бажарувчи ва хизматларни кўрсатувчи, иккинчи хўжалик субъекти эса сотиб олувчи, истеъмолчи сифатида майдонга чиқади, натижада ушбу қийматликлар, иш ва хизматларнинг қийматини тўлаш бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади.

Ушбу алоқалар натижасида ҳосил бўлган ҳисоблашишларни аниқ ташкил қилиш жорий активларнинг тезкорлик билан пулга айланиши ва маблағларининг ўз вақтида келиб тушишига шароит яратиб беради. Хўжалик субъектлар фаолиятида жорий активлардан

самарали фойдаланиш эвазига махсулот таннархи камайиши, фойданинг кўпайиши ва рентабеллик даражасининг ортишига эришилади. Бироқ, бу жорий активларни қай тарзда шакллантириш ва улардан фойдаланишга бевосита боғлиқ. Шу сабабли бу соҳада таҳлил ва назорат ишларини такомиллаштириш долзарб аҳамиятга эга. Хўжалик юритувчи субъектнинг жорий активлари ишлаб чиқариш ва ҳисоб-китоб функцияларини бажариши бўйича тавсифланиши лозим. Ишлаб чиқариш функцияси орқали жорий активлар ишлаб чиқаришнинг маромийлигини таъминлаши, муомала функцияси бўйича уларни товар шаклидан пул шаклига айланишида ҳисоб-китоблар назарда тутилади.

Қурилиш материаллари ишлаб чиқарувчи хўжалик субъектлари ўз ишлаб чиқаришини бир меъёрга самарали ривожланишини таъминлаш мақсадида узоқ муддатга мўлжалланган бизнес-режаларига асосланган ҳолда ишлаб чиқариш захиралари билан таъминлашга алоҳида эътибор берадилар. Чунки, ҳозирги вақтда қурилиш материаллари ишлаб чиқарувчи хўжалик субъектларида ишлаб чиқариш захиралари билан етарли даражада таъминланмаганлиги сабабли ишлаб чиқариш фаолияти туриб қолишига сабаб бўлмоқда. Хўжалик субъектларнинг ишлаб чиқариш захиралари билан ўз вақтида, зарурий миқдорларда, белгиланган сифатда ҳамда бир маромда таъминланиши шу билан биргаликда улардан оқилона фойдаланиш пировард натижада унинг иқтисодий ривожланиши ва тараққий этиши учун ҳар томонлама таъсир этади. Ишлаб чиқариш захираларида асосий эътибор ушбу захираларнинг шаклланиш манбаларига қаратилади.

Мазкур мавзуга оид иқтисодчи олимларнинг назарий ва амалий жиҳатлари юзасидан фикрларини ўрганиб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Хусусан, Ж.Шрайбфедер фикрига кўра «Захираларнинг самарали бошқарилиши истеъмолчилар талабларининг кондирилишига ва соф фойданинг максималлаштирилишига хизмат қилади», деб таъкидлайди.

С.Седки, А.Смит ва А.Стрикландларнинг фикрича, «товар-моддий захиралар ҳисоби корхона томонидан амалга оширилган харажатларни тўлиқ ифода этиши ва инвесторлар учун кутилаётган фойда хусусида тўлиқ ахборот беришга хизмат қилиши керак» - деб таърифлайди.

Fararishah Abdul Khalid, Samantha Reina Lim таъкидлашича, «Товар-моддий захиралар корхона активлари таркибида катта салмоқни ташкил этади. Товар-моддий захиралар миқдорининг камлиги ёки кўплиги ишлаб чиқариш занжирига таъсир этиб, фаолиятнинг барқарорлигига таъсир этади» деган умумий таъриф берган.

Н.Ладутько фикрига кўра, «Ишлаб чиқариш захиралари хом ашё, материаллар, сотиб олинган ярим тайёр махсулотлар, бутловчи қисмлар, конструкциялар, деталлар, ёқилғи ва бошқалар, яъни товар-моддий бойликлар тайёр махсулот олиш мақсадида инсон меҳнати уларга йўналтирилган меҳнат предметлари ҳисобланади. Ишлаб чиқариш жараёнида асл шаклини сақлайдиган ва махсулотга баҳони босқичма-босқич ўтказувчи меҳнат воситаларидан фарқли ўлароқ, меҳнат объектлари тўлиқ истеъмол қилинади, ўз қийматини шу махсулотга тўлиқ ўтказиши ва ҳар бир ишлаб чиқариш циклидан кейин алмаштирилади» деб таъкидлаган.

О.Левковичга фикрича «Ишлаб чиқариш захиралари деганда, меҳнат предметлари сифатида фойдаланиладиган, қайта ишлаш ёки ишлаб чиқариш жараёнида янги фойдаланиш қийматини яратишда ёки иқтисодий эҳтиёжлар учун фойдаланиш учун мўлжалланган ишлаб чиқариш элементлари тушунилади. Улар тўлиқ бир ишлаб чиқариш циклида истеъмол қилинади ва ўз қийматини махсулот (ишлар, хизматлар) қийматига тўлиқ ўтказиши» деган хулосага келган.

Товар-моддий захиралари ҳаракати билан боғлиқ барча муомалалар бухгалтерия ҳисобини юритишдаги асосий ҳуқуқий ҳужжат Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуни орқали амалга оширилади. Ушбу қонуннинг 12-моддасида активлар ва мажбуриятларни баҳолаш тартиби келтирилган. Мазкур қонун билан бирга бир қатор бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари (БХМС) ва Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари (МХХС)лар ҳам товар-моддий захираларни ҳисобга олишнинг меъёрий-ҳуқуқий асослари ҳисобланади.

Бу борада республика иқтисодчи олимларидан А.Каримов, А.Ибрагимов, Н.Ризаев, Н.Имамова фикрларига ва Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларнинг 9-сон

«Молиявий инструментлар: маълумотларни очиб бериш»га асосан «Молиявий активлар ва молиявий мажбуриятларнинг сўндириш саналарини очиб беришни талаб этади. Товар-моддий захиралар каби номонетар активлар қопланишининг кутилган санаси ва резервлар каби мажбуриятларни сўндиришнинг кутилган санаси тўғрисидаги маълумотлар ҳам фойдалидир, бунда активлар ва мажбуриятлар жорий сифатида ёки узоқ муддатли сифатида таснифланишидан қатъий назар. Масалан, тадбиркорлик субъекти ҳисобот давридан сўнг ўн икки ойдан ортиқ бўлган даврда қопланиши кутилган товар-моддий захиралар суммасини очиб беради» деган фикрини илгари суради.

С.Ташназаровнинг фикрича «миллий стандартимизда товар-моддий захираларга берилган таърифда «....маъмурий ва ижтимоий-маданий вазифаларни амалга ошириш» деган жумлани олиб ташлаш керак, деб ўйлаймиз, чунки бу жумлалар узоқ муддатда фойдаланадиган моддий активларнинг таърифида ҳам келтирилган».

Бундан ташқари иқтисодчи олимлар А.Каримов, Ф.Исломов ва А.Авлокуловлар ишлаб чиқариш захиралари хусусида тўхталиб, «Ишлаб чиқариш захиралари хўжалик юритувчи субъектнинг ишлаб чиқариш фаолиятини нормал давом этишини таъминлайди» деган фикрларини келтириб ўтган.

Бизнинг фикримизча, қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхонаси учун жорий активларни бошқариш модели орқали қуйидаги бизнес жараёнларининг ўзаро боғлиқлигига асосланиши мақсадга мувофиқ:

- инвестиция – ҳисоб-китоб жараёни;
- маҳсулот етказиб бериш, ишлаб чиқариш, сотиш жараёни.

Инвестиция ҳисоб-китоб жараёнининг асосий кўрсаткичлари: ҳар бир янги операцион циклда ишлаб чиқариш активлари учун авансларни бошқариш; яъни қурилиш материаллари ишлаб чиқариш тармоқларида йиллик ишлаб чиқариш жараёнига инвестициялар, уни қисқа муддатли молиялаштириш ва ҳисоб-китоблардаги маблағларни бошқаришдир. Шу билан бирга пул маблағларини бошқариш жараёни қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхонаси кирим ва чиқим бўйича пул оқимларини шакллантириш, уларнинг келгусидаги алоҳида даврлар учун ҳажм ва вақт бўйича мувофиқлаштириш, жорий активлар айланишининг узлуксизлигини таъминлаш учун вақтинча бўш пул маблағлари қолдиқларидан самарали фойдаланиш муҳимдир.

Тадқиқот методологияси.

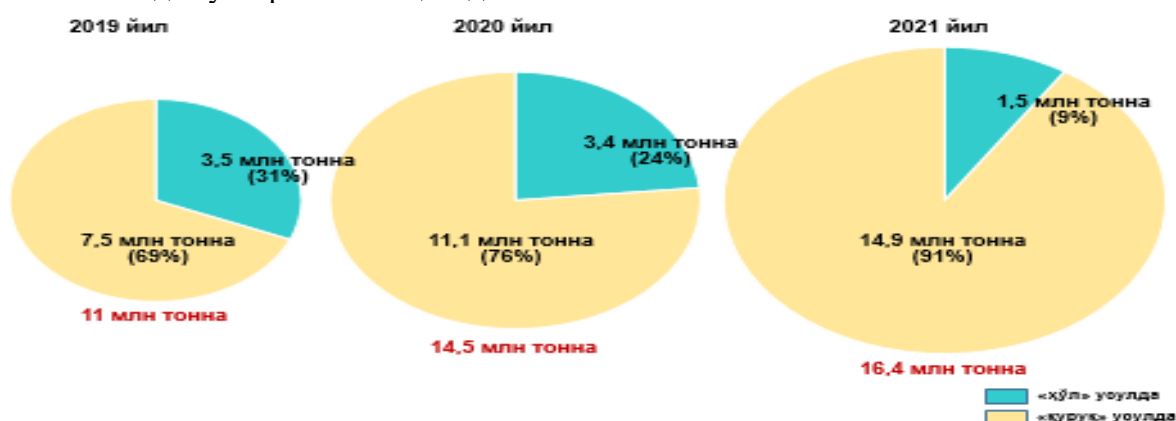
Ушбу тадқиқотда қўлланилган методология қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхоналарида жорий активлар бошқарув тизимини ва унинг имкониятларини такомиллаштириш масалалари ўрганилиб, таҳлил, синтез, абстракт-мантикий ва танқидий фикрлаш ҳамда умумлаштириш усуллардан фойдаланилди.

4. Таҳлил ва натижалар.

Бугунги кунда қурилиш материалларига бўлган талабнинг ортиши сабабли қурилиш материалларини ишлаб чиқариш корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқаришни ошириш мақсадида бўйича 2019-2022 йилларда амалга ошириладиган инвестиция лойиҳалари ҳукуматимиз томонидан тегишли қатор фармон ва қарор топшириқларига асосан амалга оширилмоқда. Жорий активларнинг шаклланиш манбаларига назар ташлайдиган бўлсак, унинг асосий манбаси сифатида ўз айланма маблағларининг мавжуд суммаси ҳисобланади. Яъни, хўжалик юритувчи субъектининг ўз манбалари биринчи навбатда узоқ муддатли активларини қопловчи манба бўлиши ҳамда қолган қисмигина жорий активларни қоплашга тегишли бўлиб ҳисобланади. Бундан ташқари, хўжалик субъектлари жорий активларини банк кредитлари ҳисобига, кредиторлик қарзлари ҳисобига ҳамда бошқа манбалар ҳисобига ҳам шакллантириш мумкин. Хўжалик субъекти имкон қадар жорий активларини кредиторлик қарзлари ҳисобига шакллантирмаслиги лозим бўлади. Шу жиҳатдан ҳам мамлакатдаги қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхоналари қўллаб-қувватлаш ва жорий активларни шаклланиш манбаларини ошириш мақсадида бир қанча меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар чиқарилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги «2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги ПФ-60-сонли Фармонида келтирилган Давлат дастурида «2022 – 2026 йилларда 5 млрд. АҚШ долларлик лойиҳаларини амалга ошириш орқали қурилиш

материаллари соҳасини янада ривожлантириш дастурини ишлаб чиқиш», Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Қурилиш материаллари саноатини жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” 2019 йил 23 майдаги ПҚ-4335-сонли қарорига мувофиқ “Ўзсаноатқурилишбанк” томонидан жами лойиҳалар қиймати 666,6 млн.АҚШ доллар ажратилиб, шундан хорижий кредит линияларидан ажратиладиган кредитлар 500 млн. АҚШ доллар, лойиҳа ташаббускорларининг ўз маблағлари ҳисобидан 166,6 млн. АҚШ доллар маблағ берилиши белгиланган.

Бундан ташқари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 22 июндаги “2019-2021 йилларда Навоий вилоятининг Ғозғон шаҳрини комплекс ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 611-сонли қарорига асосан “Ўзмилий банк” томонидан жами 266,6 млн. АҚШ доллар, шундан хорижий кредит линияларидан ажратиладиган кредитлар 200 млн АҚШ доллар ва 66,6 млн. АҚШ доллар эса лойиҳа ташаббускорларининг ўз маблағлари ҳисобидан ажратилган. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2019 йил 24 октябрдаги Тошкент шаҳрида олиб бор илаётган бунёдкорлик ишлари билан танишиш жараёнида берилган топшириқлари тегишли баёнига кўра “Ипотекабанк” томонидан Хорижий кредит линияларидан ажратиладиган кредитлар 150 млн. АҚШ доллари ҳамда Лойиҳа ташаббускорларининг ўз маблағлари ҳисобидан 50 млн. АҚШ доллар йўналтирилган. Асосий мақсад тармоқни жадал ривожлантириш ва диверсификация қилиш учун қулай шарт-шароитлар яратиш, маҳаллий минерал хом ашё ресурсларини қайта ишлашга инвестицияларни жалб қилиш ва қурилиш материалларини экспорт қилиш ҳажмларини оширишга қаратилган. Шу билан бирга Ўзбекистон Республикаси Президентининг юқори даражадаги ташрифлар доирасида эришилган келишувлар асосида тадқиқот объекти ҳисобланган «Ўзсаноатқурилишматериаллари» уюшмаси бўйича хорижий мамлакатларга ва хорижий мамлакат раҳбарларининг Ўзбекистонга юқори даражадаги ташрифлар дорасида умумий қиймати 2295,3 млн.долларлик 44 та келишувга эришилган. Хусусан, Россия Федерацияси (ПҚ-2885, 12.04.2017 й, ПҚ-3997, 03.11.2018 й) лойиҳалар умумий қиймати 476,5 млн. АҚШ доллар, Хитой Халқ Республикаси (ПҚ-2982, 19.05.2017 й.) ЎР ВМ Президуми тегишли баёни 29.06.2018 й.) лойиҳалар умумий қиймати 1107,0 млн. доллар ва бошқалар. Қурилиш материаллари ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятлари ҳамда жорий активлар таркибидаги тайёр маҳсулотларни таҳлил қилишда ва уларни бошқаришни таҳлил этишда замонавий ёндашувларни талаб қилади.

1-расм. 2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасида цемент ишлаб чиқаришнинг энергия самарадорлиги кўрсаткичлари¹

Амалий маълумотлардан фойдаланган ҳолда тадқиқот объекти «Ўзсаноатқурилишматериаллари» уюшмаси таркибидаги қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхоналари томонидан ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларни, яъни 2019-2020 йилларда Ўзбекистон Республикасида цемент ишлаб чиқаришнинг энергия самарадорлиги кўрсаткичлари таҳлил қилинди. Ушбу расм маълумотларидан кўришимиз мумкинки,

¹ Тадқиқот объекти «Ўзсаноатқурилишматериаллари» уюшмаси маълумотлари асосида ишлаб чиқилган

“Ўзсаноатқурилишматериаллари” уюшмасида жорий активлар таркибида энг кўп улушни тайёр маҳсулотлар, яъни цемент маҳсулотлари 2019 йилда ҳўл усулда ишлаб чиқарилган бўлиб 3,5 млн тоннани, яъни жами ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг 31 фоизини, 7,5 млн тоннаси куруқ усулда ишлаб чиқарилиб, жами маҳсулотни 69 фоизини ҳосил қилган.

2021 йилга келиб эса 1,5 млн. тонна ҳўл усулда ишлаб чиқарилиб, жами цемент маҳсулотини 9 фоизини, 14,9 млн. тоннаси эса 91 фоизни ташкил этган. Бундан хулоса қилишимиз мумкинки, уюшма таркибидаги цемент ишлаб чиқариш корхоналарида мазкур йиллар давомида энергия самарадорлиги кўрсаткичларидан фойдаланишни ижобий баҳолашимиз мумкин.

Бошқарув жараёнида барча қурилиш материаллари ишлаб чиқарилиши, унинг алоҳида тармоқлари таркибидаги хўжалик юритувчи субъектларнинг узлуксиз ишлашини, ўз навбатида уларнинг ликвидлиги ва тўлов қобилиятини таъминлаш мақсадида жорий активларнинг тузилиши, уларнинг таркибини манипуляция қилиш зарур. Юқорида билдирилган фикр ва мулоҳазаларни умумлаштирган ҳолда хўжалик юритувчи субъектларда жорий активлардан самарали фойдаланиш ва уларнинг тўғри бошқарилишини юқоридаги

2-расмда кўришимиз мумкин. Ушбу расм маълумотларида хўжалик юритувчи субъектлар жорий активларини бошқариш модели 4 та асосий жараёнга ажратилган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

➤ *Ишлаб чиқариш жараёни* - тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлари, қурилиш материалларини ишлаб чиқариш;

➤ *Инвестицион жараён* - пул маблағлари, қисқа муддатли молиявий қўйилмалар, ҳисоб рақамидаги маблағлар ва бошқаларни бошқаруви;

➤ *Таъминот жараёни* - меҳнат буюмларига бўлган эҳтиёжни аниқлаш захираларни сотиб олиш, ишлаб чиқаришга юбориш ва бошқаларни бошқаруви;

➤ *Маҳсулотларни сотиш жараёни* - қурилиш материалларига бўлган талабни аниқлаш, юклаб жўнатиш ва бошқаларни бошқаруви.

Шунингдек, асосий мақсад тармоқни жадал ривожлантириш ва диверсификация қилиш учун қулай шарт-шароитлар яратиш, маҳаллий минерал хом ашё ресурсларини қайта ишлашга инвестицияларни жалб қилиш ва қурилиш материалларини экспорт қилиш ҳажмларини оширишга қаратилган. Бу эса соҳанинг яқин истиқболга мўлжалланган истиқболлари ва стратегиясини белгилаб, тармоқни жадал ривожлантириш ва диверсификация қилиш учун қулай шарт-шароитлар яратиш, маҳаллий минерал хом ашё ресурсларини қайта ишлашга инвестицияларни жалб қилиш ва қурилиш материалларини экспорт қилиш ҳажмларини оширишга қаратилгандир. Оддий такрор ишлаб чиқариш кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришдан фарқли ўлароқ, хўжалик юритувчи субъект фойдасини ташкил этувчи қўшимча қиймат яратилади. Бундан кўринадики, хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини самарали ташкил этиш таъминот жараёнига бевосита боғлиқдир. Таъминот жараёнининг асосий мақсадларидан бири ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлашда товар-моддий захираларнинг етарли миқдорда бўлиши ҳисобланади. Ҳар бир қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхонаси бозорда мустақкам ўрин эгаллаши учун етарли даражада халқаро стандартларга мос ва замон талаблари асосида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар бўлиши ва уларни ишлаб чиқаришда тежамкорлик билан фойдаланиши зарурдир.

Шу боисдан қурилиш материалларини ишлаб чиқариш бўйича тадқиқот объекти «Ўзсаноатқурилишматериаллари» уюшмаси таркибида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 20 февралдаги ПҚ-4198-сон «Қурилиш материаллари саноатини тубдан такомиллаштириш ва комплекс ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорига мувофиқ «ЎзқурилишматериалЛИТИ» МЧЖ илмий-тадқиқот ва инжиниринг маркази ташкил этилди. Ушбу марказнинг ваколати ва стратегиясидан келиб чиққан ҳолда жорий активларни бошқариш тизимида иккита функционал жараён аниқланди: илмий-тадқиқот ва инжиниринг босқичи; ишлаб чиқариш ва сотиш жараёни.

2-расм. Хўжалик юритувчи субъектларда жорий активлар айланишини бошқариш модели¹¹ Муаллиф ишланмаси

«ЎзқурилишматериалЛИТИ» МЧЖ илмий-тадқиқот ва инжиниринг марказининг жорий активларини бошқаришнинг функционал моделини ифодалашимиз мумкин. Мазкур марказнинг жорий активларини бошқаришнинг функционал тизимларини ўрганиш орқали қурилиш материаллари ишлаб чиқаришнинг илмий-тадқиқот ва инжиниринг босқичи ишлаб чиқариш ҳамда сотиш жараёнининг жорий активлари айланишининг бошқаришни оддий такрор ишлаб чиқариш бошқариш даражаси сифатида тавсифлаш имконини берди.

Ушбу жараёнлар асосида жорий активлар таркиби ва тузилиши бошқаруви, маблағлар ҳажмини бошқаруви, жорий активлар манбаларини бошқаруви, хусусий капитал бошқаруви, қарз капиталини бошқаруви, хатарларни олдини олиш бошқаруви, жорий активлар самарадорлигини бошқаруви, айланишни бошқаруви ва рентабеллик бошқаруви кўрсаткичлари таҳлил қилиниши мақсадга мувофиқдир.

Муаллиф томонидан қурилиш материаллари ишлаб чиқариш хўжалик юритувчи субъектларда жорий активлар айланишини бошқариш модели ва жорий активларни шакллантириш бўйича таклифи асосида «Ўзсаноатқурилишматериаллари» уюшмаси тизимидаги хўжалик субъектларининг ўз маблағлар манбаи 1,1 баробарга ва жорий активлар ҳажми эса 1,2 баробарга ўсганлигидан далолат беради.

Қурилиш материаллари ишлаб чиқарувчи хўжалик субъектлари ўз ишлаб чиқаришини бир меъёردа самарали ривожланишини таъминлаш мақсадида узоқ муддатга мўлжалланган бизнес-режаларига асосланган ҳолда ишлаб чиқариш захиралари билан таъминлашга алоҳида эътибор берадилар. Чунки, ҳозирги вақтда қурилиш материаллари ишлаб чиқарувчи хўжалик субъектларида ишлаб чиқариш захиралари билан етарли даражада таъминланмаганлиги сабабли ишлаб чиқариш фаолияти туриб қолишига сабаб бўлмоқда. Хўжалик субъектларнинг ишлаб чиқариш захиралари билан ўз вақтида, зарурий миқдорларда, белгиланган сифатда ҳамда бир маромда таъминланиши шу билан биргаликда улардан оқилона фойдаланиш пировард натижада унинг иқтисодий ривожланиши ва тараққий этиши учун ҳар томонлама таъсир этади. Ишлаб чиқариш захираларида асосий эътибор ушбу захираларнинг шаклланиш манбаларига қаратилади.

4. Хулоса ва таклифлар.

Фикримизча, қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхоналарида маҳсулотларни ишлаб чиқаришда муаммолар қуйидагиларга кўра юзага келади: ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ўртасидаги алоқаларнинг бузилиши, маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг етарли даражада эмаслиги ва бошқалар. Демак, товарлар ҳаракати тизимини оптималлаштириш хўжалик юритувчи субъектларда сотишни бошқаришнинг энг муҳим йўналиши деб ҳисоблайди ҳамда ишлаб чиқарувчидан истеъмолчигача бўлган маҳсулотларнинг жисмоний ҳаракатини режалаштириш, ташкил этиш ва назорат қилиш бўйича комплекс фаолият сифатида тушунилади.

Тадқиқот натижаларидан кўриш мумкинки, жорий активлар элементларини бошқариш учун қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхонасини бошқаришда ўзига хос бошқарув механизми, муайян ёндашув, услуб ва усулларга асосланган. Бизнингча, жорий активларни бошқариш механизмининг ишлаб чиқаришда тизимли ёндашув муҳим саналади. Чунки, қурилиш материаллари ишлаб чиқариш мажмуини бошқариш моделида жорий активлар айланиш босқичларини бизнес жараёнларига мослаштириш, хўжалик юритувчи субъект операция циклининг изчиллиги ва узлуксизлигини таъминловчи жорий активларни бошқаришнинг асосий кўрсаткичларини аниқлаш имконини беради.

Шунингдек, аҳолининг йилдан йилга қурилиш материалларга бўлган талабнинг ортиши сабабли қурилиш материаллари ишлаб чиқаришнинг узлуксиз давомийлик жараёнини таъминлаш ҳамда цемент маҳсулотлари таннархининг ўзгармаслигини олдини олиш йўллари белгилаш зарур. Жумладан: қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхоналарида тайёр маҳсулотларни, шу жумладан ишлаб чиқариш таннархини ўзгармаслик йўллари аниқлаш; хўжалик юритувчи субъектнинг бошқаруви томонидан ўз маблағлари ва жалб қилинган маблағлардан самарали фойдаланиш; тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқаришда ортиқча сарф-харажатларни олдини олиш; - узлуксиз ишлаб чиқаришни амалга

ошириш учун етарли маблағлар ва товар-моддий захиралар билан таъминлаш орқали қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхона фаолияти юқори даромад олишга интилиши; жорий активлар таҳлилини ташкил этиш орқали турли босқичларда амалга ошириш ва бошқалар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги ЎРҚ-404-сон Қонуни. 2016 йил 13 апрель.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон фармони.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 23 майдаги “Қурилиш материаллари саноатини жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ПҚ-4335-сонли қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2019 йил 24 октябрдаги Тошкент шаҳрида олиб борилаётган бунёдкорлик ишлари билан танишиш жараёнида берилган топшириқлари тегишли баёни.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 22 июндаги “2019-2021 йилларда Навоий вилоятининг Ғозғон шаҳрини комплекс ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 611-сонли қарори.
6. Sam Sedki, Abby Smith, Aissa Strickland. Differences and Similarities Between IFRS and GAAP on Inventory. Revenue Recognition and Consolidated Financial Statements. Journal of Accounting and Finance vol. 14(2) 2014.
7. Fararishah Abdul Khalid, Samantha Reina Lim. A study on inventory management towards organizational performance of manufacturing company in Melaka. //International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences Vol. 8, No. 10, Oct. 2018.
8. Каримов А.А., Ибрагимов А.К., Ризаев Н.К., Имамова Н.М. Халқаро молиявий ҳисобот стандартлари Дарслик. -Т: «МОЛИҲА». 2021. –Б. 235.
9. Ташназаров С.Н. Товар-моддий захиралар таннаҳи ва уларни молиявий ҳисоботда акс эттириш масалалари. //“Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 6, ноябрь-декабрь, 2017 йил, 5-бет.
10. Шрайбфедер Дж. Эффективное управление запасами / Джон Шрайбфедер: Пер. с англ. — 2-е изд. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. — С. 15.
11. Каримов А.А., Исломов Ф.Р., Авлокулов А.З. Бухгалтерия ҳисоби. Дарслик. -Т: «Шарқ» НМАК. 2004. – Б. 235.
12. Ладутько Н.И. Бухгалтерский учет в промышленности: учебное пособие/ Н.И. Ладутько. – Мн.: Книжный Дом, 2005. – С. 174.
13. Левкович О.А. Бухгалтерский учет: учеб. пособие / О.А. Левкович, И.Н. Тарасевич. – 8-е изд., перераб. и доп. – Минск: Амалфея, 2012. - С. 129.

Uroqov Mamurali Odil oglu.

National University of Uzbekistan, "Regional Economy" department, doctoral candidate.

THE CONCEPT OF LABOR RESOURCES AS A SOCIO-ECONOMIC CATEGORY AND ITS SCIENTIFIC THEORETICAL DEVELOPMENT

Annotation: This article presents the opinions of economists about the socio-economic content of labor resources. The development trends of the scientific-theoretical views of labor resources are also presented. The statistics of the labor resources in our country and their distribution to industrial sectors are also shown. At the same time, the essence of definitions given to labor resources by economists of different eras is also highlighted. Necessary recommendations for the effective organization of labor resources, which determine the economic potential of the country, are also mentioned in the article. In the article, the analytical and comparative considerations of labor resources are also presented.

Keywords: labor resources, socio-economic content, economists, scientific-theoretical views, development trends, statistics of labor resources, industrial sectors, economic potential, analytical and comparative considerations.

Introduction

According to the practice of developed countries, the acceleration of the processes of formation of the innovative economy requires regular improvement of the labor market functioning mechanism.

In today's intensive integration process, the socio-economic importance of labor resources is increasing somewhat. Labor resources are considered as an economic factor that performs the main task in the production and service sector in the country.

In the development of today's digital economy, labor resources are also considered important, and our president Sh.M. Mirziyoev specifically touched on this: "Of course, we know very well that the formation of the digital economy requires the necessary infrastructure, a lot of money and labor resources. However, no matter how hard it is, if we don't start today, when will we?! Tomorrow will be too late. Therefore, active transition to the digital economy will be one of our top priorities in the next 5 years."¹

The concept of labor resources represents the citizens who are active in socio-economic, political-cultural and other processes, as well as those who want to work, are looking for work, but for various reasons are unable to engage in work at the moment. It is of great importance to study the necessary resources for labor activity, to assess the labor market, and to conduct an appropriate demographic policy by the state in order to form labor resources and ensure their employment. Views on a person as a resource for the implementation of labor activities have gradually developed as a result of fundamental changes in labor relations.

Materials

According to K.Kh.Abdurahmanov: "The term labor market should be understood as the system of social relations between the employee and the employer at all stages of the reproduction of labor power: at the stages of its production, exchange, distribution and use in the field of labor"².

According to S.A. Kartashov, the labor market is the total complex of labor relations, the socio-economic relationship between the state, employers and workers related to the trade of labor services, including the training, retraining, improvement of skills and involvement of employees in the production process. is a system of relationships.³

¹ <https://review.uz/uz/post/uzbekiston-respublikasi-prezidenti-savkat-mirziyevning-olij-mazlisga-murozaatnomasi>
Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 28.01.2020й.

² Abdurakhmanov K.Kh. Labor economy.-Tashkent: "Labor", 2009. - 105 p.

³ Kartashov S.A., Odegov Yu.G. Rynok truda: problems of formation and management (na primere g. Moskvy). - M.: Finstatinform, 1998. 7 p.

A.A. Nikiforova offers another general definition: "The level of development of the labor market and the forces participating in the market: it emerged as a system of social relations that reflects the balance of interests achieved in a certain period between entrepreneurs, workers and the state."¹

In the following years, more accurate understanding of the labor market appeared. Russian scientists such as Y.G.Odegov, K.T. Kozimov interpret the labor market as a self-regulating mechanism of labor demand and labor supply through the free movement of wages and income. Bulanov V.S., Genkin B.M. and scientists like explain that the labor market creates conditions for satisfying demand and supply through direct agreement between employers and those who want to work for hire, and at the same time does not directly regulate the processes of buying and selling labor force. According to the definition of I.S. Maslova - "the labor market is a growing system, in which the ownership entities form the volume, structure and ratio of workplaces and labor supply, demand for employees and "hired" work, production factors (labor tools and labor force) interacts with"².

As defined by N.A.Volgin and Y.G.Odegov, "The labor market is a set of social and labor relations between the employer and the employee on the terms of recruitment and use of labor force."³.

Also, the scientists of our country who defined the labor market as "labor market" Sh.Sh. Shodmonov and U.V.Gafurov According to: "The labor market is the exchange between the owners of the commodity "labour" and its main consumers - the state and entrepreneurs in the process of economic activity, as well as the amount of remuneration, the level of skills of workers, the volume, intensity and level of responsibility of the work performed by them. is a complex system of social and economic relations"⁴.

Methods

The concept of labor resources was first introduced into science in 1922 by the Russian scientist S.G.Strimulin and explained scientifically and economically.⁵

S.G.Strimulin defined the concept of labor resources from the point of view of the time in which he lived, that is, he interpreted labor resources as a set of planned, inactive labor force. Today, this term began to be interpreted more widely.

The study of the factors that ensure the economic growth of the country and their development is carried out on the basis of effective use of labor resources, development of the digital economy, and improvement of the mechanism of the management process. In the process of this development, the labor market policy is important on a socio-economic scale.

The market that allocates labor resources and makes decisions about employment is called the labor market.⁶

Neo-classical theory - this theory stems from the work of early neoclassical economists such as Alfred Marshall and John Bates Clarke in the late 19th century, who argued that "exchange relations exist between firms willing to hire labor to produce goods and workers willing to work

¹ Nikiforova A.A. Labor market: employment and unemployment. -M.: 1991. – 10 p.

² Maslova I.S. Efficient employment and the labor market. (Labor efficiency in the conditions of a new economic mechanism. Editor-in-chief D. Kornukhin.). -M.: Publishing house "Science" 1992. p. 9-10.

³ Labor Economics (social and labor relations): Textbook. / Ed. Volgina N.A., Odegova Yu.G. -M.: "Exam", 2006. p. 139

⁴ Shodmonov Sh.Sh., Gafurov U.V. "Economic theory" (textbook). -Tashkent: "Science and technology" publishing house, 2005. -569 p.

⁵ https://www.studmed.ru/kolobova-ai-larionceva-am-nekotorye-teoreticheskie-polozheniya-trudovyh-resursov-i-trudovogo-potenciala_d70496078b5.html A.I. Kolobova, A.M. Lariontseva Some Theoretical Provisions of Labor Resources and Labor Potential. "The concept of "labor resources" was first formulated in 1922 in one of the articles of Academician S.G. Strumilin to characterize the national wealth of the country - labor potential."

⁶ Kalandar Abdurahmanov. Labor economics: Theory and practice/Textbook. Kalandar Abdurahmanov. Revised and supplemented 3rd edition. T.: Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan "Science" publishing house state enterprise, T.: 2019-67 p.

for a fixed wage." defines the process as the labor market.

Classical theory - the classical theory of the labor market implies the presence of full employment in the economy and the existence of an equilibrium level of supply and demand for labor resources. At the same time, the demand for labor equals the supply of labor at the wage rate.

Synthesis and analysis of various theoretical ideas, historical-logical method, inductive and deductive methods and methods of scientific abstraction are used to cover the topic of the article. Methods of forecasting and modeling processes of labor resources affecting economic growth are used based on the collected statistical data.

Analysis and results

As mentioned above, the labor market is a component of the market and is characterized by more economic content, on the other hand, it is a social phenomenon; through the labor market, people's dreams and hopes and social interests are realized. Also, the concept of social relations indicated in the above approaches interprets the issue broadly, that is, it implies the use of not only market, but also administrative influences on the employment process. But the labor market is formed on the basis of commodity-money, contractual free relations. The labor market is also a process that has a national character because its participants are people. In commodity and capital markets, national characteristics may not be manifested due to the non-nationality of commodities and capital, but national characteristics are clearly manifested in the functioning of the labor market.

There are different methodological approaches to analyzing the nature of the labor market. Among the main ones, in our opinion, it is possible to include institutional-sociological approaches that have the opportunity to use the structure of both economic and sociological aspects of the labor market.

Summarizing the views of economists-scientists on the concept of "labor market", we conclude that in the conditions of market transformation, the labor market is a commodity-money organized on the basis of the free offer of specific indicators of the labor force in accordance with the jobs offered by employers and confirmed on the basis of the restrictions set by the contract. is an institution that regulates social and labor relations on the basis of labor force recruitment. The importance of labor market research in the concept of authorship is related to the indicators of its effective development.

Labor market statistics.¹

(According to the Ministry of Employment and Labor Relations) 1-table

Labor market (thousand people)								
Indicators	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Economically active population	13505,4	13767,7	14022,4	14357,3	14641,7	14876,4	14797,4	14980,7
Employed population	12818,4	13058,3	13298,4	13520,3	13273,1	13541,1	13236,4	13538,9
by types of								

¹ <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/labor-market-2> State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan. According to the Ministry of Employment and Labor Relations.

<i>economic activity</i>								
Agriculture, forestry and fisheries	3528,9	3601,7	3646,7	3671,3	3537,2	3544,6	3499,2	3502,1
Industry	1736,5	1768,7	1802,4	1826,8	1802,9	1821,5	1809,5	1883,3
Construction	1183,3	1222,2	1263,6	1290,0	1205,5	1324,6	1305,6	1286,8
Trade	1378,3	1413,8	1452,4	1480,2	1401,8	1436,4	1405,4	1537,2
Transport and storage	592,1	614,7	638,2	654,9	645,2	646,1	610,5	648,5
Education	1104,7	1105,3	1105,6	1106,6	1111,7	1134,4	1158,2	1178,3
Health and social services	600,8	601,5	601,6	602,6	604,0	616,7	669,5	659,0
Other types	2693,8	2730,4	2787,9	2887,9	2964,8	3016,8	2778,5	2843,6
<i>Employed population by types of ownership</i>								
Public sector	2324,7	2341,3	2330,4	2338,3	2427,0	2463,3	2483,1	2609,0
Non-governmental sector	10493,7	10717,0	10968,0	11182,0	10846,1	11077,8	10753,3	10929,9

The labor market statistics given above show that labor resources have been increasing in our country over the years, and the number of employed people is also increasing in accordance with these indicators. This, in turn, means the growth of the country's gross domestic product. One of the factors determining the country's stable economic growth is the increase in total income per capital. (Table 2)

Information on incomes of the population.¹

Table 2.

for 2000-2009 given cash incomes, from 2010 total comprehensive income, since 2010 revised data;

Indicators	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Total income of the population, billion soums	146392,9	169344,3	197962,4	236893,1	300842,7	365735,6	415085,0	515660,7
in% to the previous year	115,9	115,7	116,9	119,7	127,0	121,6	113,5	124,2
Total income per capita, thousand soums	4759,6	5410,6	6215,9	7314,1	9128,6	10891,3	12125,6	14769,0

¹ <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/living-standards-2>

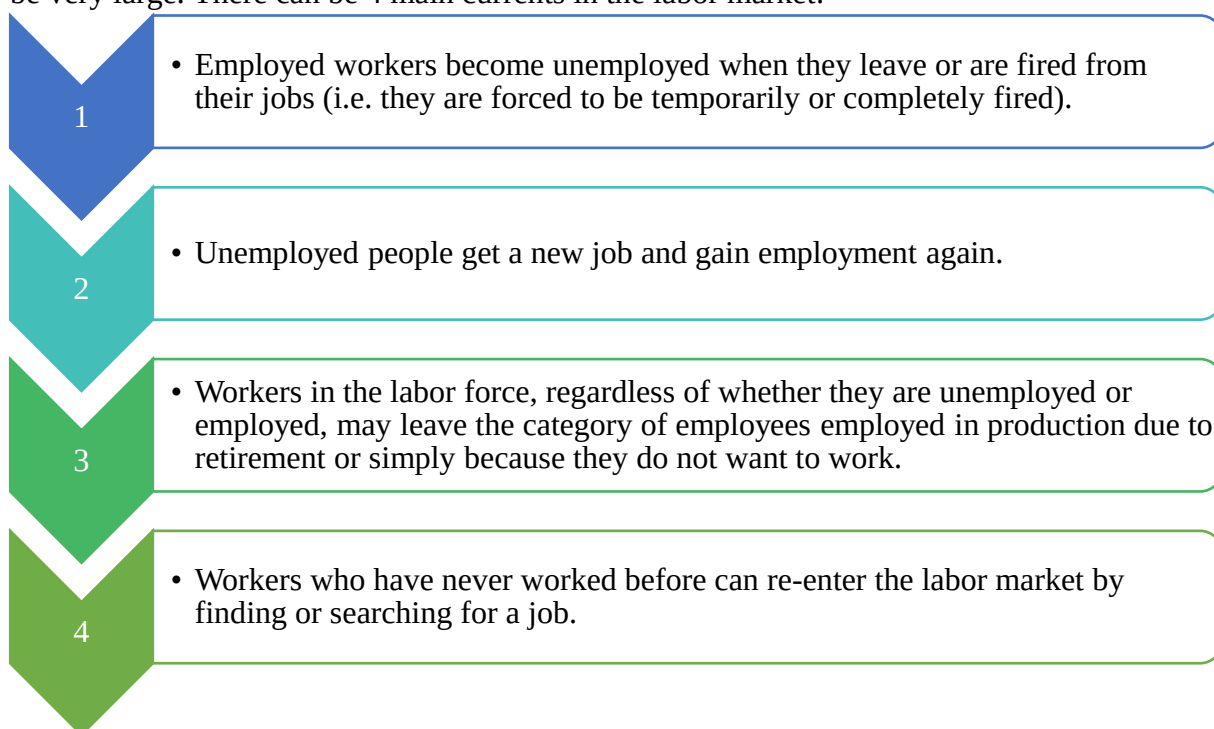
in% to the previous year	114,0	113,7	114,9	117,7	124,8	119,3	111,3	121,8
Real total incomes of the population, billion soums	137548,5	160485,5	187517,7	216400,1	255971,0	319336,1	367559,6	465271,8
in% to the previous year	108,9	109,6	110,7	109,3	108,1	106,1	100,5	112,1

In order to understand such an important process, it is necessary to know the general concepts of the labor market and the nature of the labor market. Once we see how supply and demand intersect across the entire market, we need to carefully consider each side's individual decisions.

As in any market there are sellers and buyers, the labor market is no exception: the buyers are employers, and the sellers are workers. Some of these participants may not be actively participating in the labor market at a certain time, but every day, many enterprises and organizations are looking for suitable workers and employees in the labor market. When buyers and sellers search for each other throughout the nation, as in the case of doctors and mechanical engineers, such a market is called a national labor market. If buyers and sellers limit their search area only to the local area, it is called a local labor market.

Discussion

In any labor market, according to the category, the nature and number of employees regularly changes. At the same time, the number of workers who move from one category to another will be very large. There can be 4 main currents in the labor market:¹

¹ Tolametova Z.A. Labor market and employment. Study guide. T.: "University", 2005.

Theoretical foundations of the labor market.¹

3- table

Directions of economic theory	date	Scientific views on the labor market
Classics (A. Smith, D. Ricardo, etc.)	The second half of the 18th century - the beginning of the 19th century	A market economy is a self-regulating system, so full employment is ensured in the labor market. Competition in the labor market excludes forced unemployment. Anyone who wants to work can easily find a job with a salary determined by the labor market. The labor market, like any other market, operates on the basis of price ratio. The main regulator of the labor market is the price of labor resources, that is, wages. Regulation of supply and demand is crucial in ensuring employment. The cause of unemployment is high wages.
New classics (A. Marshall, A. Pigou, K. A. Pissarides, etc.)	The end of the 19th century, the beginning of the 20th century	The labor market is not able to solve the problem of employment, full employment is not a law, but an accident. The demand for labor resources in the labor market is not regulated by changes in the market price of labor, but by aggregate demand, that is, by the volume of production. Employment and wage policies are determined by social institutions (state, society, public organizations, large corporations) and not by the unregulated market and free competition. The demand and supply of labor resources in the labor market is regulated by the differences in professions, qualifications and branches of the labor force, as well as their corresponding wages.
Keynesians (J.M. Keynes, R. Gordon, etc.)	The second quarter of the 20th century	Demand for money is the main means of economic development of the society, including the development of the labor market.
Institutionalists (T. Veblen, J. Galbraith and others)	20th century	Management of the economy, including the labor market, depends on the ability of the state to control the money in circulation in society.
Monetarists (M. Friedman and others)	The second half of the 20th century	

At the beginning of the 20th century, people were treated as a unique resource used by social production in the labor process. Therefore, their ability to work is called "work force".²

In methodological approaches to the labor force, the problem arose whether to include self-employed people (for example, private entrepreneurs, farmers, freelancers). In most cases, this economic category is defined by the indicator "economically active population" (Table 3).

Along with the increase in the numerical indicators of the labor force (the number of working-age population), qualitative characteristics (level of education, qualifications, work experience, skills, etc.) began to be added to it.

¹ Kalandar Abdurahmanov. Labor economics: Theory and practice/Textbook. Kalandar Abdurahmanov. Revised and supplemented 3rd edition. T.: Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan "Fan" publishing house state enterprise, T.: 2019-70 p.

² Kalandar Abdurahmanov. Labor economics: Theory and practice/Textbook. Kalandar Abdurahmanov. Revised and supplemented 3rd edition. T.: Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan "Science" publishing house, T.: 2019-144 p.

Labor resources and related concepts.¹

(4-table).

Economical terms	Interpretation of economic terms
Man	The owner of the ability to work
Material resources	Material factors; land and capital.
Human resources	Human ability to work and entrepreneurship.
Human capital	A collection of skills and qualities used by a person in the process of producing goods and providing services.
Labor force	The totality of physical and mental abilities that a person uses in the course of work.
Economically active population	The sum of the population of working age and working people of non-working age (pensioners and teenagers).
Economically inactive population	The labor force offered for the production of goods and services at a fixed age to determine economic activity: employed in all sectors of economic activity, unemployed and other population offering labor.
	The population is those who are of a set age to define economic activity, are not employed, but are not looking for work, and are not willing to work

Conclusion: Human resources are people who not only create material goods, but also consume them. People are not all the same in terms of their material and spiritual needs. This is caused by gender, age, health, marital status, level of education and other social, psycho-physiological qualities. Thus, "labour resources" is broader than the concept of "economically active population" according to its content. In addition to the economically active population, labor resources also include students of working age, as well as housewives of the same age and all the rest of the country's population, that is, even if they are not unemployed, they are not employed in the country's economy for some reason.

Literature:

1. <https://review.uz/uz/post/uzbekiston-respublikasi-prezidenti-savkat-mirziyevning-olij-mazlisga-murozaatnomasi> Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 28.01.2020й.
2. Abdurahmonov Q.X. Labor economics and sociology. Textbook. - T.: - "Science and technology" 2012.
3. Tolametova Z.A. Labor market and employment. Study guide. T.: "University", 2005.
4. Tolametova Z.A. Directions of labor market development in the process of modernization of the economy. Tashkent. Economics. 2014
5. Abdurakhmanov K.Kh. Labor economy-Tashkent: "Labor" 2009.- 105p.
6. Kartashov S.A., Odegov Yu.G. Rynok truda: problems of formation and management (na primere g. Moskv). - M.: Finstatinform, 1998. 7 p.
7. Nikiforova A.A. Labor market: employment and unemployment. -M.: 1991. – 10 p.
8. Maslova I.S. Efficient employment and the labor market. (Labor efficiency in the conditions of a new economic mechanism. Editor-in-chief D. Kornukhin.). -M.: Publishing house "Science" 1992. p. 9-10.
9. Labor Economics (social and labor relations): Textbook. / Ed. Volgina N.A., Odegova Yu.G. -M.: "Exam", 2006. p. 139
10. Shodmonov Sh.Sh., Gafurov U.V. "Economic theory" (textbook). -Tashkent: "Science and technology" publishing house, 2005. -569 p.
11. A.I. Kolobova, A.M. Lariontseva Some Theoretical Provisions of Labor Resources and

¹ Kalandar Abdurahmanov. Labor economics: Theory and practice/Textbook. Kalandar Abdurahmanov. Revised and supplemented 3rd edition. T.: Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan "Fan" publishing house state enterprise, T.: 2019-145 p.

Labor Potential. "The concept of "labor resources" was first formulated in 1922 in one of the articles of Academician S.G. Strumilin to characterize the national wealth of the country - labor potential."

12. Kalandar Abdurahmanov. Labor economics: Theory and practice/Textbook. Kalandar Abdurahmanov. Revised and supplemented 3rd edition. T.: Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan "Science" publishing house, T.: 2019-67 p.

13. <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/labor-market-2> State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan. According to the Ministry of Employment and Labor Relations.

14. www.norma.uz official site of the legislation of Uzbekistan.

UDK: 338.442

Yuldashev Kamol Sharifovich*

Turizm va mehmonxona xo'jaligi kafedrası o'qituvchisi

Buxoro davlat universiteti,

kamolyuldashev1987@gmail.com

MUSTAQIL TURIZMNING MOHIYATI VA UNI XALQARO TAJRIBA ASOSIDA O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada sayohatni mustaqil rejalashtirishni ma'qul ko'radigan sayyohlar segmenti tavsiflangan va o'rganilgan bo'lib, uning rivojlanganlik darajasi va kelajakda turizm sohasida qanday o'zgartirishlarga olib kelishi haqidagi ilmiy farazlar ko'rib chiqilgan. Mustaqil sayyohlarning ehtiyojlari tasniflangan va mustaqil turizmga oid ingliz atamaları toifalangan va izohlangan. Mustaqil turizmning rivojlanishi O'zbekiston Respublikasi uchun qanday iqtisodiy-ijtimoiy manfaatlarga olib kelishi ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: mustaqil turizm, mustaqil sayohat, sayohatni rejalashtirish, mustaqil qaror qabul qilish, havaskor turizm, uyushtirilgan turizm, yakka tartibdagi sayohat, onlayn band qilish tizimlari.

Kirish. Pandemiadan keyingi davrda, mamlakatda yangi turizm yo'nalishlarni tashkil etish zarurati zamon taqozo etmoqda. Jahon miqyosida sayohatni mustaqil uyushgan turistlar sonining barqaror o'sish tendensiyasi kuzatilmoqda. 2022-yil boshida Booking.com elektron band qilish platformasi sayti bergan ma'lumotlariga ko'ra, pandemiadan oldingi davrda 14% sayohatchilar yakka tartibda sayohat qilishgan. Ammo pandemiadan keying davrda 2021-yilning o'rtalariga kelib, ularning soni 23% ni tashkil etgan¹. 2021-yil dekabr oyida booking.com sahifasidan 346.6 million kishi foydalanishgan bo'lsa, 2022-yil avgust oyiga kelib, ularning soni 677.9 million kishini tashkil etgan². Sayohatchilar o'z sayohatlarini uyushtirilgan turistik mahsulotni tanlashdan ko'ra, mustaqil ravishda tashkil etishni afzal ko'rishmoqda. O'zbekistonda turizm sohasi xilma-xilligini, jozibadorligini, turistik hududlarda xizmatlar sifatini oshirish hamda turizm sohasida faoliyat ko'rsatayotgan turistik tashkilotlar xizmatlarini sayohatchi tomonidan mustaqil band va xarid qilish imkoniyatlarni oshirish vaqti keldi. Ushbu yangi segment haqida 18.07.2019-yildagi O'RQ-549-son Turizm to'g'risida, O'zbekiston Respublikasining qonuni, Qonunchilik palatasi tomonidan 2019 yil 16-aprelda qabul qilingan va Senat tomonidan 2019-yil 21-iyunda ma'qullangan qonunida mustaqil turizm atamasi haqida 3-modda asosiy tushunchalarda ta'kidlab o'tilgan. Unda, **mustaqil turizm** – turistlar tomonidan turoperatorlar va turagentlar ishtirokisiz mustaqil ravishda tashkil etiladigan sayohatdir deb ta'kidlab o'tilgan³. Mustaqil sayohatchi tushunchasining nazariy hamda ilmiy atamaları dastlab ingliz adabiyotlarda shakllangan. Bu atamalar xorij adabiyotida turli xil aks ettirilgan. Italiyada yakka tartibda sayohat qiluvchilarni solo traveler deb atashsa, ingliz zabon davlatlarda esa boshqacha talqinlanadi.

- **FIT** «free independent travel» erkin mustaqil sayohat degan ma'noni anglatadi.

- **DIYT** «do it yourself travel» o'z sayohatingni o'zing tashkil qil, deb boshqacha talqinlanadi⁴.

Mustaqil turizm (havaskor, mustaqil, erkin, yovoyi turizm) — bu sayohat tur operatorlar va sayohat agentliklarining xizmatlaridan to'liq yoki qisman voz kechish bilan amalga oshirilgan

¹ Solo Travel Statistics and Data: 2021 -2022. <https://solotravelerworld.com/about/solo-travel-statistics-data/>.

² Total visits to travel and tourism website booking.com worldwide 2021-2022Published by [Statista Research Department](https://www.statista.com/statistics/1294912/total-visits-to-booking-website), Oct 5, 2022. <https://www.statista.com/statistics/1294912/total-visits-to-booking-website>.

³ O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 18.07.2019 yildagi O'R.Q-549-son.

⁴ More Solo Travelers Choosing Group Tours" November 24, 2021. <https://www.aarp.org/travel/travel-tips/safety/info-2021/solo-group-tours-gain-popularity.html>.

sayohatdir. Uning tashkil etilishida sayohatchi o'z sayohati yo'nalishini mustaqil ravishda shakllantiradi, shuningdek uning barcha tarkibiy qismlarini (chiptalar, joylashtirish vositalari, oziq-ovqat, ekskursiyalar va boshqalarni) o'zi tanlaydi¹.

Mustaqil turizm deganda, o'z-o'ziga uyuhstirilgan sayohat tushuniladi. Bunday sayohatchilar aksariyat hollarda mustaqil, ya'ni hech kimga va hech narsaga bog'liq bo'lmagan, butun sayohat yo'nalishini o'ziga mos ravishda tashkil etgan, yakka tartibda sayohatni xush ko'radigan insonlar kiradi. Ushbu insonlar o'zining tabiatiga, turmush tarziga, qiziqishiga hamda o'zining dunyosiga ega bo'lgan shaxslar bo'lib hisoblanadilar.

Hozirda internet sahifalaridan foydalanish kundan-kunga oshib bormoqda. Tadqiqotchilarning hisobiga ko'ra 2021 yilda qariyb 70% yosh avlod deyarli 24 soat internet sahifalaridan foydalanishadi. Ushbu toifadagi insonlar ko'p hollarda internet sahifalari tomonidan taklif etiladigan turli xil xizmatlardan foydalanishadi. Bu esa sanoatning virtual muhitga o'tish tendentsiyasi davom etayotganini ko'rsatadi².

Shu tufayli mamlakatda turizm xizmatlarini diversifikatsiya qilish maqsadida, yangi xizmatlarni joriy qilishni zamon talab etmoqda. Buning uchun mamlakatning chekka joylarini, turizm salohiyatiga ega bo'lgan maskanlar infratuzilmasini shakllantirish, bu bilan kelajakda yurtimizda turizmning zaif turlarini yangi bosqichga chiqarishga imkon beradi. Masalan, eko turizm, ekstrimal turizm, agro turizm kabi turizm turlariga talab oshadi. Mustaqil sayohatchilar har bir xizmatlar haqida birma-bir ma'lumot to'playdi va o'z yo'nalishlarini mustaqil shakllantirishadi. Bu bilan yurtimizdagi har bir turistik tashkilot o'z xizmatlarini to'g'ridan-to'g'ri sotish va ximatalari haqida ko'proq ma'lumot berishlari imkoniyatiga ega bo'lishadi. Turistik tashkilotlar o'rtasida sog'lom raqobatni shakllantiradi va xizmatlar ko'rsatish sifatini keskin o'zgarishiga olib keladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

Ushbu mavzuga oid tadqiqotlarni Loker-Murphy, L. Pearce, Juan Luis Nicolau, Kenneth, Bianchi, C, A. N. Hakam, Chow-Hou Wee, Carolyn Yang, James, Alexandra, M.S., Caprioglio O'Reilly, Camille, Dr Hayley Stainton, Rosemary Neave, Christoff, Janeen, [Gareth Hanrahan](#), [Milagros Fernández-Herrero](#), [Rosa M. Hernández-Maestro](#) & [Óscar González-Benito](#), Piero Innocenti, Jamie Harper, Ed. Erin Mack Kin, I. Patterson, Sh. Pegg, R. Mahadevan, Compagni Portis, Julian, K. Wiweka, S. S. Wachyuni, S. Prasintya Simawang, P. Adnyana, Stanculescu Gabriela Cecilia, Elisabeta Ilona Molnar, Magdalena Bunghez, Ana Figueroa, kabi olimlar mustaqil turizm mohiyati, nazariy jihatlari, mamlakatning ijtimoi-iqtisodiy rivojlanishidagi o'rni kabi masalalarga oid tadqiqotlarni amalga oshirganlar va ko'p elementlarini o'rganganlar. Shulardan biri Yangi Zellandiyalik olim [Kenneth F. Hyde](#) o'z tadqiqotida mustaqil sayohatchilar tomonidan sayohatni rejalashtirish darajasini, sayohat rejalari qay darajada amalga oshirilishini va dam olish elementlarini tanlashning vaqtinchalik ketma-ketligini o'rgangan³.

Avstraliyalik olimlar Loker-Murphy, L, va P. L. Pearce o'z tadqiqotida arzon sayohatchi shaklining kelib chiqishini muhokama qilgan va ryukzakli sayohatchi atamasining zamonaviy ijtimoiy ta'rifini taklif etishgan, unda byudjetli turar joyni tanlash, turli xil odamlar bilan uchrashish, mustaqil ravishda tashkil etilgan va moslashuvchan sayohat jadvali, qisqa ta'tillardan ko'ra uzoqroq davom etishi kabi xususiyatlarini o'rganib chiqishgan⁴.

Ispaniyalik olimlardan Juan Luis Nicolau, sayohatchilarning turli xilda yangi yo'nalishlarni o'zi mustaqil tanlashi hamda bu turdagi sayohatga qay darajada tayyor ekanligi haqida tadqiqotlar olib borilgan. Shu nuqtai nazardan, ushbu tadqiqot turistik yo'nalishlarni tanlashda "masofa"

¹ Kenneth, [Auckland University of Technology](#). The Nature of Independent Travel August 2013, [Journal of Travel Research](#) 42(1):13-23. (<https://www.researchgate.net/publication/238430861>).

² Kenneth, [Auckland University of Technology](#). The Nature of Independent Travel August 2013, [Journal of Travel Research](#) 42(1):13-23 DOI: [10.1177/0047287503253944](https://doi.org/10.1177/0047287503253944), <https://www.researchgate.net/publication/238430861>.

³ Oboronin Matvey Sergeevich, razvitie samostoyatel'nogo turizma aka aktualnaya tendentsiya sprosa, service plus nauchniy jurnal, 2022, 16(1), 15—24. (<file:///C:/Users/User/Downloads/razvitie-samostoyatel'nogo-turizma-kak-aktualnaya-tendentsiya-sprosa.pdf>).

⁴ Kenneth, [Auckland University of Technology](#). The Nature of Independent Travel August 2013, [Journal of Travel Research](#) 42(1):13-23. (<https://www.researchgate.net/publication/238430861>).

xususiyatalari ta'sirida xilma-xillikka intilishi hamda xulq-atvorining mo'tadil roli tahlil qilingan.

MDH olimlardan O.Sutirina, S.Domracheva, N.Axotina hamda Y. Pavlovalar barqaror mustaqil turizmni rivojlantirishda axborot va kommunikatsion texnologiyalarning roliga oid tadqiqotlarni olib borganlar. Ularning fikricha aynan axborot texnologiyalarning tez sur'atda rivojlanishi mustaqil turizm trendini yangi bosqichga olib chiqishiga turtki bo'ldi deb hisoblashgan¹.

O'zbekistonlik olimlardan N.Ibragimov "Turistik hududni barqaror rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari" monografiyasida mustaqil uyushgan sayyohlar nigohida O'zbekiston turistik hududi jozibadorligini oshirishning nazariy jihatlarini ilmiy asoslagan. Unda sayyohlar oqimi shakllanishining 1) initsiativ turoperatorlar, 2) reseptiv turoperatorlar, 3) xizmatlarni band (reservation) va xarid qilish (booking) tizimlari 4) milliy va mahalliy turizm portal hamda 5) mahalliy turagent modellari mavjudligini isbotlagan. Inisiativ va reseptiv turoperatorlar vositachiligida shakllangan sayyohlar oqimi **uyushtirilgan turistlar** sirasiga kiritilsa, band qilish tizimlari, milliy va mahalliy turizm portallari va mahalliy turagentlar orqali shakllanganlar **mustaqil uyushgan turistlardir**, degan fikrni ilgari surgan².

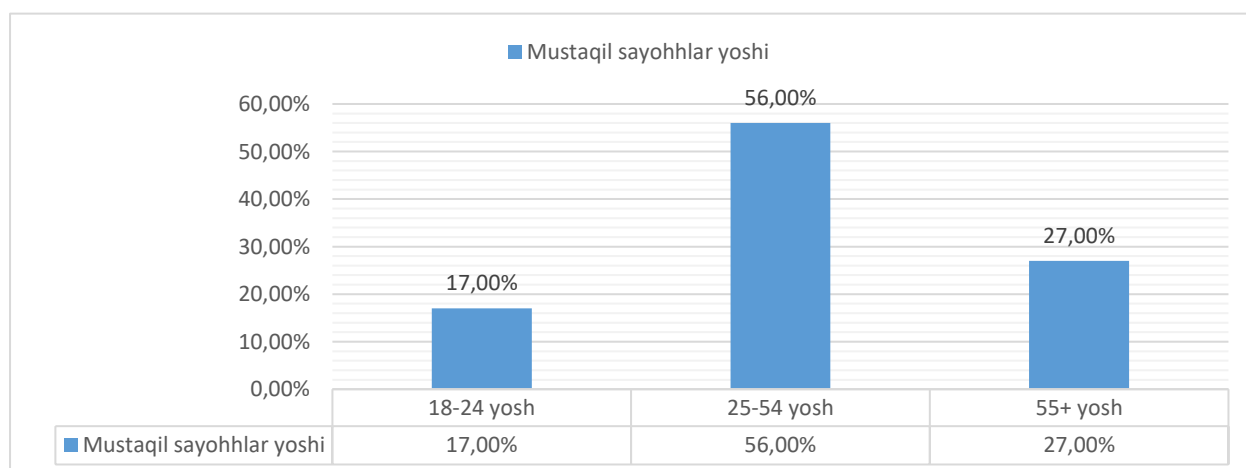
Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot jarayonida mustaqil turizm yo'nalishini rivojlantirishning xalqaro hamda milliy tajribalari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar o'rganildi. Maqolani shakllantirish jarayonida ilmiy-nazariy, kuzatish va tanlab olish, empirik kuzatuv usullardan foydalanilgan. Tadqiqot natijalarining ishonchligi tadqiqotda qo'llanilgan xorijiy statistik rasmiy manbalardan, BJTT rasmiy manbalardan foydalanilgani bilan izohlanadi.

Tahlil va natijalar

Mustaqil sayohatchilarning barchasi sayohatchi kategoriyasiga kiradi, ammo turistik mahsulotni xarid qilmaydi. Ularning, avia chipta hamda mehmonxona xizmatlari vositachilar tomonidan band qilinmaydi. Hattoki faqatgina avia hamda temir yo'l chiptalarini turoperatorlar orqali bron qilinsa ham bunday sayohatchilar mustaqil sayohatchi hisoblanadi. Mehmonxonalar va boshqa turli xil xizmatlarni internet tarmoqlari orqali o'z turyo'nalishini tuzgan sayohatchilar ham mustaqil sayohatchi atamasi bilan ataladi.

Mustaqil sayohatchilar yosh kategoriyasi bo'yicha o'z segmentatsiyasiga ega. Solo Travel Statistics bergan ma'lumotlariga ko'ra o'rta yoshdagi sayyohlar ko'proq yakka tartibda sayohat qilishga moyil. Yana boshqa bir narsani ta'kidlab o'tish lozimki, bu so'rovnoma faqat ingliz tilida suhbatlashuvchi mamlakatlarda gazeta va jurnallar orqali o'tkazilgan. Pastdagi rasmda ushbu so'rovnoma natijasi aks ettirilgan (1-rasm).

1–rasm. Mustaqil sayyohlar yoshi jihatdan % da aks ettirilgan³

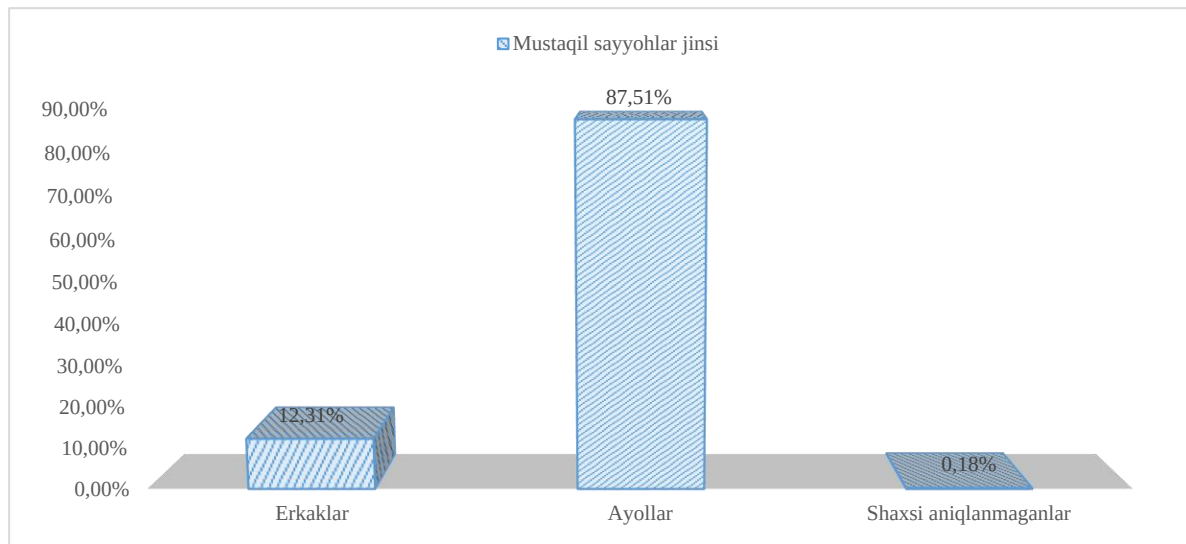
¹ Loker-Murphy, I., and p. I. pearce (1995). "Young budget travellers: backpackers in Australia." annals of tourism research, 22 (4): 819-843.

² O. Sutirina, S. Domracheva, N. Okhotina, and Y. Pavlova, Sustainable independent tourism: the role of the information and communication technologies E3S Web of Conferences 250, 04015 (2021) TRESP 2021.

³ Manba: <https://solotravelerworld.com>, nazariy ma'lumotlar asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

Yuqoridagi statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, aksariyat mustaqil sayohatchilar yoshlar, ya'ni 24-55 yosh kategoriyasiga mansub va ular 56% ni tashkil etadi. Keyingi yosh kategoriyasiga 55 dan yuqori yoshdagi qariyalar tashkil etsa, qariyb, 17% ni 18-24 yoshgacha bo'lgan o'smirlar tashkil etgan.

Butun dunyo bo'ylab yolg'iz sayohat qilish bo'yicha ham sayyohlar jinsiga qarab statistik ma'lumotlar Solo Travel Trends tomonidan berilgan. Ular quyidagi rasmda aks ettirilgan (2-rasm).

2-rasm. Mustaqil sayyohlar jinsiga nis% aks ettirilgan¹.

Yakka tartibda sayohatni amalga oshirishda jinsiga nisbatan rasmda ko'rsatilgandek ayollar kategoriyasiga mansub. Ayollar erkaklarga nisbatan ko'p yolg'iz sayohat qilishini boshqa internet tadqiqot sahifalari ham tasdiqlashgan. 2016 yilda VBT Bicycling and Walking Vacations bergan ma'lumotiga ko'ra qariyb 68% ayol mijozlar yakka tartibda o'z sayohatlarini amalga oshirgan².

Mustaqil sayohatchilar o'z sayohatlarini tuzishda turli xil vositalardan foydalanishadi. Hozirda infotuzilma rivojlanganligini hisobga olgan holda sayyohlar turistik xizmatlarini band qilish maqsadida eng avvalo internet sahifalariga murojaat qilishadi. Boshqalar esa oila a'zolari hamda yaqin do'stlaridan kerakli ma'lumotlarni olishga harakat qilishadi. Solo Travel Trend yil davomida mustaqil sayohatchilarni statistik ma'lumotlarni taqdim etadigan jurnal aynan shu mavzuga oid so'rovnomalarni o'tkazishgan. Ular pastdagi rasmda aks ettirilgan. (3-rasm)

Internet sahifadagi qidiruv	95,36%
Broshyuralar	32,36%
Oila va do'stlar	32,15%
Jurnal va gazetalar	28,16%
Televizion hujjatli filmlar	27,40%
Boshqalar	23,95%
Sayohat agentliklari orqali	16,83%
Facebook	13,08%
Pinterest	5,83%
Instagram	5,07%
Twitter	1,08%

3-rasm. Mustaqil sayohatchi sayohatini tuzishda murojaat qiladigan infrotuzilmalar ro'yxati³

¹ Manba: <https://solotravelerworld.com>, nazariy ma'lumotlar asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

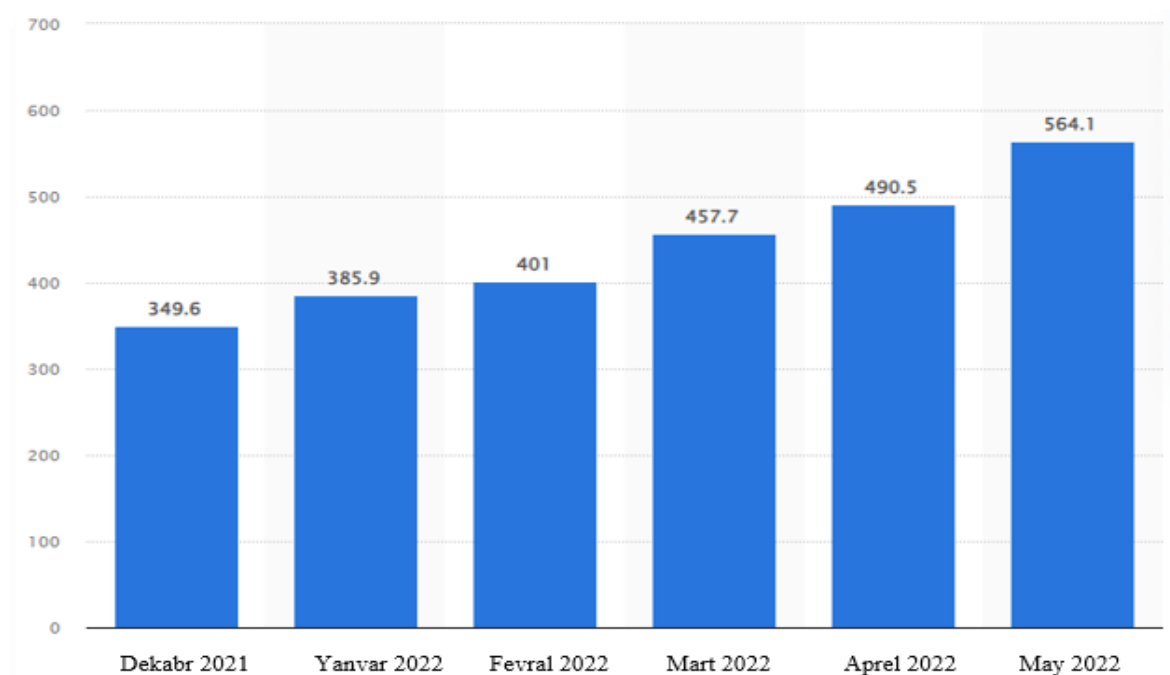
² B.N.Navro'zzoda, N.S.Ibragimov, Turistik hudud raqobatbardoshligining ko'p darajali modellari, Durdona nashriyoti, Buxoro 2018, 113 bet.

³ Manba: <https://solotravelerworld.com>, nazariy ma'lumotlar asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

Yuqoridagi rasmda mustaqil sayohatchilarning o'z sayohatlarini tuzishda dastlabki bosqichda boradigan maskanlari haqida qanday yo'llar bilan ma'lumotga ega bo'lishi va qaysi infoturizmlaridan foydalanishi to'g'risida so'rovnoma asosida yoritib berilgan. Unda birinchi navbatda mustaqil sayohatchilar kerakli ma'lumotlarni internet sahifalardan qidirishni boshlaydilar.

Keyingi yillarda internet-resurslarning rivojlanishi tufayli mustaqil turizmga bo'lgan talab o'sib bormoqda va ushbu bozor segmenti yanada rivojlanmoqda. Zamonaviy texnologiyalarning rivojlanib borayotganligi tufayli turizm – turistik firmalarga qaramligi va ularga bog'lanib qolishi kamayib bormoqda va mustaqillashmoqda. Oxirgi yillarda butun dunyo raqamli iqtisodiyotga o'tayotgan bir vaqtda turizm sohasida ham turli xil bronlash elektron platformalarining ishlab chiqilishi, sayohatchilarga mustaqil ravishda o'z sayohat dasturlarini tuzishga katta imkoniyatlarini ochib berdi. Bular quyidagidan iborat: **Booking.com, Expedia, TripAdvisor, Uber, Airbnb, Agoda, Hostelworld** kabi platformalar odatiy turistik sayohatning o'rnini noodatiy sayohatga almashtirishga erishdi. Bu platformalar orqali barcha turistik tashkilotlar o'z xizmatlarini ro'yxatdan o'tkazib sayohatchilar bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqa o'rnatib, sotuvni amalga oshirishlari mumkin. Bu platformalar mustaqil sayohatchilar uchun o'z sayohatlarni tashkil etishda katta imkoniyatlarni yaratib beradi. Shu bilan bir qatorda turistik tashkilotlar ham hech qanday vositachisiz xizmat sotuvlarini yanada oshirishga olib kelgan.

Dunyoda mashhur Booking.com platformasidan asosan mustaqil sayohatchilar dunyoning istalgan burchagidan turib, turar joylarni band qilish imkoniyatiga ega. Chunki mustaqil sayohatchi o'z yo'nalishini tashkil etishda mehmonxonani ushbu platformadan qidirishadi. Booking.com bergan statistik ma'lumotlariga ko'ra 2021 yil dekabr oyida 349.6 million inson ushbu web sahifaga tashrif buyurishgan va 2022 yil may oyiga kelib, ularning soni 564.1 millionga yetgan va o'sish 241.5 millionni tashkil etdi.

4-rasm. 2021-yil dekabridan 2022-yilning mayigacha butun dunyo bo'ylab booking.com sahifasiga kirganlarning umumiy soni¹

2022 yil may oyida Booking.com veb sahifasidan turizm maqsadida 564 million inson foydalanishgan. Bunday internet sahifalari haqida yuqorida ta'kidlab o'tilgan kabi har biri turistik xizmatlar haqida yetarlicha axborot beradi.

FIT–mustaqil sayohat uchun moslashuvchan individual yondashuvni tanlaydi. Bu tushuncha

¹ <https://www.statista.com/statistics/1294912/total-visits-to-booking-website/> sahifasiga asoslanib muallif tomonidan ishlab chiqilgan

keng ma'noda ommaviy turizmdan ya'ni paketli dam olishni rad etadigan barcha insonlar uchun ishlatiladi. Psixologik jihatdan mustaqil sayohatchi ommaviy turizmni xush ko'radigan sayohatchilarga nisbatan o'zlarini erkin harakatlanuvchi sifatida ko'rishadi. Bunday turyo'nalishlar forumlar, meetinglar yordamida ishlab chiqiladi, bunda tuzuvchi turyo'nalishning barcha qismi uchun turoperatorlar singari javobgar bo'lishadi. Yakka tartibda sayohat qilgan sayohatchilarning maxsus klublari mavjud. U yerda asosan sayohatchilar sayohat davomidagi barcha tassurotlari va erishilgan tajribalari bilan bo'linishadi.

Sayohatni shakllantirishda xizmat turlarining birlamchi ehtiyojlarini 3 toifa bo'yicha tasniflash mumkin

Mustaqil sayyohlar ehtiyojlarining tasniflanishi

Sayohatgacha bo'lgan ehtiyojlar	Sayohat davomidagi ehtiyojlar	Sayohatdan keyingi ehtiyojlar
Qayerga borishni aniqlash	Transport vositalari	Foydalangan xizmatlarni baholash
Sayohatning davomiyligini aniqlash	Ovqatlanish joylari	Mulohaza qilish
Yakka yoki sherik bilan sayohatga chiqishni aniqlash	Yuvinish xonalari	Tavsiyalar berish
Xarajatlarni o'rganish (aerochipta, mehmonxona, ovqatlanish, transport xizmatlarini oldindan band qilish)	Qisqa muddatda dam olish uchun kichik mehmonxonalar	Erishgan tajribalari bilan bo'lishish
Mablag' yig'ishni boshlash.	Dorixonalar	Mustaqil sayohatchilar klubiga a'zo bo'lish
	Moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirish (ayriboshlash, Visa, Master Card)	Sayohatdagi kamchiliklarni yozib qoldirish
	Oziq-ovqat hamda kiyim-kechak sotiladigan shaxobchalar	
	Yoqilg'i quyish hamda elektr mobillarni quvvatlash shaxobchalari	
	Temir yo'l hamda avia chiptalar sotish shaxobchalari	

5-rasm. Mustaqil sayohatchining birlamchi ehtiyojlari¹

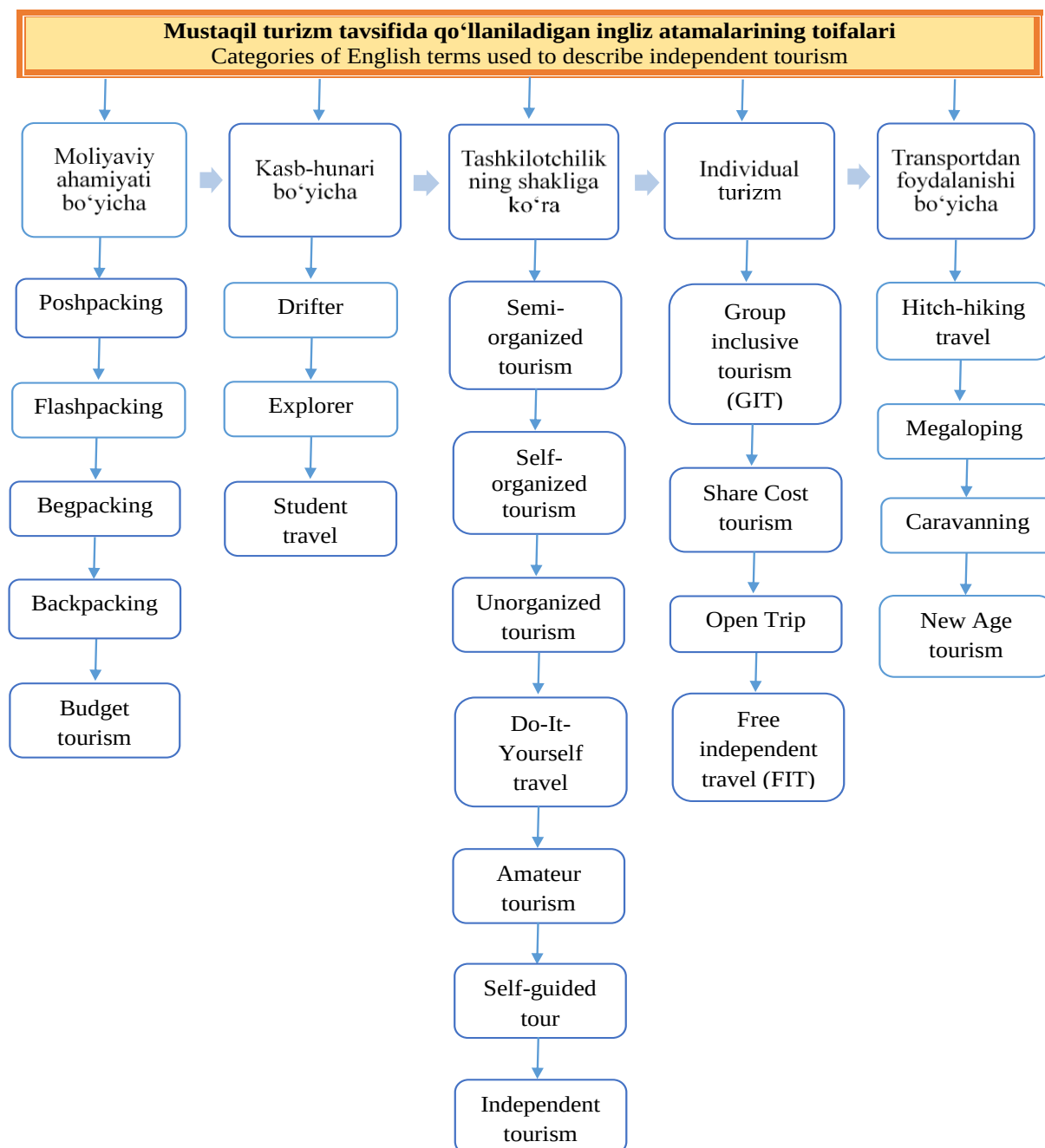
Ushbu jadvalda sayohatning shakllanishidagi ehtiyojlar, sayohat davomida muhim bo'lgan ehtiyojlar hamda sayohatdan keyingi ehtiyojlar yoritilgan. Sayohatni to'liq hamda xavfsiz tashkil etishda 3 ta omillarni ham inobatga olgan holda amalga oshirish talab etiladi. Chunki har bir omil sayohat davomida muhimdir. Eng avvalo sayohatga boriladigan hududni va uning davomiyligini oldindan aniqlash lozim, sababi bu ikki asosiy omil sayohatdagi sarf-xarajatlarni aniqlashga yordam beradi. Boriladigan hududning iqtisodiy holatidan kelib chiqib, bo'lajakdagi xarajatlarni aniqlab olish mumkin. Masalan, ushbu manzilga borib kelish avia chiptalari, mehmonxonalar, transport hamda ovqatlanish narxlari kabi omillari kiradi va shu asosda sayohatga sayohatchi tomonidan yetarli mablag' to'planadi. Aynan mustaqil sayohatni amalga oshirishda yakka

¹ **Manba:** www.sciencedirect.com, nazariy ma'lumotlariga asosan muallif tomonidan ishlangan.

sayohatchi ushbu omillarni inobatga olishi lozimdir.

Mustaqil sayohatchilar o'z sayohatlarini tuzishda ko'p hollarda yakka yoki kichik guruhlar bilan amalga oshirishni ma'qul ko'rishadi. Ular ommaviy turizmni xush ko'ruvchi sayohatchilarga qarama-qarshi talqinda yurishadi. Sharqiy Yevropa bozorlari ko'p hollarda ommaviy turizmga moslashgan bo'lsa, G'arbiy Yevropa va Skandinaviya mamlakatlarida mustaqil sayohat turi rivojlanib bormoqda. Bunday sayohatchilar ko'proq noyob tajribalarga ega bo'lishni ma'qul ko'rishadi.

Ingliz tilidagi adabiyotlarda hamda internet sahifalarda tadqiqotni amalga oshirish jarayonida aynan mustaqil turizmga tegishli turli xil ta'riflar mavjudligi aniqlandi. Mustaqil turizmga tegishli xalqaro darajada qo'llaniladigan atamalar 4-rasmda keltirilgan. Xorijiy adabiyotlarda birinchi navbatda sayohatni tashkil qilish uslubiga ko'ra, hamda iqtisodiy xulq-atvor omillariga ko'ra turistlar turli guruhlariga ajratiladi.

6-rasm. *Mustaqil turizm tavsifida qo'llaniladigan ingliz atamalarining toifalari*¹

¹ **Manba:** ingliz adabiyotlar tavsifiga asoslanib muallif tomonidan ishlangan.

Mustaqil turizm kategoriyasi tadqiq qilish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Ushbu atamalarining har biri xalqaro darajada turli xil ma'nolarni anglatadi¹.

Sayohat davomidagi molyaviy xarajatlar ahamiyati bo'yicha

- **Backpacking** bu byudjetli sayohat qilishning bir turi bo'lib, bu turdagi sayohatga ko'p hollarda mustaqil hamda yosh kategoriya bo'lgan sayohatchilar amalga oshiradi. Ular odatda arzon turar joylarda qolish, kichik hajmdagi yuk bilan sayohat qilish va barcha kerakli narsalarni ryukzakda olib yurishni ma'qul ko'rishadi. Bunday ko'rinishdagi sayohatning afzallik tomonlari moslashuvchanlikdir, ya'ni sayohatchi sayohat yo'nalishini o'ziga moslab ishlab chiqish imkoniyatiga ega².

- **Flashpacking** atamasi backpacking atamasiga nisbiy tushuncha. Bu tipdagi sayohatchilar backpackerlar kabi yolg'iz sayohat qilishni yaxshi ko'rishadi, ammo mehmonxonalar, transport hamda ovqatlanish uchun ko'proq pul sarflashga tayyor bo'lishadi. Flashpackerlarning moliyaviy holati yaxshiroq bo'ladi. Flashpacker - bu sarflash uchun puli bo'lgan mustaqil sayohatchi. Flashpackerlar ham bitta ryukzak bilan, byudjetni hisobga olgan holda mustaqil sayohat qilishadi, lekin tur davomida yaxshiroq qulayliklarga ko'proq mablag' sarf qilishadi³.

- **Poshpacking** ham flashpackerlar kabi yuqori darajadagi xizmatlardan foydalanishni ma'qul ko'rishadi, lekin tur mahsulotning dizayni, holati va uning noyobligiga ko'proq urg'u berishadi. Masalan, mehmonxonaning ko'rinishi, xona hamda yuvinish xonalarining tozaligi, transport vositalarining qulayligi va hattoki ovqatlanish joylaridagi buyumlarining tozaligi, ular uchun juda muhim omil bo'lib hisoblanadi⁴.

- **Budget tourism** ya'ni byudjet sayohatchisi, odatda arzon avia chiptalar, turar joylar, arzon taomlar iste'mol qilishi (masalan, [ko'cha taomlari](#)) hamda arzon turistik joylarni topib sayohat qiladigan kishidir. Byudjet sayohatchilar backpacker sayohatchilardan farqi, ular ryukzaksiz ham, turoperatorlar orqali ma'lum bir muddatga sayohatga chiqishlari ham mumkin.

- **Begpacking** bu qashshoq turizmning bir namunasi va backpacking sayohatining bir turidir. Bu atama tilanchilik evaziga mamlakatlararo sayohat qiluvchilar uchun ishlatiladi. Bu ko'rinishdagi sayohatchilar tilanchilik qilishda 3 ta asosiy usuldan foydalanishadi. **Birinchisi**, aholi ko'p bo'lgan joyda o'tirib, qo'lida qog'oz va unda sayohati uchun pul ajratishni yozilgan holda tilanchilik qilishadi, **ikkinchisi**, mahalliy avtobuslarga chiqib, xuddi shu yozuv bilan odamlardan so'rash yoki musiqa asbobiga ega bo'lgan sayohatchilar ko'chalarda musiqa chalib pul ishlashlari mumkin, **uchinchisi**, mahsulot yoki xizmatlarni sotish, masalan, qo'lda ishlangan san'at, zargarlik buyumlari yoki qo'lda ishlangan mahsulotlar sotish evaziga sayohatga mablag' jamlashadi⁵.

Kasb-hunari bo'yicha:

- **Student travel** o'qish maqsadida talabalar tomonidan mustaqil tashkil etilgan sayohatlar, sayohat byudjeti talabaning oilaviy shart-sharoitlaridan kelib chiqadi va qoplanadi. Student travel odatdagi sayohatlardan farqli o'laroq, talabalar boshqa [madaniyatlarni](#) o'rganish, no odatiy hayot tajribasiga ega bo'lish va boshqa mamlakatlarning ta'lim tizmini o'rganish, va shu jumladan, ish tajribasiga ega bo'lishdan iboratdir⁶.

- **Explorer** – Tadqiqotchi-sayohatchi. Odatda turistlar bormaydigan, insoniyat tomonidan kam

¹ A. N. Hakam, Chow-Hou Wee, Carolyn Yang, Lifestyle Segmentation of the International Tourists In book: Proceedings of the 1988 Academy of Marketing Science (AMS) Annual Conference (pp.142-146)January 2015, DOI:10.1007/978-3-319-17046-6_28.

² James, Alexandra, M.S., December 2014, Using lifestyle segmentation to develop lodging packages for staycation travelers: an exploratory study with college students (105 pp.), Hospitality and Tourism Management.

³ Caprioglio O'Reilly, Camille (2006). "From Drifter to Gap Year Tourist Mainstreaming Backpacker Travel". Annals of Tourism Research. 33 (4): 998–1017. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2006.04.002>.

⁴ Dr Hayley Stainton, the principles and practice of travel and tourism management from both an academic and practical perspective, tourism teacher, Last updated on: 13/01/2022. <https://tourismteacher.com/flashpacking/>.

⁵ Rosemary Neave, women travel the world website, November 30, 2014, <https://womentravelblog.com/accommodation-for-women-poshpacker/>.

⁶ Dr Hayley Stainton, the principles and practice of travel and tourism management from both an academic and practical perspective, tourism teacher, Last updated on: 13/01/2022. <https://tourismteacher.com/begpacking/>.

o'rganilgan hududlarni o'rganadi, ayniqsa geografik yoki ilmiy tadqiqotlarni amalga oshiruvchi kishi.

- **Drifter** - bu daydi-sayohatchi, odatdagi turmush tarzidan voz kechib, ko'pincha bir joydan ikkinchi joyga ko'chib o'tadi va mahalliy an'analarni o'zlashtiradi. Drifterlar aniq maqsadga ega bo'lmagan, lekin har doim o'z turar joyini o'zgartirib turadigan mustaqil sayohatchidir¹.

Tashkilotchilik shakliga ko'ra:

- **Unorganized tourism** – tashkillashtirilmagan turizm, mustaqil turizmning bir turi bo'lib, drifter sayohatchilarga o'xshashdir, ammo aniq yo'nalishga va maqsadga ega bo'lgan, lekin oldindan hech bir xizmatni band qilmagan sayohat turidir. Bunday sayohatchilarni boshqacha qilib tavakkalchi – sayotachi deb ham atashadi.

- **Self-organized tourism** - o'z-o'ziga tashkillashtirilgan sayohatdir. Bunday sayohatchilar o'z yo'nalishlarini oldindan belgilab, barcha asosiy xizmatlarni (aviachipta, mehmonxona, transport, ovqatlanish hamda tarjimon) ni oldindan band qilishadi².

- **Semi-organized tourism** – yarim tashkil etilgan sayohat, bunda sayohatchi sayohatini o'zi tashkil qiladi, ammo ba'zi bir xizmatlarni turistik firmalar orqali sotib oladi, masalan mehmonxonani oldindan band qiladi³.

- **Do-It-Yourself travel** sayohatni rejalashtirish va uni ijro etish faqat sayohatchi tomonidan tashkil etiladi. Sayohat yo'nalishini mustaqil tanlaydi va sayohat davomida o'zi istagan ish bilan shug'ullanish va ko'rishni xohlaydi, turar joy hamda ovqatlanish tanlovi ham uni ichiga kiradi⁴.

- **Self-guided tour** – o'z o'zini boshqaradigan tur bo'lib hisoblanadi, ya'ni sayohatchi bir yo'nalishdan ikkinchi yo'nalishga mustaqil harakatlanadi. Bunda sayohatchi diqqatga sazovor joylarni maxsus audiosayohat yoki audiogidlardan foydalanadi. Bu maxsus qurilmalar sayohat yo'nalishini, vaqtini va ma'lumotini belgilab beradi. Hozirda ko'pgina diqqatga sazovor joylar o'zining shaxsiy ilovasi, xaritasi, yo'nalishi va maxsus qurilmalariga ega. Audio turlar ko'pincha virtual turlar kabi bukletlar, smartfonlar yoki mustaqil qo'l qurilmalari yordamida o'z-o'zidan boshqariladigan tur formatida taqdim etiladi⁵.

Transportdan foydalanishi bo'yicha:

- **Caravanning** bu karvon turizmining ixtisoslashgan shakli bo'lib, unda transport vositasi, hamda turar joyini ta'minlash uchun ikki tomonlama maqsadga xizmat qiladi. Bunday transport vositalar ham harakatlanmaydigan va avto turargohlarda joylashgan bo'lishi mumkin, ham bir transport vositasiga shatakka bog'langan holda bir joydan ikkinchi joyga harakatlanuvchi bo'lishi mumkin. Hozirda bunday turizm shakli g'ildirak ustidagi turar joylar deb tasniflanadi va sayohatlar asosan kemperlarda amalga oshiriladi⁶.

- **Hitch-hiking travel** bu avtostop - sayohat qilishning eng arzon usullaridan biri. An'anaga ko'ra, avtostop yo'lovchilar yo'l chetida, tirbandlikka qarshi turib, bosh barmog'ini yuqoriga qarab cho'zilgan holda avtotransportni to'xtatishga chaqirish deb ta'riflanadi. Bu yo'lovchi, odatda notanish yo'lovchilardan o'z mashinasida yoki boshqa transport vositasida sayohat qilishni so'rash

¹ Christoff, Janeen (July 31, 2018). "These 6 Youth Travel Trends Are Changing the Industry". TravelPulse.

² Gareth Hanrahan. *Core Rulebook* (Mongoose Publishing, 2008), 16.

³ Milagros Fernández-Herrero, Rosa M. Hernández-Maestro & Óscar González-Benito Pages 658-668 | Published online: 10 May 2019. <https://doi.org/10.1080/10941665.2019.1614082>.

⁴ Piero Innocenti, Tourism Studies: The Emergence of a New Systemic Approach, Example from United States and Europe, page 65, 2011. <https://books.google.co.uz/books?id=A1A4AwAAQBAJ&pg=PA65&lpg=PA65&dq=semi-organized+tourism&source>.

⁵ Jamie Harper, Do-It-Yourself Vacations | Pros and Cons of DIY Travel, MAY 10, 2018. <https://flybytheseatofourpants.com/diy-travel/>.

⁶ Ed. Erin Mack Kin "Самоуправляемый прил." Новый Оксфордский американский словарь, второе издание. , издательство Оксфордского университета , 2005. https://en.wikipedia.org/wiki/Self-guided_tour#cite_note-1.

orqali olinishi mumkin bo'lgan transport vositasidir¹.

- **Megaloping** faqat jamoat transportida sayohat qilishdir. Bunda asosan mustaqil sayohatchilar mahalliy transportlardan ya'ni temir yo'l, yo'nalsidagi avtobus hamda taksilardan foydalanish tushuniladi².

- **New Age tourism** sayohatchilar turli xil harakatlarning a'zolari bo'lib hisoblanadi. Bu harakatning asosiy maqsadi guruh bo'lib, boshqa davlatlarning urf-odatlarini, turmush-tarzi, dini va aholisi haqida o'rganishdir. New age harakati a'zolari bir joydan ikkinchi joyga guruh bo'lib harakatlanib, mashinalarda tunashadi³.

Individual turizm kategoriyasiga ko'ra:

- **Free independent travel (FIT)** bu sayohatchilar deyarli har doim o'z sayohatlarini o'zlari tuzishadi. Ular guruh bo'lib sayohat qilishdan, boshqalar tomonidan tuzilgan sayohat yo'nalishi bilan harakatlanishdan voz kechishadi. Ba'zi hollarda sayyohlik agentlar yordamidan foydalanishadi⁴.

- **Group inclusive tourism (GIT)** Sayyohlik agentligi yordamida 5 kishidan ortiq guruhlarda tashkil etilgan sayohatdir. GIT odatda bitta maqsadga ega bo'lgan va bir manzilga borayotgan sayyohlarda tashkil etilgan sayohat turi hisoblanadi. Bunda barcha xizmatlar turistik operatorlar yoki ba'zida gidlar orqali tashkil etiladi.

- **Open trip** notanish guruhda sayyohlik agentligi tomonidan tashkil etilgan qo'shma sayohatdir. Bunda guruh a'zolari oldindan ma'lum bo'lmaydi. Turmahsulot oldindan e'lon qilinadi va guruh a'zolari birma-bir shakllantiriladi. Bu guruhning soni turlicha bo'lishi mumkin va guruh a'zolari bir-birlari bilan umuman notanish bo'lishlari mumkin.

Xulosa va takliflar

Mustaqil turizm kategoriyasini tadqiq qilish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Ushbu atamalar eng ko'p ingliz adabiyotlarida uchraydi. Ularning barchasi mustaqil turizm kategoriyasiga taalluqli. Ushbu kategoriyalarning asosi, mustaqil ravishda sayohatni tashkil etish va amalga oshirishdan iboratdir. Shuning uchun bu atamalar ko'pincha iqtisodiyoti hamda turistik oqimi barqaror rivojlanayotgan mamlakatlarda ishlatiladi. Bu atamalarning aksariyat qismi O'zbekiston uchun yangicha talqin bo'lib hisoblanadi.

Mustaqil sayohatchilar guruhli sayohatchilar bilan sayohat qilgandan ko'ra o'zlarining sayohatlarini yaratishni afzal ko'radilar.

Mustaqil sayohatchilar yolg'iz, juft bo'lib yoki kam sonli odamlar hamrohligida sayohat qilishadi. Ularning maqsadi o'zlari tanlagan yo'ldan borish, ular ko'rmoqchi bo'lgan narsalarni o'rganish va shu bilan o'zlarining noyob sayohat tajribalariga ega bo'lishdan iborat. O'z sayohatlarini rejalashtirish orqali ular guruhga bog'lanmasdan, o'zi xohlagancha sayohat qilishlari mumkin [30].

Mustaqil sayohatchilar asosan tajribali va yakkalikni xush ko'radigan sayohatchilardir, shuning uchun ular sayohatda hamma narsani oldindan band qilmasdan, ma'lum darajada erkinlikni saqlashga harakat qilishadi. Masalan, bir manzilga borganda, o'sha manzillar ularga yoqib qolsa, sayohat davomiyligini yana cho'zish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Qaysi transport

¹ I.Patterson, Sh.Pegg, R.Mahadevan, The Benefits of Short Stay Caravan Travel Based on the Lived Experiences of Grey Caravanners in Australia, November 2015, Tourism Analysis 20(5):539-549, DOI:10.3727/108354215X14411980111497.

² Compagni Portis, Julian (2015). Thumbs Down: America and the Decline of Hitchhiking (BA thesis). Wesleyan University.

³ K. Wiweka, S. S. Wachyuni, S. Prasintya Simawang, P. Adnyana, Current Issues of Backpacking Tourism Development: Profile and Characteristics of "Sharecost" and "Opentrip" Tourist, April 2019, Journal of Education Society and Behavioural Science, DOI:10.9734/jesbs/2019/v30i230124.

https://www.researchgate.net/publication/332529646_Current_Issues_of_Backpacking_Tourism_Development_Profile_and_Characteristics_of_Sharecost_and_Opentrip_Tourist.

⁴ Stanculescu Gabriela Cecilia, Elisabeta Ilona Molnar, Magdalena Bunghez, Tourism's Changing Face: New age tourism versus old tourism, July 2011, Source, RePEc.

https://www.researchgate.net/publication/227462966_tourism's_changing_face_new_age_tourism_versus_old_tourism.

vositalaridan foydalanish, qaysi restoranlarga tashrif buyurish hamda qanday taomlarni tanlashda ham mustaqil qarorlarni qabul qilishadi. Ularda nimaga tashrif buyurish va qanday sayohat qilish haqida qaror qabul qilish uchun yetarli tajriba bor. Ular boshqa sayyohlarga qaraganda kamroq guruh tajribasiga intilishadi. Farqi shundaki, ular bu yerga katta guruh bilan oddiy tarzda emas, balki maxsus va o'ziga xos yo'llar bilan tashrif buyurishni xohlashadi. Yuqorida ta'kidlab o'tilgandek mustaqil turizmning turli xil kategoriyalari mavjud. Bundan xulosa qilib aytganda, tadqiqot maqsadida tashrif buyurgan sayohatchi o'ziga kerakli obyektlarni tanlab, uzoq vaqt davomida uni tadqiqot qilishi mumkin. Bu imkoniyatga ega bo'lish uchun sayohatchi erkin turist maqomiga ega bo'lishi lozim.

Hozirgi davrda ijtimoiy tarmoqlar sayohatchilarga sayohat haqida to'liq ma'lumotlari bo'yicha tadqiqotlar uchun yaxshiroq kirish imkonini beradi. Shuningdek, ular fotosuratlar, videolar, hikoyalar va onlayn sharhlardan sayohat haqida ma'lumotlar olishadi. Internet to'liq mustaqil sayohatchilar uchun sayohat ma'lumotlarini olish uchun eng muhim joyga aylandi, ya'ni mustaqil sayohatchilar o'zlariga kerakli bo'lgan xizmatlarni topishi uchun turizm xizmat ko'rsatayotgan tashkilotlar doimo onlayn tarzda aloqada bo'lishlari talab etiladi.

Yuqoridagi atamalardan xulosa qilib, mustaqil sayohatchi asosan arzon sayohatlarni tanlashda ko'proq moyil deb atash mumkin, ammo ba'zi bir mustaqil sayohatchilar, masalan flashpacker va poshpackerlar, yuqori sifatdagi xizmatlarni tanlashadi va tur davomida ko'p mablag'larini sarflashlari mumkin. Sayohatchini yakka tartibda sayohat qilishiga undaydigan turli xil sabablarni sanab o'tishimiz mumkin. Masalan, sayohatda sizga uchraydigan hamroh, sizga nisbatan boshqa dunyoqarashga ega bo'lishi mumkin, garchi moliyaviy tomonidan bir xil holatda bo'lsalar ham. Birinchisi yoqtirgan taomni ikkinchisi yoqtirmasligi mumkin, biri mehmonxonadagi xonalarning dizayni yorug' bo'lishini xohlasa, ikkinchisi qorong'u xonani yoqtiradi, biri to'shak yumshoqligini istasa hamrohi qattiq to'shakni tanlaydi. Bunday sabablarni yuzlab sanab o'tish mumkin. Mustaqil sayohatga undaydigan eng asosiy sabab qilib, sayohatchining xarakteriga, tabiatiga, turmush tarziga va qiziqishiga bog'liq.

Pandemiyadan so'ng yakka tartibda sayohatni amalga oshirivchi sayyohlarning soni tobora ko'payishi xalqaro ekspertlar tomonidan taxmin qilinmoqda. Shu sababdan, O'zbekistonda ham mustaqil sayohatchilarning tashrifini oshirish maqsadida, birinchi navbatda mustaqil sayyohlarni ko'proq jalb qiladigan sayohat turlarini tashkil qilish talab etiladi. Mustaqil sayohatchilarning katta foizini yosh tabaqaga mansub insonlar tashkil etadilar. Ularni ekstrimal, diniy, agro, madaniy, golf, kruiz, karvon parklari, shaxsiy avto transportda mamlakatlararo sayohat kabi turizm turlariga ko'proq qiziqishadi. Yuqorida sanab o'tilgan turizm turlarining deyarli barchasini mamlaktimizda tadbiq etish imkoniyati mavjud. Bu asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Ushbu segmentga mos keladigan turar joylar infratuzilmasini yanada takomillashtirish yo'llarini ko'rib chiqish. Guest house, ijaraga beruvchi shaxsiy uylar, yo'l bo'yida mottellarni tashkil etish. Chunki mustaqil sayohatchilar ko'p hollarda arzon turar joyni izlashadi va ularning sayohat davomiyligi doimo o'zgarib turadi.

2. Aeroport hamda temir yo'l vokzallarda axborot markazlarni tashkil etish. Sayohatchi kelganidan so'ng o'ziga kerak bo'lgan turar joy, transport, ovqatlanish joylari, obyektlar, tarjimonlar, mahalliy transport qatnovi, ijaraga beriladigan transport vositalari, ijaraga beriladigan arzon turar joylar, tog' hamda cho'l sahrolari haqida barcha ma'lumotlarga ega bo'lishi lozim. Aeroport hamda temir yo'l vokzallarda 10 daqiqalik bepul internet tarmoqlaridan foydalanish mumkin bo'lgan sharoitlarni yaratish. Eng asosiysi aeroport hamda temir yo'l xodimlari kamida rus hamda ingliz tilida bimalol muloqot qila olishi juda muhim omillardan biri bo'lib hisoblanadi. Chunki mustaqil sayohatchilar tarjimon xizmatidan foydalanmasdan, yolg'iz sayohat qiluvchilardir.

3. Xavfsizlikni ta'minlash. Birinchi navbatda yolg'iz sayohat qilishni istaydigan inson boradigan joyining xavfsizlik darjasini o'rganib chiqadi. Bu borada O'zbekiston Solo Travel Safety Report 2019-yilda bergan ma'lumotiga ko'ra mamlakatimiz, Singapur, Norvegiya, Irlandiya, Finlandiyadan keyin 5 o'rinni egallagan [31]. Dunyo bo'yicha mustaqil sayohatchilarning 84%ini ayollar tashkil etishidan kelib chiqib, ularning xavfsiz hamda erkin

sayohat qilishini ta'minlab berish lozim.

4. Ekstrimal turizm infratuzilmasini yaxshilash maqsadida cho'l, tog', yaylov va dengiz hududlarida sharoit yaratib berish. Alpinistlar tog' joylarida piyoda yurishni va tog'larning cho'qqisiga chiqish maqsadida bir necha kunlar qolib ketishi mumkin. Ular uchun turar joylar (kempinglar), doimiy aloqa maqsadida elektr tarmoqlari, mahalliy uyali aloqalarning uzlukisiz ishlashi, avtoturargohlar, tog'larda yurish uchun otlar, tuyalar va shunga o'xshash jonli tarnsportlarni tashkil etish, aeroport va temir yo'llardan mahalliy transportlarda to'g'ridan-to'g'ri qatnovlarni yo'lga qo'yish, alpinistlarga zarur bo'ladigan kiyim-kechak va buyumlar savdo rastalarini qurish, tog' xaritalarini ishlab chiqish kabi tog' infratuzilmasini tashkil etish zarur.

5. Yaylovlar va ko'kalamzor joylarda shaxsiy avto transportlarda keladigan mustaqil sayyohlar uchun karvon parklarini tashkil etish. Mustaqil sayohatchilar kemperlarda (yotoqxonaga ega transport vositasi) bir davlatdan ikkinchi davlatga sayohatlarini amalga oshirishadi. Shu sababdan ular mehmonxonalarda tunashmaydi, yotoqxonasi mavjud avto transportlarida tunashadi. Ular uchun bir necha muddat to'xtaydigan karvon parklar zarur va shunga muvofiq infratuzilma ya'ni yoqilg'i quyish shaxobchasi, suv ta'minoti, yuvinish xonalari hamda o'zlari ovqat pishirishga imkoniyatlarni tashkil etish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 18.07.2019 yildagi O'R.Q-549-son.
2. Kenneth, [Auckland University of Technology](#). The Nature of Independent Travel August 2013, [Journal of Travel Research](#) 42(1):13-23
DOI:[10.1177/0047287503253944](#).[https://www.researchgate.net/publication/238430861](#).
3. Оборин Матвей Сергеевич, развитие самостоятельного туризма как актуальная тенденция спроса, сервис plus научный журнал, 2022, 16(1), 15—24.
([file:///C:/Users/User/Downloads/razvitie-samostoyatel'nogo-turizma-kak-aktualnaya-tendentsiya-sprosa.pdf](#)).
4. Kenneth, [Auckland University of Technology](#). The Nature of Independent Travel August 2013, [Journal of Travel Research](#) 42(1):13-23. ([https://www.researchgate.net/publication/238430861](#)).
5. Loker-Murphy, I., and P. I. Pearce (1995). "Young budget travellers: backpackers in Australia." *Annals of Tourism Research*, 22 (4): 819-843.
6. O. Sutyrina, S. Domracheva, N. Okhotina, and Y. Pavlova, Sustainable independent tourism: the role of the information and communication technologies E3S Web of Conferences 250, 04015 (2021) TRESP 2021.
7. B.N.Navro'zzoda, N.S.Ibragimov, Turistik hudud raqobatbardoshligining ko'p darajali modellari, Durdona nashriyoti, Buxoro 2018, 113 bet.
8. "More Solo Travelers Choosing Group Tours" November 24, 2021.
[https://www.aarp.org/travel/travel-tips/safety/info-2021/solo-group-tours-gain-popularity.html](#).
9. A. N. Hakam, Chow-Hou Wee, Carolyn Yang, Lifestyle Segmentation of the International Tourists In book: Proceedings of the 1988 Academy of Marketing Science (AMS) Annual Conference (pp.142-146)January 2015, DOI:10.1007/978-3-319-17046-6_28.
10. James, Alexandra, M.S., December 2014, Using lifestyle segmentation to develop lodging packages for staycation travelers: an exploratory study with college students (105 pp.), Hospitality and Tourism Management.
11. Caprioglio O'Reilly, Camille (2006). "From Drifter to Gap Year Tourist Mainstreaming Backpacker Travel". *Annals of Tourism Research*. 33 (4): 998–1017.
[https://doi.org/10.1016/j.annals.2006.04.002](#).
12. Dr Hayley Stainton, the principles and practice of travel and tourism management from both an academic and practical perspective, tourism teacher, Last updated on: 13/01/2022.
[https://tourismteacher.com/flashpacking/](#).
13. Rosemary Neave, women travel the world website, November 30, 2014, [https://womentravelblog.com/accommodation-for-women/poshpacker/](#).

14. Dr Hayley Stainton, the principles and practice of travel and tourism management from both an academic and practical perspective, tourism teacher, Last updated on: 13/01/2022.
<https://tourismteacher.com/begpacking/>.
15. Christoff, Janeen (July 31, 2018). "These 6 Youth Travel Trends Are Changing the Industry". TravelPulse.
16. Gareth Hanrahan. *Core Rulebook* (Mongoose Publishing, 2008), 16.
17. Milagros Fernández-Herrero, Rosa M. Hernández-Maestro & Oscar González-Benito Pages 658-668 | Published online: 10 May 2019. <https://doi.org/10.1080/10941665.2019.1614082>.
18. Piero Innocenti, Tourism Studies: The Emergence of a New Systemic Approach, Example from United States and Europe, page 65, 2011.
<https://books.google.co.uz/books?id=A1A4AwAAQBAJ&pg=PA65&lpg=PA65&dq=semi-organized+tourism&source>.
19. Jamie Harper, Do-It-Yourself Vacations | Pros and Cons of DIY Travel, [MAY 10, 2018](https://flybytheseatofourpants.com/diy-travel/).
<https://flybytheseatofourpants.com/diy-travel/>.
20. Ed. Erin Mack Kin "Самоуправляемый прил." Новый Оксфордский американский словарь, второе издание. , издательство Оксфордского университета , 2005.
https://en.wikipedia.org/wiki/Self-guided_tour#cite_note-1.
21. I.Patterson, Sh.Pegg, R.Mahadevan, The Benefits of Short Stay Caravan Travel Based on the Lived Experiences of Grey Caravanners in Australia, November 2015, Tourism Analysis 20(5):539-549, DOI:10.3727/108354215X14411980111497.
https://www.researchgate.net/publication/283699818_The_Benefits_of_Short_Stay_Caravan_Travel_Based_on_the_Lived_Experiences_of_Grey_Caravanners_in_Australia.
22. Compagni Portis, Julian (2015). Thumbs Down: America and the Decline of Hitchhiking (BA thesis). Wesleyan University.
23. K. Wiweka, S. S. Wachyuni, S. Prasintya Simawang, P. Adnyana, Current Issues of Backpacking Tourism Development: Profile and Characteristics of "Sharecost" and "Opentrip" Tourist, April 2019, Journal of Education Society and Behavioural Science, DOI:10.9734/jesbs/2019/v30i230124.
https://www.researchgate.net/publication/332529646_Current_Issues_of_Backpacking_Tourism_Development_Profile_and_Characteristics_of_Sharecost_and_Opentrip_Tourist.
24. Stanciulescu Gabriela Cecilia, Elisabeta Ilona Molnar, Magdalena Bunghez, Tourism's Changing Face: New age tourism versus old tourism, July 2011, Source, RePEc.
https://www.researchgate.net/publication/227462966_TOURISM'S_CHANGING_FACE_NEW_AGE_TOURISM_VERSUS_OLD_TOURISM.
25. Ana Figueroa, FIT Travel: All About Independence Updated on 06/26/19.
<https://www.tripsavvy.com/fit-travel-3252289>.

Хотамов Алишер Хотамжон ўғли.

Тошкент давлат иқтисодийёт университети таянч докторанти

ТЎҚИМАЧИЛИК ВА ТИКУВ-ТРИКОТАЖ САНОАТИ КОРХОНАЛАРИДА ТАЙЁР МАҲСУЛОТЛАР ҲИСОБИ, ИЧКИ НАЗОРАТ ВА ИЧКИ АУДИТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация. Ушбу мақолада тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноати корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажми кўрсаткичлари тавсифи, тайёр маҳсулотлар, ишлар, хизматларни ҳисобга олиш учун ҳужжатларни дастлабки қайта ишлашнинг умумий тавсифи, маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишни таҳлил қилиш доирасида ҳал қилиниши керак бўлган асосий вазифалар тадқиқ қилинди. Бундан ташқари, саноат корхоналарида ички назорат ва ички аудитни тизимли ташкил қилиш, натижада самарали бошқарув жараёнини шакллантириш бўйича хулосалар ишлаб чиқилди.

Калит сўзлар: тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноати, тайёр маҳсулотлар, тайёр маҳсулотлар ҳисоби, бухгалтерия ҳисоби, таннарх, харажатлар моддалари, ҳисобга олиш ҳужжатлари, ички назорат, ички аудит.

IMPROVING THE ACCOUNTING, INTERNAL CONTROL AND INTERNAL AUDIT OF FINISHED PRODUCTS AT TEXTILE AND KNITTING INDUSTRY ENTERPRISES

Abstract. In this article, the description of the indicators of production and sales volume in textile and knitting industry enterprises, the general description of the preliminary processing of documents for accounting for finished products, works, services, and the main tasks that must be solved within the analysis of product production and sales were studied. In addition, conclusions were drawn up on the systematic organization of internal control and internal audit in industrial enterprises, as a result, on the formation of an effective management process.

Key words: textile and knitting industry, finished products, accounting for finished products, accounting, cost, cost items, accounting documents, internal control, internal audit.

Кириш

Ўзбекистонда амалга оширилаётган жадал иқтисодий ислохотларнинг ҳозирги босқичида енгил саноат корхоналари иқтисодий салоҳиятини ошириш механизмларини такомиллаштириш, жумладан, корхоналар иқтисодий салоҳияти даражасини доимий мониторинг қилиб бориш, дебитор қарздорлик айланишини тезлаштириш ва корхоналарни модернизация қилиш стратегиясини ишлаб чиқиш масаласини ҳал этиш долзарб аҳамият касб этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сонли фармони билан “2022 - 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси”даги Тадбиркорлик фаолиятини ташкил қилиш ва доимий даромад манбаларини шакллантириш учун шароитлар яратиш, хусусий секторнинг Ялпи ички маҳсулотдаги улушини 80 фоизга ва экспортдаги улушини 60 фоизга етказиш 29-мақсадида белгиланган [1].

Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегиясининг асосий йўналишлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 12 февралдаги «Тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини ислоҳ қилишни янада чуқурлаштириш ва унинг экспорт салоҳиятини кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4186-сонли қарори [2], «Енгил саноатни янада ривожлантириш ва тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2019 йил 16 сентябрьдаги ПҚ-4453 сонли қарорлари [3] ва 2020 йил 5 майдаги «Тўқимачилик ва

тикув-трикотаж саноатини қўллаб-қувватлашга доир кечиктириб бўлмайдиган чора-тадбирлар тўғрисида» ги ПФ-5989 сонли фармонларига [4] мувофиқ 2022-2026 йилларда Ўзбекистоннинг тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини жадал ривожлантириш стратегияси ишлаб чиқилди.

Бугунги кунда Ўзбекистон тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноати етакчи ва жадал ривожланиб бораётган тармоқлардан бири ҳисобланади. Тўқимачилик соҳасини ривожлантиришдаги яққол прогрессга қарамасдан, мамлакатнинг иқтисодий ўсишида унинг ҳиссаси мавжуд бўлган салоҳиятдан анча пастлигини таъкидлаш жоиз. Соҳада ҳали-хануз тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатининг жадал ривожланишига тўсқинлик қилувчи бир қатор тизимли муаммолар мавжуд. Хусусан, мавжуд бўлган тўқимачилик хом-ашёсидан юқори қўшимча қийматга эга бўлган тайёр турдаги маҳсулотларга рентабелли ишлов бериш ва ишлаб чиқариш учун барча имкониятларга эга, бироқ Европа Иттифоқи мамлакатлари бозорларига, логистика тизимининг оғирлиги, халқаро молия манбаларига етишишнинг қийинлиги, ишлаб чиқаришнинг ҳамма босқичларида бошқаришни рақамлаштириш даражасининг пастлиги, малакали бошқарув ходимларининг тақчиллиги ва натижада, миллий тўқимачилик маҳсулотларининг паст рақобатбардошлиги шулар жумласидандир. Шунга қарамасдан тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноати жаҳон бозоридаги йирик тўқимачилик давлатлари Хитой, Бангладеш, Вьетнам, Туркия ва бошқа бир қатор ишлаб чиқарувчи давлатлар билан рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш майдонида юқори натижаларга эришмоқда.

Кейинги беш йилликда тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини жадал ривожлантириш, ишлаб чиқаришни самарадорлиги ошириш ва диверсификация қилиш, янги ишлаб чиқариш комплексларини ташкил этиш, маҳаллийлаштиришни чуқурлаштириш, аҳолининг халқаро стандартларга жавоб берувчи тўқимачилик маҳсулотига бўлган эҳтиёжларини тўлиқ қамраб олиш, экспортбоп маҳсулотлар таркибини сезиларли равишда ошириш, янги ишлаб чиқариш мажмуаларини яратиш мақсадида куйидаги йўналишларни йўл ҳаритасига киритган:

- пахта толасининг жами ишлаб чиқарилаётган ҳажмига тўлиқ ва чуқур ишлов берилишини таъминлаш учун ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтириш;

- тармоқнинг ўрта босқичини жадал ривожлантириш учун тайёрлаб қўйилган ярим маҳсулотлар захирасини яратиш (тикув, тўқимачилик ва бўяш-ишлов бериш ишлаб чиқариши);

- саноат ишлаб чиқариши ҳажмларини 3,1 баравар, тайёр газламалар чиқишини — 4,5 баравар, тўқимачилик матосини — 3,6 баравар, тикув-трикотаж маҳсулотларни — 2,3 баравар, пайпоқ маҳсулотларини — 1,6 баравар ошириш;

- инновацион ва дизайнерлик ишланмаларнинг ишончли базасини яратиш, маҳаллий тўқимачилик маҳсулотлари ва брендларини ташқи бозорларга, шу жумладан ривожланган логистика инфратузилмаси ва электрон савдо майдончаларидан фойдаланган ҳолда кенг миқёсда чиқишини таъминлаш, тармоқ учун малакали кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш;

- экспорт ҳажмини 7,6 млрд. АҚШ долларига етказиш, юқори қўшимча қийматга эга маҳсулотларни ишлаб чиқаришни кўпайтириш ҳисобига ва уларни Европа Иттифоқи давлатларига GSP+ савдо тизими орқали етказиш ҳисобига 4,0 баравар ошириш;

- халқаро стандартларга жавоб берувчи кенг номенклатурадаги юқори технологик, рақобатбардош маҳсулотларни ташқи бозорларга чиқишини таъминлаш.

- ушбу стратегияда кўзда тутилган тадбирларни молиялаштиришда манбалар халқаро молия институтлари ва хорижий давлатларнинг молия ташкилотлари томонидан тақдим этилган кредит ва грантлар, Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари кредитлари, бошқа қонун билан тақиқланмаган манбалар ҳисобидан амалга оширилади.

Олдинга қўйилган мақсадга эришиш куйидаги асосий вазифаларни ечиш ҳисобига таъминланади:

- моддий-техника базасининг рақобатбардошлик даражасини ошириш;

- корхоналарнинг инновацион фаолиятининг фаоллашишини таъминловчи ишлаб чиқаришни техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш ва модернизациялаш, етакчи технологияларни жорий этиш ҳамда янги юқори унумдор ишлаб чиқаришларни яратиш асосида моддий-техник базанинг рақобатдошлик даражасини ошириш, импорт маҳсулотларининг ўрнини босиш, тармоқнинг хорижий мамлакатлардан техник ва товар тобелигини камайтириш;

- ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини, меҳнат унумдорлигининг сезиларли ўсишини, технологик жараёнлар ва маҳсулотларнинг иқтисодий хавфсизлигини, ресурслар тежамкорлигини, ишлаб чиқариш маданияти ўсишини таъминлаш;

Юқоридагиларни ҳисобга олиб, соҳани келажакда жадал ривожлантиришда, яъни маҳаллий ва тўқимачилик хом ашёлари ҳисобига “хом ашё – тўқимачилик ярим маҳсулотлари – тайёр маҳсулотлар” чизмасида, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ҳисобига ишлаб чиқаришни самарадорлиги ошириш ва диверсификация қилиш, янги ишлаб чиқариш комплексларини ташкил этиш, маҳаллийлаштиришни чуқурлаштириш, илмий-технологик базасини ривожлантириш, шунингдек аҳолининг халқаро стандартларга жавоб берувчи тўқимачилик маҳсулотига бўлган эҳтиёжларини тўлиқ қониқтиришга йўналтирилган инновацион ва дизайнерлик ишланмаларни жорий этиш, тармоқнинг экспорт таркибини сезиларли равишда ошириш, импорт ҳажмини камайтириш, янги ишлаб чиқариш мажмуаларини яратиш учун соҳада илмий тадқиқотлар ўтказиш эҳтиёжинини оширади.

Адабиётлар таҳлили

Енгил саноати корхоналарида тайёр маҳсулотлар ҳисобини такомиллаштириш мавзусида бир қанча олимлар илмий изланишлар олиб борган ва қуйидаги мулоҳазалар шаклланган.

Тайёр маҳсулот - ишлаб чиқариш жараёнининг якуний натижаси, қайта ишлаш (йиғиш) йўли билан яқунланган, техник ва сифат кўрсаткичлари шартнома шартларига ёки белгиланган ҳолларда бошқа қонун ҳужжатлар талабларига жавоб берадиган ташкилотнинг сотиш учун мўлжалланган инвентарларининг бир қисми [5]. Тайёр маҳсулот балансида ҳақиқий ёки стандарт (режалаштирилган) ишлаб чиқариш таннархида, шу жумладан ишлаб чиқариш жараёнида асосий воситалар, хом-ашё, материаллар, ёқилғи, энергия, меҳнат ресурсларидан фойдаланиш билан боғлиқ харажатлар ва бошқа ишлаб чиқариш харажатлари бўйича ёки тўғридан-тўғри харажатлар моддалари бўйича акс эттирилади [6].

Бухгалтерия ҳисобида тайёр маҳсулотлар (бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар) қуйидаги вариантлардан бири бўйича баҳоланиши мумкин:

Маҳсулотнинг ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархига кўра, мос равишда уни ишлаб чиқариш учун барча харажатлар йиғиндисига тенг. Ушбу баҳолаш усули нисбатан камдан-кам қўлланилади, асосан йирик ноёб ускуналар ва транспорт воситаларини ишлаб чиқарадиган алоҳида ишлаб чиқариш корхоналарида фойдаланилади. Шу билан бирга, ҳисобланаётган объектлар баъзан бўғинларга ва катта структуравий элементларга бўлинади. Натижада, маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи унинг алоҳида таркибий қисмларининг харажатлари йиғиндисидан иборат бўлади. Ушбу баҳолаш усулининг камчиликлари объектдаги барча ишлар тугагунига қадар ва ҳисобот ойининг охиригача таннархни ҳисоблашда ноаниқликлар келтириб чиқаришидир [7].

Режалаштирилган (норматив) ишлаб чиқариш таннархи бўйича. Шу билан бирга, ҳисобот ойи учун ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий таннархининг режалаштирилган (норматив) таннархдан четланишлари аниқланади ва алоҳида ҳисобга олинади. Ушбу баҳолашнинг ижобий томони унинг жорий ҳисоб, режалаштириш ва ҳисоботдаги бирлигидир. Бирок, агар режалаштирилган (норматив) таннарх йил давомида тез-тез ўзгариб турса, тайёр маҳсулот баланси сметасини аниқлаштириш учун машаққатли ишларни амалга оширишни талаб қилади [8].

Чегирмали нархларда. Бунда ҳақиқий таннарх ва бухгалтерия баҳоси ўртасидаги фарқ

алоҳида ҳисобга олинади. Яқин вақтгача тайёр маҳсулотларни баҳолашнинг ушбу варианты энг кенг тарқалган эди. Унинг афзаллиги жорий ҳисоб ва ҳисоботда маҳсулот баҳоларини солиштириш қобилиятида намоён бўлади, бу товар ишлаб чиқариш ҳажмини тўғри аниқлашни назорат қилиш учун муҳимдир. Бухгалтерия нархларини қўллашда ой охирида маҳсулотнинг ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархининг уларнинг қийматидан бухгалтерия баҳосидаги оғишларини ҳисоблаш керак, бу оғиш жўнатилган (сотилган) маҳсулотларга ва уларнинг омборлардаги қолдиқларига тақсимланади. Бунинг учун маҳсулотнинг ҳақиқий таннархининг чегирмали нархларда унинг қийматидан четланишларининг ўртача оғирликдаги фоизидан фойдаланган ҳолда маҳсул ҳисоб-китоб қилинади [9].

Сотиш вақтида (тартибга солинадиган ёки эркин, бозор) нархлар ва тарифлар (қўшилган қиймат солиғисиз) да. Баҳолашнинг бу тури ҳозирда кенг тарқалган. У тугалланган буюртмалар, маҳсулотлар ва ишларни ҳисобга олиш учун ишлатилади, уларнинг ҳисоб-китоб нархи олдиндан тузилган ва мижоз билан келишилган харажатлар сметасига асосланади, яъни ҳисоб-китоблар учун олдиндан келишилган индивидуал нархлардан фойдаланилганда ёки маҳсулотлар барқарор бозор нархларида етказиб берилганда кенг қўлланилади [10].

Тўғридан-тўғри арзонлаштирилган харажатлар моддалари бўйича. Тайёр маҳсулотларни ҳисобга олишда чегирмали нархлар ва режали (норматив) таннархдан фойдаланганда чегирмали нархларда товар ишлаб чиқаришни баҳолашда унинг ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархидан четланишларни ҳисоблаш зарурияти туғилади. Бу жорий бухгалтерия ҳисобидаги баҳолаш туридан қатъий назар, пировард натижада сотиш тартибида жўнатилган ва чиқарилган маҳсулотларнинг (ишларнинг, хизматларнинг) ҳақиқий таннархини, шунингдек, жорий ойнинг охиригача омборлардаги тайёр маҳсулот қолдиғини аниқлаш имконини беради [11].

Оғиш фоизи ой бошидаги қолган маҳсулотларнинг ҳақиқий таннархи ва маълум ойда ишлаб чиқаришдан чиқарилган маҳсулотларнинг чегирмали нархларда бир хил ҳажмдаги маҳсулот таннархига нисбати сифатида ҳисобланади. Бизнинг фикримизча, тайёр маҳсулотлар айланма маблағлар таркибига киради ва шунинг учун маҳсулот ишлаб чиқариш учун барча харажатлар йиғиндисига тенг бўлган ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархи бўйича балансда ҳисобга олиниши керак:

- моддий харажатлар (ишлаб чиқаришда ишлатиладиган хом ашё ва материаллар);
- ишлаб чиқариш ускунасининг амортизацияси;
- ишлаб чиқариш ходимларининг иш ҳақи, иш ҳақи учун ижтимоий солиқ;
- тайёр маҳсулотга тегишли бўлган умумий ишлаб чиқариш ва умумий бизнес

харажатларининг бир қисми.

Тадқиқот методологияси

Мақоланинг методология қисмида тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноати корхоналарида тайёр маҳсулотлар ҳисоби хусусан, маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажми кўрсаткичлари тавсифини гуруҳлаш, тайёр маҳсулотлар, ишлар, хизматларни ҳисобга олиш учун ҳужжатларни дастлабки қайта ишлашни жараёнли кузатиш, маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишни таҳлил қилиш доирасида ҳал қилиниши керак бўлган асосий вазифалар танқидий-таҳлилий тадқиқ қилинди. Бундан ташқари, саноат корхоналарида ички назорат ва ички аудитни тизимли ташкил қилиш жараёни апробацияси асосида тадқиқот объектдан олинган натижаларни баён қилиш усулларида фойдаланилган.

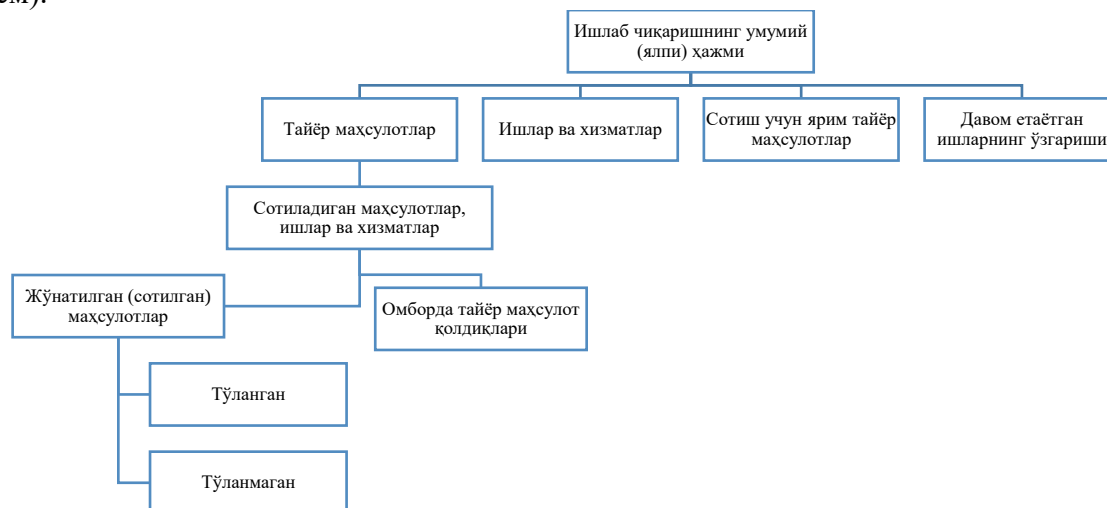
Таҳлил ва натижалар

Ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархини фақат ҳисобот даври охирида ҳисоблаш мумкин. Корхонада маҳсулотлар ҳаракати ҳар куни содир бўлади, шунинг учун жорий бухгалтерия ҳисоби учун маҳсулотларни шартли баҳолаш қўлланилади. Тайёр маҳсулотлар ҳаракатининг жорий кунлик ҳисоби бухгалтерия нархларида амалга оширилади.

Маҳсулот бирлигининг режалаштирилган нархи ташкилот томонидан ишлаб чиқилади. Ойнинг охирида режалаштирилган таннарх тайёр маҳсулот гуруҳлари бўйича

оғишлар миқдори ва фоизини ҳисоблаш йўли билан ҳақиқий таннархга келтирилиши керак. Оғишларнинг миқдори ва фоизлари ой бошидаги маҳсулотлар қолдиғи ва унинг ойлик тушумлари асосида ҳисобланади. Фарқлар тежамкорлик ёки харажатларни кўрсатади ва шунинг учун ишлаб чиқариш жараёнида ташкилотнинг иш натижаларини тавсифлайди.

Енгил саноат корхоналарида маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва сотиш натижаси даромаднинг асосий тури - харажатларни қоплайдиган ва фойда келтирадиган даромаднинг шаклланиши ҳисобланади. Даромадларни таҳлил қилиш учун сотилган маҳсулот ҳажми ва таркиби, бюджет мақсадларини бажариш динамикаси ва даражасини акс эттирувчи турли хил миқдорий, таннарх ва нисбий кўрсаткичларнинг кенг доираси қўлланилади. Ҳар хил турдаги ташкилотлар, ишлаб чиқариш кўлами, тармоққа мансублиги ишлаб чиқариш ва сотиш кўрсаткичлари тизимини ташкил этувчи маълум кўрсаткичлар билан тавсифланади (1-расм).

1-расм. Енгил саноат корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажми кўрсаткичлари тавсифи¹

1-расмдан кўриниб турибдики, таҳлил қилинган кўрсаткичларга қуйидагилар киради: ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг тури ва қиймати; жўнатилган (сотилган) маҳсулотлар ҳажми; сотишдан тушган даромад миқдори; тайёр маҳсулотларнинг ҳаракатланувчи таркиби, бажарилаётган ишларнинг ҳаракатланувчи таркиби.

Тайёр маҳсулотларни ҳисобга олишнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат: корхонанинг сақлаш жойларида тайёр маҳсулотни сақлаш, ҳаракатлантириш ва сотиш бўйича операцияларни тўғри ва ўз вақтида расмийлаштириш;

тайёр маҳсулотларни сақлаш жойларида ва ҳаракатнинг барча босқичларида хавфсизлигини назорат қилиш;

тайёр маҳсулотни чиқариш ва сотиш режаларининг бажарилишини назорат қилиш; модернизация қилиш ёки ишлаб чиқаришдан олиб ташлаш мақсадида тайёр маҳсулотларнинг таркибий қисмларини ўз вақтида аниқлаш;

тайёр маҳсулотларнинг бутун ассортиментининг рентабеллигини аниқлаш.

ҳисоб-китоб ва тўлов ҳужжатларини харидор ва банкка ўз вақтида бериш ва тақдим этиш;

ўз вақтида жўнатиш ва етказиб бериш, шунингдек, тайёр маҳсулотлар хавфсизлигини назорат қилиш мақсадида ташкилот ва тегишли бўлинмаларнинг раҳбарларини маҳсулотларнинг мавжудлиги ва ҳаракати тўғрисидаги маълумотлар билан таъминлаш;

маҳсулот сотишдан тушган маблағларнинг ўз вақтида келиб тушишини назорат қилиш, харидорлар билан ўзаро ҳисоб-китобларни келишиш.

¹ Муаллиф ишланмаси.

Хужжатларнинг ўз вақтида ва тўғри расмийлаштирилганлиги, уларнинг бухгалтерия ҳисобида акс эттириш учун белгиланган муддатларда топширилиши, ҳужжатлардаги маълумотларнинг тўғрилиги учун ушбу ҳужжатларни яратган ва имзолаган шахслар жавобгардир.

Товар-моддий бойликларни қабул қилиш учун дастлабки ҳужжатларни ҳисобга олиш моддий жавобгар шахслар томонидан амалга оширилади ва ҳужжатларда барча зарур маълумотлар тўлиқ акс эттирилади: қабул қилинган ҳужжатнинг номи, унинг санаси ва рақами, ҳужжатнинг қисқача тавсифи, уни рўйхатдан ўтказиш санаси, олинган товарлар ҳақида маълумот.

Материалларни қабул қилиш учун берилган ҳужжатлар етказиб берувчилар билан ҳисоб-китоблар учун асос бўлиб, уларнинг маълумотлари ташкилот томонидан материаллар қабул қилингандан кейин қайта кўриб чиқиши мумкин эмас (товарларни табиий эскириш ва ташиш пайтида нобуд бўлишлар бундан мустасно).

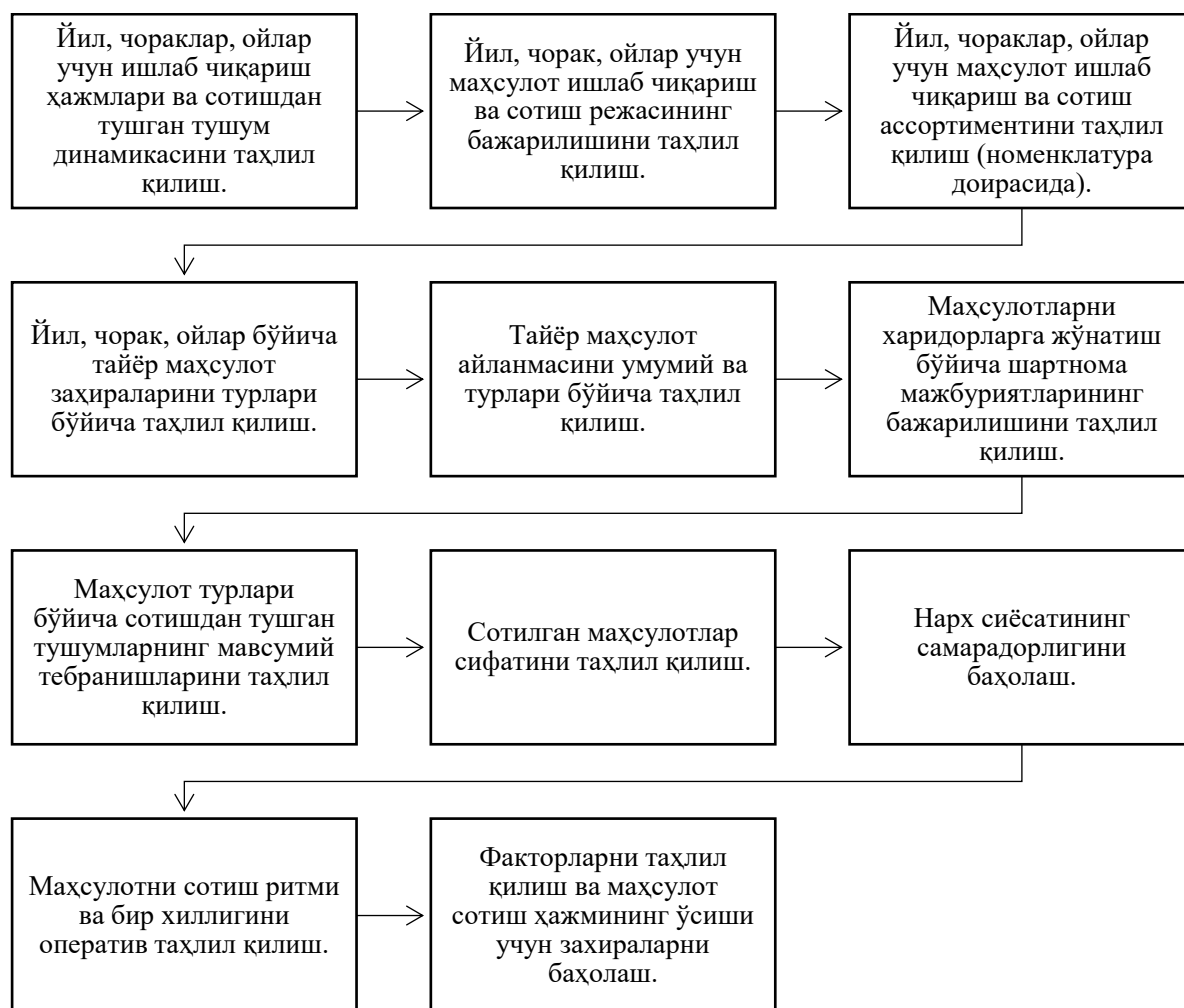

2-расм. Енгил саноат корхоналарида тайёр маҳсулотлар, ишлар, хизматларни ҳисобга олиш учун ҳужжатларни дастлабки қайта ишлашнинг умумий тавсифи¹

Кирувчи маҳсулотларни ҳисобга олиш уларни қабул қилиш тугалланган куннинг ҳақиқий миқдори бўйича амалга оширилади. Ишончнома счё-фактура, шартнома бўйича етказиб берувчи томонидан чиқарилган моддий бойликларни олгандан кейин ташкилотнинг ишончли вакили сифатида ишлаш ҳуқуқини расмийлаштириш учун ишлатилади. Бир нусхада ишончнома бухгалтерия бўлими томонидан тузилади.

Маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва сотишни таҳлил қилиш учун ахборот таъминоти - бухгалтерия ҳисоби, статистик ҳисобот шаклларидаги жамланган маълумотлар, шунингдек, ташкилотнинг бухгалтерия ҳисоби тизимида яратилган батафсил маълумотларни ўз ичига олади. Буларга тайёр маҳсулотни чиқариш ва сотиш счё-фактурада қайд этилган маълумотлар, маҳсулот турлари бўйича омбор ҳисоби маълумотлари, алоҳида бўлинмалар бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш, омборга келиб тушганлик ва тайёр маҳсулотни сотиш ва ҳоказолар кирази. Режанинг бажарилиши ва маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва сотиш динамикаси алоҳида сеҳлар тўғрисидаги зарур маълумотларни корхонанинг тегишли бюджетлари, режалари ва индивидуал савдо марказларининг ҳисоботларидан олиш мумкин. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишни таҳлил қилиш доирасида ҳал қилиниши керак бўлган асосий вазифалар қуйидагилардан иборат:

¹ Тадқиқотчи ишланмаси.

3-расм. Енгил саноат корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишни таҳлил қилиш доирасида ҳал қилиниши керак бўлган асосий вазифалар¹

Тайёр маҳсулот сифатини назорат қилиш усулларида бири инвентаризация ҳисобланади. Тайёр маҳсулотларни инвентаризация қилишнинг асосий вазифаси - омборда ва жўнатишда тайёр маҳсулотларнинг ҳақиқий мавжудлигини ҳисобга олиш маълумотларига мувофиқлигини текшириш. Шу билан бирга, етказиб бериш счё-фактуралари расмийлаштирилмаган маҳсулотлар, қайта сараланганлик, шикастланганлик, тайёр маҳсулотнинг ортиб кетганлиги ва етишмаслиги фактлари аниқланган, жўнатилган товарлар ҳисоб варағидаги маблағлар қолдиғининг ҳужжатлаштирилган асослилиги текширилганлиги, тўлиқ бўлмаган ёки муддати ўтган счё-фактуралар тўланганлиги аниқланди. Шундай қилиб, амалга ошириш жараёни корхонанинг ҳўжалик маблағларининг айланишини яқунлайди, бу эса унга давлат бюджети, банк ссудалари, ишчи ва хизматчилар, етказиб берувчилар олдидаги мажбуриятларини бажариш ва ишлаб чиқариш харажатларини қоплаш имконини беради.

Корхона фойдасининг миқдори унинг фаолиятининг энг муҳим кўрсаткичларидан бири бўлиб, шартнома бўйича етказиб беришнинг бажарилишини ҳисобга олган ҳолда маҳсулот сотиш ҳажмига боғлиқ. Корхоналарда бухгалтерия ҳисоби тизимида тайёр маҳсулотларни ҳисобга олиш, уларни жўнатиш ва сотиш алоҳида ўрин тутади, уларнинг вазифаларига қуйидагилар киради:

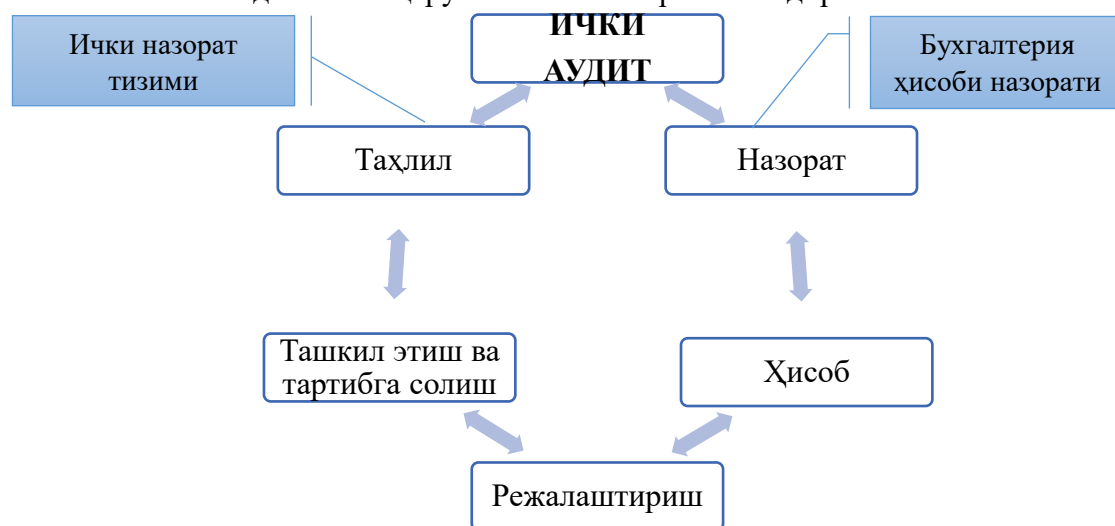
- тайёр маҳсулот (иш, хизмат) нинг ҳажми, ассортименти ва сифати бўйича чиқарилиши устидан доимий назоратни амалга ошириш;
- омбордаги тайёр маҳсулотларнинг тўлиқ ва ишончли ҳисобини юритиш, уларнинг сақланиши ва захира ҳолатини тизимли назорат қилиш;

¹ Муаллиф тадқиқотлари асосида тайёрланди.

- жўнатилган ва сотилган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) нинг ўз вақтида ва тўғри ҳисобини юритиш, харидорлар билан ҳисоб-китобларни аниқ ташкил этиш;
- тузилган шартномаларга мувофиқ маҳсулотларни жўнатиш ва реализация қилиш, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар режасининг бажарилишини назорат қилиш;
- маҳсулотларни (ишларни, хизматларни) жўнатиш ва сотиш билан боғлиқ тижорат ва бошқа харажатлар сметаларига мувофиқлигини ҳисобга олиш ва назорат қилиш;
- маҳсулотларни (ишларни, хизматларни) сотиш натижаларини ўз вақтида ва ишончли аниқлаш ва уларни ҳисобга олиш.

Бу вазифаларни муваффақиятли бажариш корхонанинг ритмик ишини, омборхона ва маркетинг ишларини тўғри ташкил этишни, хўжалик муомалаларини ўз вақтида ҳужжатлаштиришни, ички аудитни тўғри ташкил қилишни талаб қилади.

Ички аудит – хўжалик юритувчи субъектларга хатарларни бошқариш, назорат қилиш ва корпоратив бошқарув тизимига мақбул ёндашув асосида қўйилган мақсадларга эришишда ёрдам берувчи, молиявий-хўжалик фаолияти самарадорлигини оширишга қаратилган объектив кафолатлар ва маслаҳатлар берувчи мустақил тизим [12]. Ички аудит тизими айниқса хўжалик юритишнинг акциядорлик жамиятлари фаолиятида муҳим ўрин тутди. Ички аудит акциядорлик жамиятларидаги турли даражадаги бошқарув тизими ходимларининг манфаатдорлигини таъминлашга хизмат қилади. Жумладан, у нафақат мулкдорлар, балки хўжалик юритувчи субъектлар менежменти учун ҳам зарур ҳисобланади. Бунда менежерларнинг вазифаси – мақсадларга энг самарали тарзда эришишни таъминлайдиган бошқарув тизимини жорий этишдир.

4-расм. Енгил саноат корхоналарида ички назорат ва ички аудитнинг бошқарув жараёнидаги ўрни¹

Ушбу вазифанинг муваффақиятли бажарилиши кўп жиҳатдан иккита омилга, яъни менежернинг тўғри бошқарув қарорларини қабул қилиш учун зарур ахборотга эгаллиги; қабул қилинган қарорлар ижросини назорат қилиш самарали тизимининг мавжудлигига боғлиқ.

Ички аудит хизмати томонидан тайёрланадиган маълумотлар ва ҳисоботга таяниш менежмент қабул қиладиган қарорлар самарадорлигини оширади. Айнан ички аудит менежментга ҳаётга «эскича қолипда» эмас, балки янгича қараш ҳамда қабул қилинган бошқарув қарорлари бажарилиши сифатини баҳолашга ёрдам беради [13].

Таъкидлаш жоизки, халқаро амалиётда аудиторлик фаолиятини меъёрий тартибга солишнинг икки даражали тизими шаклланди. Биринчи даража аудиторлик фаолиятига жамоат ташкилотлари нуктаи назаридан бериладиган тавсияларни ифодаловчи Халқаро бухгалтерлар федерациясининг профессионал стандартлари шаклида қўйилган талабларидан таркиб топади. Иккинчи даража эса аудиторлик ташкилотлари ва аудиторлар

¹ Тадқиқотчи ишланмаси.

учун мажбурий ҳисобланган, давлат томонидан қўйиладиган қонунчилик ва меъёрий ҳужжатлар талабларидан иборат.

Халқаро амалиётда ички аудит стандартлари ички аудиторлар институти томонидан ишлаб чиқилади. Аудиторлик текширувини олиб бориш жараёнида унинг фаолияти натижаларини баҳолаш учун ушбу стандарт талабларидан фойдаланганлик даражасини таҳлил қилишнинг ўзи етарли бўлади. Ўзбекистонда ички аудит фаолиятини тегишли меъёрий ҳужжатларга асосланган ҳолда давлат даражасида мувофиқлаштириш зарур. Бунда ички аудит стандартларини Ички аудиторлар институти таснифига мувофиқ сифат тавсифлари стандартлари, фаолият стандартлари, амалий қўллаш стандартлари каби уч гуруҳга бўлиш мақсадга мувофиқдир.

Енгил саноат корхоналарида 1000 «Attribute Standards» ва 2000 «Performance Standards» гуруҳ стандартларига мувофиқ ички аудитга қўйиладиган асосий талаблар негизида мазкур фаолиятни ягона нормативларга келтириш зарурияти келиб чиқмоқда¹. Ривожланган давлатлар тажрибаси шуни кўрсатадики енгил саноатда тайёр маҳсулот аудити «Компетентлилик ва ишларни профессионал даражада бажариш», «Ички аудит сифатини таъминлаш ва самарадорлигини ошириш дастури», «Ички аудит функциясини бошқариш», «Ички аудитор ишининг моҳияти», «Аудиторлик топшириғини режалаштириш» ҳамда «Аудиторлик топшириғини ижро этиш» стандартлари бўйича уларнинг таркибий тузилиши, вазифа ва функциялари белгилаб берилади.

Ўзбекистонда ички аудиторларнинг жамоат ташкилотларига аъзолик талаблари жорий этилгани ижобий ҳолат эканини таъкидлаш жоиз. Шунингдек, жамоат ташкилотлари томонидан аудит фаолиятини мувофиқлаштириш борасидаги тизимли чора-тадбирларни янада кучайтириш мақсадга мувофиқ. Зеро, ички аудит фаолияти билан боғлиқ бўлган ҳужжатларга нисбатан талабнинг оширилиши миллий иқтисодиёт барча тармоқ ва соҳалари фаолият самарадорлигини таъминлаш имконини беради.

Республикамизда ички аудит институтини шакллантиришда, бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар, жумладан Америка Қўшма штатлари ҳамда Европа давлатларининг илғор тажрибаларидан ҳам фойдаланиш, хусусан, ички аудит тизимини мувофиқлаштирувчи ваколатли жамоатчилик ташкилоти фаолиятини йўлга қўйиш тажрибасидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Енгил саноат корхоналарида аудит сифатини назорат қилиш жараёнини ички ва ташқи назоратга ажратган ҳолда ёндашиш мақсадга мувофиқ. Ички назорат тизимида аудитор ассистентлари бош аудитор томонидан назорат қилинади. Бош аудитор эса директорлар кенгаши олдида ҳисобдор бўлиб, кенгаш томонидан назорат қилинади. Ташқи назоратда лицензияловчи ташкилотлар, аудиторларнинг профессионал жамоат ташкилотлари, ташқи аудиторлар иштирок этади.

Аудиторлик ҳисоботини шакллантириш жараёнини самарали ташкил этиш мақсадида умумий аудиторлик текшируви ҳамда ҳар бир аудитор бўйича бажарилган ишлар асосида кундалик ҳисоботлар тайёрлаб борилади. Мазкур ҳисоботлар негизида аудиторлик текширувининг ойлик ҳисоботи ва шунга мувофиқ тарзда кейинги босқичда умумий ҳисобот шакллантирилади.

Ички аудит хизматининг ташкилий тузилмаси хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади. Аниқроғи, ички аудит хизмати текширув объектларига нисбатан мустақил хулоса бериш билан бир қаторда ундаги камчиликларни бартараф этиш борасида аниқ чора-тадбирлар ишлаб чиқиши учун тавсиялар бериш ва уларни бажариш устидан назоратни таъминлаши керак бўлади.

Шу билан бирга аудиторлик хизматининг меъёрий ҳужжатларини қуйидаги кўринишда туркумлаш мумкин: ички аудитни меъёрий ҳужжатлаштириш; ички аудит хизмати тўғрисидаги низом; мутахассисларнинг лавозим йўриқномалари; бўлим ва унинг мутахассислари календарь иш режаси; аудиторлик текшируви масалалари бўйича услубий

¹ <https://www.aiiaweb.it/sites/default/files/imce/pdf/ig-2000-managing-the-internal-audit-activity.pdf>

қўлланмалар; ички аудит стандартлари ва амаллари бўйича меъёрлар (қоидалар); ички аудит услуги ва аудиторлик далилларни олиш бўйича услубий кўрсатмалар; аудиторлик текширувлари натижаларини жорий этиш ва қарорларни амалда тадбиқ этиш бўйича услубий тавсиялар.

Ички аудитда тайёр маҳсулот ҳисоби назорат тартиботлари ва аудит усуллари воситасида ўзаро алоқадорлик ва ўзаро таъсирлашув, муаммоли вазиятларни аниқлаш ҳамда натижаларни тизимли баҳолаш, таннарх компонентларини тизимли қайта кўриб чиқиш, молия-хўжалик фаолиятини оптималлаштириш бўйича бошқарув қарорларини қабул қилиш, харажатларни қисқартириш ва оптималлаштириш бўйича амалий тавсияларни ишлаб чиқишга ёрдам бериши мумкин.

Хулоса

Тайёр маҳсулот - ишлаб чиқариш жараёнининг якуний натижаси, қайта ишлаш (йиғиш) йўли билан яқунланган, техник ва сифат кўрсаткичлари шартнома шартларига ёки белгиланган ҳолларда бошқа қонун ҳужжатлар талабларига жавоб берадиган ташкилотнинг сотиш учун мўлжалланган инвентарларининг бир қисми. Тайёр маҳсулот балансида ҳақиқий ёки стандарт (режалаштирилган) ишлаб чиқариш таннархида, шу жумладан ишлаб чиқариш жараёнида асосий воситалар, хом ашё, материаллар, ёқилғи, энергия, меҳнат ресурсларидан фойдаланиш билан боғлиқ харажатлар ва бошқа ишлаб чиқариш харажатлари бўйича ёки тўғридан-тўғри харажатлар моддалари бўйича акс эттирилади.

Енгил саноат корхоналарида бухгалтерия ҳисобида тайёр маҳсулотлар (бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар) маҳсулотнинг ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархига кўра, режалаштирилган (норматив) ишлаб чиқариш таннархи бўйича, чегирмали нархларда, сотиш вақтида (тартибга солинадиган ёки эркин, бозор) нархлар ва тарифлар (қўшилган қиймат солиғисиз) бўйича, тўғридан-тўғри арзонлаштирилган харажатлар моддалари бўйича баҳоланиши мумкин.

Енгил саноат корхоналарида тайёр маҳсулотларни ҳисобга олишнинг асосий вазифалари: корхонанинг сақлаш жойларида тайёр маҳсулотни сақлаш, ҳаракатлантириш ва сотиш бўйича операцияларни тўғри ва ўз вақтида расмийлаштириш; тайёр маҳсулотларни сақлаш жойларида ва ҳаракатнинг барча босқичларида хавфсизлигини назорат қилиш; тайёр маҳсулотни чиқариш ва сотиш режаларининг бажарилишини назорат қилиш; модернизация қилиш ёки ишлаб чиқаришдан олиб ташлаш мақсадида тайёр маҳсулотларнинг таркибий қисмларини ўз вақтида аниқлаш; тайёр маҳсулотларнинг бутун ассортиментининг рентабеллигини аниқлаш; ҳисоб-китоб ва тўлов ҳужжатларини харидор ва банкка ўз вақтида бериш ва тақдим этиш; ўз вақтида жўнатиш ва етказиб бериш, шунингдек, тайёр маҳсулотлар хавфсизлигини назорат қилиш мақсадида ташкилот ва тегишли бўлинмаларнинг раҳбарларини маҳсулотларнинг мавжудлиги ва ҳаракати тўғрисидаги маълумотлар билан таъминлаш; маҳсулот сотишдан тушган маблағларнинг ўз вақтида келиб тушишини назорат қилиш, харидорлар билан ўзаро ҳисоб-китобларни келишишдан иборат.

Енгил саноат корхоналарида аудит сифатини назорат қилиш жараёнини ички ва ташқи назоратга ажратган ҳолда ёндашиш мақсадга мувофиқ. Ички назорат тизимида аудитор ассистентлари бош аудитор томонидан назорат қилинади. Бош аудитор эса директорлар кенгаши олдида ҳисобдор бўлиб, кенгаш томонидан назорат қилинади. Ташқи назоратда лицензияловчи ташкилотлар, аудиторларнинг профессионал жамоат ташкилотлари, ташқи аудиторлар иштирок этади.

Аудиторлик ҳисоботини шакллантириш жараёнини самарали ташкил этиш мақсадида умумий аудиторлик текшируви ҳамда ҳар бир аудитор бўйича бажарилган ишлар асосида кундалик ҳисоботлар тайёрлаб борилади. Мазкур ҳисоботлар негизида аудиторлик текширувининг ойлик ҳисоботи ва шунга мувофиқ тарзда кейинги босқичда умумий ҳисобот шакллантириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Ички аудит хизматининг ташкилий тузилмаси енгил саноат корхоналари

фаолиятининг самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади. Аниқроғи, ички аудит хизмати текширув объектларига нисбатан мустақил хулоса бериш билан бир қаторда ундаги камчиликларни бартараф этиш борасида аниқ чора-тадбирлар ишлаб чиқиши учун тавсиялар бериш ва уларни бажариш устидан назоратни таъминлаш имкониятини яратишга эришиш мумкин бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон фармони “2022 - 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси”.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 12 февралдаги «Тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини ислоҳ қилишни янада чуқурлаштириш ва унинг экспорт салоҳиятини кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4186-сонли қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 16 сентябрдаги «Енгил саноатни янада ривожлантириш ва тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4453 сонли қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 5 майдаги «Тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини қўллаб-қувватлашга доир кечиктириб бўлмайдиган чора-тадбирлар тўғрисида» ги ПФ-5989 сонли фармони.
5. Хендриксен Э.С., Ван Бреда М.Ф. Теория бухгалтерского учета. //Пер.с англ. -М.: Финансы и статистика, 2000. -576 с.;
6. Гончаренко О.Н. Бухгалтерский учет // Учебник. Ростов н/Д: Феликс, 2012, 318 с.
7. Обербринкманн Ф. Современное понимание бухгалтерского баланса. // Пер. с нем. - М.: Финансы и статистика, 2003. – 279 с.
8. Кутер М.И. Введение в бухгалтерский учет// Учебник. – Краснодар: Просвещение-ЮГ, 2013. – 512 с.;
9. Каримов А.А., Курбанбаев Ж.Е., Жуманазаров С.А. Бухгалтерия ҳисоби. Дарслик //- Т.: "Иқтисод-Молия", 2019. 624 б.
10. Соколов Я.В. Бухгалтерское дело: учебник // М.: Высшее образование, 2008.- 328 с.
11. Безруких П.С. Бухгалтерский учёт. Учебник. - // М.: «Бухгалтерский учёт», 2000.- 576 с.
12. Туйчиев А.Ж. ва бошқ., Аудит. Дарслик. – Т.: "Иқтисод-Молия", 2019. - 416 б.
13. Рахмонов Р.Н. Товар – моддий захиралар ҳисоби ва аудитини такомиллаштириш. // Автореферат. Т.: 2010 й. 24 б.
14. <https://www.aitaweb.it/sites/default/files/imce/pdf/ig-2000-managing-the-internal-audit-activity.pdf>

Maxmudova Nodira O'ktamovna

Buxoro davlat universiteti, tayanch doktorant

n.u.mahmudova@gmail.com

TA'LIM TURIZMI XIZMATLARINING TAMOYILLARI, VAZIFALARI VA FUNKSIYALARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada muallif ta'lim turizmi xizmatlarining tamoyillari, maqsad, vazifa va funksiyalarining mohiyatini, turli manbalarda ularning talqinini tizimli o'rganib, tahlil qilgan. Muallif ta'lim turizmi xizmatlarini ko'rsatishda zamonaviy tamoyillar taklifini keltirib, mavjud va yangi tamoyillar asosida ta'lim turizmi xizmatlari tamoyillarining "Sustainability"(Barqarorlik) konsepsiyasini ishlab chiqqan. Ta'lim turizmi xizmatlarining maqsad, vazifa va funksiyalarini nazariy hamda amaliy jihatdan yoritib, tegishli jadval va rasmlarda ifodalagan.

Kalit so'zlar: ta'lim turizmi xizmatlari tamoyillari, ta'lim turizmi xizmatlari tamoyillarining "SUSTAINABILITY"(Barqarorlik) konsepsiyasi ta'lim turizmi xizmatlari maqsadi, ta'lim turizmi xizmatlari vazifalari, ta'lim turizmi xizmatlari funksiyalari.

Kirish

Turizm globallashuv va jamiyat hayotining turli yo'nalishlari, jumladan, fanning jadal rivojlanishi, ta'lim, iqtisodiyot va tadbirkorlik sohalari taraqqiyoti kabi omillar ta'sirida zamonaviy insonni turmush tarzining ifodalovchi tarkibiy qismiga aylandi. Ayni paytda turizm xalqaro ko'lamda ommaviy ijtimoiy - iqtisodiy soha sifatida alohida o'rin egallamoqda. 2022 yil avgust oyigacha xalqaro tashriflar pandemiyadan oldingi davrning 57%igacha yetdi, mos ravishda BTT ekspertlari 2022 yil may-avgust oylarida xalqaro tashriflar holatini 200 ballik shkala bo'yicha 125 ball bilan baholadi¹. Bundan xalqaro ko'lamda turli beqarorlik holatida ham turizmda ijobiy ko'rsatkichlarni kuzatish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida turizmni strategik darajaga ko'tarish,...fuqarolarni mamlakatimizning turizm salohiyati bilan tanishtirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, taqdim etilayotgan turizm xizmatlari sifatini yaxshilash va jahon bozorlarida raqobatbardoshligini oshirish..."²ga yo'naltirilgan bir qancha chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Bu borada mamlakatimizda ichki turizmni rivojlantirish, yoshlarni turizmga jalb etishga e'tibor qaratilmoqda. Fikrimizcha, sayohatni ma'lum mavzuda dunyoqarash, bilimni oshirish, ko'nikmaga ega bo'lish kabi jarayonlar bilan boyitish nafaqat yoshlarni, balki turistlarning keng auditoriyasini qamrab oladi.

Ta'lim turizmi ta'lim xarakterini ifodalovchi, ya'ni yangi bilim va kerakli malakaga ega bo'lish birlamchi maqsadi bo'lgan turizm turi hisoblanadi. Shu o'rinda, ta'lim turizmni amalga oshirishga undovchi omillarni sanab o'tish mumkin: dam olish, nufuz, zamonaviylik, o'z "men"ini yangilash zarurati, ijtimoiy munosabatlar kirishish, yangilikka intilish, yangi bilim va tajribalar orttirish kabilar. Ta'lim sayohatlari ta'lim mobilligini shakllantirishga, ko'nikmalarni rivojlantirishga hissa qo'shadi.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi

Ta'lim turizmi xizmatlari turistik kategoriya sifatida o'z tamoyil, funktsiya va vazifalariga ega. "Tamoyil - biror sohada tartib, qoida tusini olgan tadrijiy yo'nalish"³, jumladan "ta'lim turizmi barqaror taraqqiyoti uchun tizimlilik, pedagogik, ko'p darajalilik, fanlararo, madaniyatlararo, resurs potentsiali, mijozga yo'naltirilganligi hamda vaqtning cheklanganligi kabi

¹ UNWTO World Tourism Barometer: September 2022

² [Ички туризм хизматларини диверсификация қилишга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида](#) Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори, 30.04.2022 йилдаги ПҚ-232-сон

³ <https://uz.wiktionary.org/wiki>

sakkiz tamoyilga amal qilish zarur"¹:

Tizimlilik tamoyili elementlar (turizm, ta'lim), aloqa, tuzilma, tashkilot, boshqaruv, barqarorlik, rivojlanish, ochiqlik, faol ishtirok kabi tushunchalar orqali izohlanadi.

Ta'lim turizmi xizmatlarining birlamchi maqsadi ta'lim bo'lganligi va mos ravishda ta'lim turistik jarayonda pedagog ishtirok etish zaruriyati *pedagogik* tamoyil talabini shakllantirdi. Ta'lim turizmi tushunchasi pedagogik faoliyat subyektlari bilan bevosita aloqador bo'lgan ta'lim komponentini o'z ichiga oladi.

Ta'lim turizmi xizmatlari turli mezonlar bo'yicha tasniflanadi: yoshi va ijtimoiy maqomi, ta'lim darajasi, destinatsiya, mazmuni. Ushbu mezonlar ham o'z navbatida bir necha darajali tarkibga ega. Masalan, yosh mezoni quyidagicha tasniflanadi: maktabgacha yoshdagi, maktab yoshidagi, talabalar, mutaxassislar, keksa yoshdagilar. Mos ravishda, bu uchinchi tamoyil ko'p darajalilikni izohlaydi.

Ta'lim turizmi tarkiban quyidagicha tasniflanadi: kasbiy ta'lim, malaka oshirish, maxsus fanga yo'naltirilgan ta'lim, siyosiy ta'lim, til o'rganish maxsus kurslari, maktab va boshqa ta'lim dargohlarida qisqa muddatli an'anaviy ta'lim. Ushbu sanab o'tilgan tarkib faoliyatini shakllantirishda to'rtinchi tamoyil - *fanlararo* tamoyilni kuzatish mumkin. Odatda, ta'lim turizmi samarali ta'lim shakli sifatida namoyon bo'ladi, shu jumladan, geografiya, biologiya, ekologiya, tarix, madaniyatshunoslik, adabiyot, tilshunoslik bo'yicha o'quv dasturlarini ishlab chiqishda bu fanlarning kombinatsiyasini, bir-biriga moslashtirishni nazarda tutadi.

Ta'lim turizmining yana bir muhim mezoni bu destinatsiya bo'lib, unga ko'ra ta'lim turizmi quyidagi darajalarga bo'linadi: milliy, mintaqaviy, mintaqalararo, xalqaro. Destinatsiya mezoniga ko'ra tasniflash ta'lim turizmining beshinchi tamoyilini - *madaniyatlararo* tamoyilini shakllantirishni nazarda tutadi: ko'rib chiqilayotgan turdagi sayohatlar orqali sayyohlar qaysidir ma'noda mamlakatning madaniyati, an'analari va turmush tarzining o'ziga xos xususiyatlari bilan tanishadilar.

Ta'lim turizmi xizmatlarini takomillashishda hududning mavjud resursi alohida ahamiyatga ega: bolalar uchun mo'ljallangan sog'lomlashtirish oromgohlari, sanatoriyalar, oliy ta'lim dargohlari, qo'shimcha ta'lim olish tashkilotlari, bolalar san'at maktabi, dam olish uylari. Bu oltinchi tamoyil - ta'lim turizmi *resurs potensialining* mavjud bo'lishini taqozo etadi².

Barcha turizm turlarida, jumladan ta'lim turizmida ham kuzatiladigan umumiy tamoyillardan biri - *mijozga yo'naltirilganligi* alohida o'rin tutadi. Bunda mijozning xususiyati (yoshi, qiziqishi, kasbi, daromadi kabilari), ehtiyoji borasidagi ma'lumotlar ahamiyatlidir.

Turizm va sayohat tushunchalarini farqlaydigan jihatlaridan biri *vaqtning cheklanganligi*dir, ya'ni bir yilgacha bo'lgan muddatdagi sayohat turizm hisoblanadi. Ta'lim turizmida ham taklif etiladigan xizmatlar kompleksi belgilangan vaqt davomida amal qilishi zarur.

Ta'lim turizmi xizmatlarini ko'rsatish tegishli tamoyillardan tashqari belgilangan maqsad, vazifa va funksiyalarga ham ega.

Rus olimi A.V.Sudorojenko fikricha, ta'lim turizmi quyidagi funksiyalarni bajaradi³:

- faol mehnatning turistik, madaniy-ma'rifiy, ma'naviy, estetik va sog'lomlashtiruvchi shakllarini uyg'unlashtirish orqali ijodiy, intellektual, bilimli shaxsni rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni yaratishda qo'llaniladigan *intellektual va tarbiyaviy funksiyasi*;

- *madaniy va kognitiv* - o'qituvchilarning ta'lim faoliyati orqali aholi madaniyatini shakllantirishga qaratilgan. Talabalarining tabiiy muhit bilan o'zaro munosabati asosida ijtimoiy tajriba va madaniyat zaruriyati;

- *ekskursiya* ishtirokchisining ma'naviy, jismoniy, psixologik kuchini tiklashga, o'ziga xos kasalliklarni tabiiy manbalar (gidroterapiya, loy bilan davolash va boshqalar) bilan davolashga

¹ Гусейнова А.Г. Сущность понятия «образовательный туризм» и его основные принципы. Вестник Ассоциации вузов туризма и сервиса. 2015. №4. Том 9. С.64-69.

² Ковалёва А.Н. Педагогический потенциал образовательного туризма в системе непрерывного образования человека: автореф. дис. канд. пед. н.. В. Новгород, ФГБОУ ВПО Новгородский гос. ун-т имени Ярослава Мудрого, 2013.

³ Судороженко А.В. Функции и роль образовательного туризма. Вестник университета, №16, 2013. 96-стр.

qaratilgan *rekreatsion va sog'lomlashtirish*.

Yana bir rus olimi M.A.Jukova o'zining darsligida quyidagi fikrlarini keltirgan: "ta'lim turizmi ko'p qirrali fenomen sifatida yirik guruhlariga bo'linuvchi funksiyalarni bajaradi"¹:

- *ijtimoiy-gumanitar funksiyasi*: kognitiv-ma'rifiy yo'nalishdagi yondashuv, ya'ni milliy hamda xorijiy davlatlar hududlari tabiati, aholisi madaniyati, tarixi haqida bilimlarni shakllantirish va boyitish;

- *ijtimoiy-iqtisodiy funksiyasi*: bo'sh vaqtdan oqilona foydalanish, aholi bandligini ta'minlash, turmush darajasini oshirish - iqtisodiyot barqaror rivojining muhim omili hisoblanadi.

Boshqa manbada keltirilishicha², mustaqil sayyohlar uchun ta'lim turizmining asosiy funksiyasi *tarbiyaviy funksiyasi* hisoblanadi. Ta'lim turizmi xizmatlaridan foydalanganda, iste'molchida muammolarning hal qilish va fikrlash qobiliyati, shaxslararo muloqotga kirishish qobiliyati, axborot boshqaruv qobiliyati, o'z-o'zini boshqarishni o'rganish qobiliyati, moslashuvchanlik, ijtimoiy va madaniy bag'rikenglik, vaqt va moliyaviy boshqaruv qobiliyati va o'zini motivatsiya qilish va mustaqil bo'lish qobiliyatlarini rivojlantiradi, yangi narsalarni kashf qilish, bilimlarni oshirish, turli madaniyatlar bilan tanishib, o'rganadi. Demak, ta'lim va o'rganish funksiyasi turistning sayohatni amalga oshirishda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Ta'lim turizmi turistning kirishuvchanlik, qiziquvchanlik, tahliliy fikrlashi, moslashuvchanlik xususiyati orqali bilim olishga bo'lgan ehtiyojini to'la qondira oladigan turizm turi hisoblanadi.

Ikkinchidan, tarbiyaviy funksiyasidan tashqari, turistlar uchun *tajriba va amaliyot funksiyalari* juda muhim sanaladi. Bu tajriba va amaliyotlar o'z ichiga amaliyot rejasi, hayotiy tajriba, madaniy ko'nikmalar va boshqalarni oladi. Masalan, Fang tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki³, ta'lim turizmi sayyohlarga chuqur hayot tajribasini beradi, dunyoni kengroq ko'radi, shaxsiyatini rivojlantiradi, dunyoqarash va iste'dodini kengaytiradi va maqsadiga erishadi. Aynan ta'lim turizmi turistlarga doimiy hayot tarzidan farqli hayot kechirish va buni o'zi amalga oshiradigan amaliy faoliyatlar va tajribalar orqali taqdim etadi.

Muloqot va hamkorlik funksiyalari. Guruh sayohati yoki individual sayyoh bo'lishidan qat'iy nazar ta'lim turizmida ishtirok etish belgilangan tartiblarga rioya qilishni talab etadi. Misol tariqasida guruh sayohatini olsak, sayohat qilish, yashash, ovqatlanish, ko'ngil yozish, xaridlar kabi faoliyatlar, manzarali joylar, sayyohlik joylariga tashrif buyurishlar ko'ngildagidek o'tishi, chuqur taassurot qolishi uchun birgalikda va tartibli shakllantirilishi kerak. Natijada hamkorlikda ishlash, insonlar bilan muloqotga kirishish, bir-biriga ko'maklashish, qo'llab-quvvatlash kabi xususiyatlar rivojlanadi.

Bundan tashqari, ta'lim olish va sayohat jarayonida farqli urf-odat, madaniyat, hayot tarziga to'qnashishi tabiiy. Bunday paytda guruh a'zolarining birdamligi va hamkorlikda ishlash va mahalliy aholi bilan muloqot qilish, kirishuvchanlik xususiyatlari juda muhim. Tur ishtirokchilari va tegishli shaxslar o'rtasidagi ijobiy munosabat turli ziddiyatlarni bartaraf etadi, sayohat xavfsizligini, jumladan shaxsiy xavfsizlik va mulk xavfsizligini ta'minlaydi.

Iqtisodiy funksiyasi. Turistlar uchun ta'lim turizmi ta'lim olish, o'rganish, tajriba va amaliyot funksiyalari, muloqot va hamkorlik funksiyalari bilan xarakterlidir. Shuningdek, turistik yo'nalishlar uchun ta'lim turizmining iqtisodiy funksiyasi ham mavjud. Ta'lim turizmi shahar yoki mintaqaning nafaqat turizm industriyasini, balki boshqa tarmoqlarning ham rivojiga hissa qo'shadi. Ta'lim turizmini rivojlantirish orqali mahalliy iqtisodiy faoliyatni rag'batlantirish, umumiqtisodiy darajani oshirish mumkin. Buning ma'nosi ta'lim turizmining mintaqa iqtisodiyotiga ta'sirini sarmoya, bandlik, tadbirkorlik va iste'mol o'sishida kuzatish mumkin.

Ijtimoiy funksiyasi. Turistik yo'nalishlar va sayyohlar uchun ta'lim turizmining

¹ Жукова М. А. Менеджмент в туристском бизнесе: Учебник для поступающих в ВУЗы, М.: Кнорус, 2013. С. 192.

² Cui, Yingfang. Research on the development status and suggestions of research & study travel. Jiangsu Business.Theory. 2020;03:74-76.

³ Tsai-Fa Yen, Qinglin Zhang, Yanxia Zhang. The Nature of Educational Tourism: The Aspects of Means-end Chain Approach, Yen et al.; AJESS, 17(1): 1-16, 2021; Article no. AJESS.67893

takomillashuvi, turli madaniyat va irq vakillari bo'lgan turistlarning muayyan hudud rezidentlari o'rtasida kommunikatsiya va o'zaro munosabatga kirishishni oshiradi. Demak, ta'lim turizmi rivojlanishi *shaxslararo o'zaro munosabatlarni* shakllantirishda ijobiy ta'sirga ega. Bunday shaxslararo o'zaro ta'sirni turli hududlardagi, turli soha va kategoriyadagi turistlar o'rtasida hamda turistlar va mahalliy aholi o'rtasida kuzatishimiz mumkin. Boshqacha aytganda, ta'lim turizmi sababli turistlar guruhining suhbatlashadigan umumiy mavzusi mavjud, o'zaro hamkorlikdagi faoliyatlarda ishtirok etishi, berilgan vazifalarni bajarish uchun birgalikda guruh a'zolari bilan muloqot qilib, o'zaro munosabatlarga kirishishi, bir-biridan xabardor bo'lishi, yordam berishi, g'amxo'rlik qilishi kerak bo'ladi.

Mustaqil turist yoki turistlar guruhi bo'lsin, nafaqat mavjud diqqatga sazovor joylarni kuzatish, balki guruhlararo, maktablararo, shaxslararo munosabatlarga kirishish, o'rganish imkoniyati mavjud (1-jadval).

1-jadval

Ta'lim turizmi xizmatlari funksiyalari¹

Muallif	Funksiyalari
Судороженко А.В. 2013	-faol mehnatning turistik, madaniy-ma'rifiy, ma'naviy, estetik va sog'lomlashtiruvchi shakllarini uyg'unlashtirish orqali ijodiy, intellektual, bilimli shaxsni rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni yaratish orqali amalga oshiriladigan <i>intellektual va tarbiyaviy</i> ; - <i>madaniy va kognitiv</i> , o'qituvchilarning ta'lim faoliyati orqali aholi madaniyatini shakllantirishga qaratilgan. Talabalarning tabiiy muhit bilan o'zaro munosabati sohasida ijtimoiy tajriba va madaniyatning o'tkazilishi mavjud; - ekskursiya ishtirokchisining ma'naviy, jismoniy, psixologik kuchini tiklashga, o'ziga xos kasalliklarni tabiiy manbalar (gidroterapiya, loy bilan davolash va boshqalar) bilan davolashga qaratilgan <i>rekreatsioon va sog'lomlashtirish</i> .
Жукова М. А. 2013.	<i>Ijtimoiy - gumanitar funksiyasi</i> : kognitiv-ma'rifiy yo'nalishdagi yondashuv, ya'ni ham milliy hamda xorijiy davlatlar hududlari tabiati, aholisi madaniyati, tarixi haqida bilimlarni shakllantirish va boyitish; <i>-ijtimoiy-iqtisodiy funksiyasi</i> : bo'sh vaqtdan oqilona foydalanish, aholi bandligini ta'minlash, turmush darajasini oshirish- iqtisodiyotni barqaror rivojining muhim omili hisoblanadi.
Cui (2020)	<i>Ta'lim funksiyalari</i> : muammolarni yechish va fikrlash qobiliyati, shaxslararo aloqa qobiliyati, axborotni boshqarish qobiliyati, o'z-o'zini boshqarishni o'rganish qobiliyati, moslashuvchanlik, ijtimoiy va madaniy bag'rikenglik, vaqt va moliyaviy boshqaruv qobiliyati, o'z-o'zini rag'batlantirish <i>Ruhiy tarbiya funksiyalari</i> : bilim idroki, ichki motivatsiya, turli madaniyatlarni o'rganish va anglash, muammoni topish xususiyati, ixtisoslashgan sohada fikrlash ko'nikmasining shakllanishi.
Fang (2019)	<i>Amaliy funksiyalar</i> : "ta'lim berish bu qiziq" noyob o'quv modeli asosiy ta'limga foydali qo'shimcha va o'quvchining ta'lim davomiyligini ta'minlash uchun muhim ijtimoiy amaliyot hisoblanadi.

¹ muallif ishlanmasi

	<i>Shaxslararo muloqot funksiyalari:</i> turli mintaqalar, turli millat va turli irq vakillari bilan munosabatda va aloqa bo'lish orqali bolalar turli madaniyatlarni hurmat qilishni va ularga hurmat bilan munosabat qilishni o'rganishlari mumkin.
	<i>Hamkorlik funksiyalari:</i> bolalarning jamoaviy yordam ruhini va qobiliyatini rivojlantirish va yaxshilash, lekin shuningdek bolalarning olijanob kayfiyati va ijtimoiy mas'uliyatini samarali rivojlantirish.

Jadvalda ko'rinib turibdiki, mualliflarning ta'lim turizmi funksiyalari bo'yicha farqli yondashuvlari mavjud:

- rus olimi A.V.Sudorjenko ta'lim va tabiiy muhit ta'sirida intellektual, sog'lom va kognitiv fikrlaydigan shaxsning shakllanishini nazarda tutuvchi funksiyalar mavjudligini ta'kidlagan;
- yana bir rus olimi M.A. Jukova ta'lim turizmiga ko'p qirrali fenomen sifatida qarab, kognitiv-marifiy hamda iqtisodiy barqarorlik tushunchalarining jamiyatdagi o'rni nuqtai nazaridan yondashgan;
- Xitoy olimi Cui Yingfang ta'lim turizmi orqali insonning ruhiy tarbiya hamda shaxsiy va ijtimoiy moslashuvchanlik qobiliyatlari shakllanishiga e'tibor qaratgan;
- yana bir xorijiy tadqiqotchi Fang, aynan ta'lim turizmi orqali turistlarda nazariyani amaliyot bilan solishtirish imkoniyati shakllanishi, natijada tegishli tajriba va ko'nikmaga ega bo'lishi ta'minlanishini bildiradi.

Fikrimizcha, yuqoridagi tahlilda ta'lim turizmi funksiyalari to'g'risidagi fikrlar bir-biridan farqli bo'lsada, ularni birlashtirib turuvchi asosiy tushuncha inson faktori nuqtai nazaridan bir-birini to'ldiradi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot jarayonida ta'lim turizmi xizmatlarining tamoyil, maqsad, vazifa, funksiyalari mantiqiy mushohada, tanqidiy tahlil, analiz va sintez, tizimli yondashuv usullaridan foydalanib tahlil qilindi.

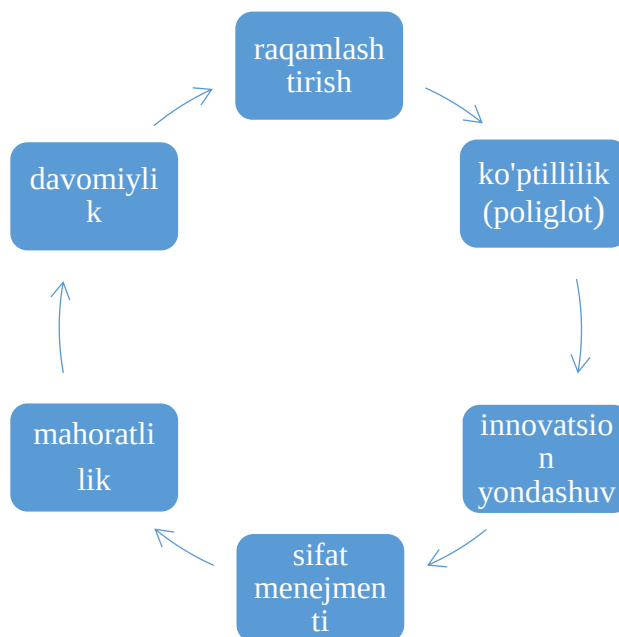
Tahlil va natijalar

Fikrimizcha, bugungi kunda, jahon iqtisodiyotida, jumladan xizmat ko'rsatish sohasida dinamik o'zgarishlar kuzatilayotgan davrda, yuqorida keltirilgan ta'lim turizmi xizmatlari tamoyillariga qo'shimcha ravishda quyidagi tamoyillar taklifi maqsadga muvofiq bo'ladi (1-rasm):

- *raqamlashtirish*, ya'ni aloqa xizmatlari va vositalarini, axborot kommunikasion texnologiyalarni takomillashtirib, elektron axborot ta'minoti va almashinuvini ta'lim turizmida ham qo'llash zamon bilan hamnafas tarzda so'nggi ma'lumotlardan foydalanishning ham vaqt, ham makon, ham iqtisodiy jihatdan mobilligini oshiradi. O'zbekiston prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek¹, "Taraqqiyotga erishish uchun raqamli bilimlar va zamonaviy axborot texnologiyalarini egallashimiz zarur va shart. Bu bizga yuksalishning eng qisqa yo'lidan borish imkonini beradi", bu borada "Raqamli O'zbekiston-2030" strategiyasi bo'yicha faoliyatlar amalga oshirilmoqda;

- *ko'ptillilik (poliglot)*- bu tamoyil ta'lim turizm xizmatlari realizasiyasida taklif etuvchi, hamda iste'molchi nuqtai nazaridan ahamiyatli hisoblanadi. Birinchidan, joriy turizm turida, jumladan til o'rganish kurslari xizmatlari taklifida ham iste'molchi sifatida turli millat vakillari qatnashadi, mos ravishda ular ehtiyojini to'la qondirishda ko'p tillarda ma'lumot, axborot, bilimni taklifini shakllantirish kerak. Ikkinchidan, iste'molchi mustaqil sayyoh sifatida sayohatini maroqli tashkil etishida mahalliy xizmatlardan foydalanishda til bilimdonligi birlamchi hisoblanadi;

¹ Ўзбекистон президенти Ш.Мирзиёев Олий Мажлиси 2020 йилги Мурожаатномаси

2.1-rasm. Ta'lim turizmi xizmatlarining yangi tamoyillari taklifi¹

- *mahoratlik*-bu tamoyilda ta'lim turizmi xizmati taklif etuvchilari va iste'molchilari qobiliyati, iste'dodi nazarda tutilgan bo'lib, to'liq jarayon uzluksizligi mahorat bilan shakllanishida alohida o'rin tutadi;

- *innovation yondashuv*- ta'lim turizmi xizmatlari bozorida raqobarbardosh taklifni shakllantirish va yuqori iqtisodiy samaradorlikka erishishning asosiy yo'lidir. Doimiy yangi shakl va usullarda ushbu turizm xizmatlarini shakllantirish talab etiladi.

- *sifat menejmenti*- sifati doimiy nazoratda bo'lishi, qay darajada yuqorida sanab o'tilgan barcha tamoyillarga amal qilinib, xizmat taklifi amalga oshirilgani yo'lga qo'yilgani, boshqarilishi juda muhim sanaladi.

-*davomiylik*- turizmning kelajagi uning murakkabligi, moslashuvchanligi, xilmaxilligi, turistik xizmatlar iste'molchisiga individual yondashishi va, albatta, ishning yangi shakl va usullarini doimiy joriy etishdadir. Shuning bilan birga, ta'lim turizmi xizmatlari davomiyligini ham ta'minlash zarur. Bu o'z navbatida davomiylikni ta'minlovchi omillarning ham tartibli va doimiy ravishda o'rganib, tahlili qilib borilishi hamda tegishli o'zgarishlarni joriy qilishni talab etadi.

Yuqorida keltirilgan barcha, ya'ni mavjud va taklif etilayotgan tamoyillarni birlashtirgan holda biz ta'lim turizmi tamoyillarining **SUSTAINABILITY(Barqarorlik) konsepsiyasini** taklif etamiz (2-rasm).

Hozirgi vaqtda, koronavirus pandemiyasidan keyingi davrda va qo'shni mamlakatlardagi nizolar jahon iqtisodiyotida beqarorlik holatiga sabab bo'lmoqda. O'z navbatida, turizm sohasiga ham bevosita ta'sir etib, uning keying davrdagi ko'lamini baholashda mavhumliklarni keltirib chiqarmoqda. Fikrimizcha, bunday o'zgarishlar turizm va ta'lim xizmatlari, texnik va dasturiy ta'minot hamda tashkiliy faoliyat talablarida ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Masalan, turistik tashkilot (turoperator)larning xizmat ko'rsatishiga ta'siri virtual tur va ekskursiyalarni shakllantirishida; ta'lim xizmatlari esa onlayn maktab, kurs, trening shakliga o'tishi, hamda ta'lim turizmi xizmatlari taklifida onlayn vebinar, master-klasslar, turli masofaviy tadbirlar ko'rinishida kuzatishimiz mumkin.

Bizning fikrimizcha, yuqorida sanab o'tgan barcha xizmatlar "zamonaviy xizmat"lar desak xato bo'lmaydi va ayni paytda ularga talab yuqoriligini kuzatish mumkin. Aynan informasion va raqamli texnologiyalar asrida tegishli bilim hamda til, boshqaruv va kasbiy savodxonligiga ega mutaxassis o'z xizmatlarini innovatsion yondashgan holda ko'rsatishi zarurdir. Zamonaviy xizmatlarga talab barqarorligini ta'minlashda yuqorida taklif etilgan ta'lim turizmi xizmatlari

¹ Muallif ishlanmasi

tamoyillarining "SUSTAINABILITY" konsepsiyasi alohida ahamiyatli sanalib, aynan shu tamoyillar asosida xizmatlar shakllantirilsa, mijozlar ishonchini oshirish va doimiy mijozga aylantirish mumkin.

Shuningdek, ta'lim turizmi xizmatlarini ko'rsatish samaradorligini oshirishda uning funksiyalari ham e'tiborga molikdir. Ta'lim turizmi funksiyalari esa uning maqsad va vazifalari asosida shakllanadi. Ya'ni, bilamizki, har bir faoliyatda maqsad biror natijani ko'zlab, vaqt va xohish nuqtai nazaridan aniq bo'lishi lozim. Masalan, O'zbekistonda 2023yilda turistik xizmatlar tarkibida ta'lim turizmi xizmatlari ulushini 15%ga oshirish, maqsad sifatida qo'yilishi mumkin.

2-rasm. Ta'lim turizmi xizmatlari tamoyillarining Sustainability (Barqarorlik) konsepsiyasi¹

Bunda maqsad quyidagi umumiy xususiyatlarga ega bo'lmog'i zarur (3-rasm):

- bir ma'noli, qisqa va aniq bo'lishi bizning yuqorida keltirilgan misolimizda ta'lim turizmi xizmatlari ulushini oshirishda ifodalanadi;

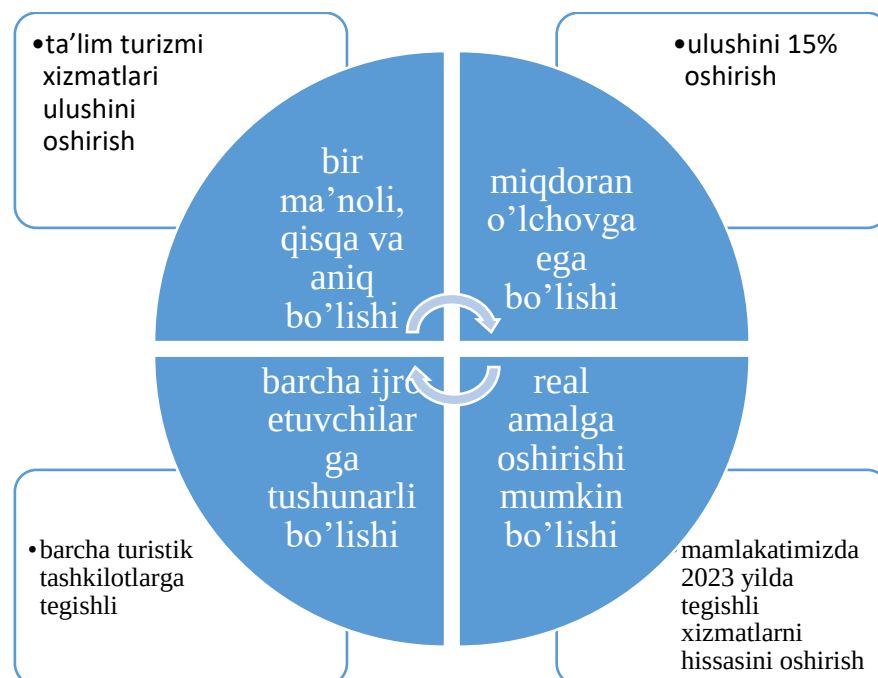
- miqdoran o'lchovga ega bo'lish xususiyati mos ravishda ta'lim turizmi xizmatlari ulushini

¹ Muallif ishlanmasi

15% oshirish bilan namoyon bo‘lmoqda;

- barcha ijro etuvchilarga tushunarli bo‘lishi, ya’ni joriy misolimizda ta’lim turizmi xizmatlarinin taklif etuvchi, shakllantiruvchi barcha turistik tashkilotlarga tegishliligi bilan izohlanmoqda;

- real amalga oshirishi mumkin bo‘lishi, ayni paytda bunday xizmatlar mavjud hamda mamlakatimizda 2023 yilda tegishli xizmatlarni hissasini oshirish imkoniyati mavjud.

3-rasm. Ta’lim turizmi maqsadlarining umumiy xususiyatlari tasnifi¹

Ta’lim turizmining xizmatlarining asosiy maqsadi undan foydalanuvchining ham sayohat qilish istagini qondirish, ham yangi ma’lumot olish, o‘rganish, ta’lim olishga bo‘lgan ehtiyojining qondirilishidir. Demak, yuqorida keltirilgan maqsadning umumiy xususiyatlariga qo‘shimcha ravishda biz quyidagi joriy xususiyatlarini kiritamiz:

- *mamlakatning turizm salohiyatini namoyon qilish.* Ta’lim turizmi xizmatlari taklifida va targ‘ibotida mamlakatning mavjud turizm salohiyati muhim o‘rin tutadi hamda xizmat ko‘rsatish jarayonida, sifatiga, istiqbolda turli turizm turlari oqimini oshirishda bevosita ta’sir etadi.

- *tarixiy-madaniy merosni tanishtirish.* Odatda ta’lim turizmida joriy mamlakatning tarixiy-madaniy merosi sanalgan diqqatga sazovor joylarga sayohat ta’lim dasturi tarkibida kiritilgan bo‘ladi, o‘z navbatida mamlakatning ijtimoiy-madaniy hayoti haqida dunyoqarashini rivojlantiradi.

- *ta’lim sohasidagi imkoniyatlarni tanishtirish.* Ta’lim turizmi xizmatlari taklifida, odatda davlatlar xususiyatidan kelib chiqib, u yoki bu ta’lim yo‘nalishlarini nazarda tutadi va ixtisoslashadi. Ta’lim sohasidagi imkoniyatlarni tanishtirish orqali tegishli ta’lim turizmi xizmatlari iste’molini kengaytiradi.

- *ta’lim xizmatlarini tijoratlashtirish.* Ma’lumki, ta’lim turizmini amalga oshirishning bosh maqsadi tegishli bilim, malaka, ko‘nikmaga ega bo‘lishdir. Bu kabi ehtiyojni qondirish ta’lim xizmatlari realizasiyasiga asoslanadi.

Fikrimizcha, *aynan qo‘yilgan maqsadimiz bo‘lajak faoliyatimizni aniqlab beradi hamda harakatlarimizni aniq soha, ishga yo‘naltiradi.* Maqsadning aniqligi uning amalga oshirilish ehtimoligini kuchaytiradi.

Keyingi bosqich maqsaddan kelib chiqib vazifani aniqlash hisoblanadi. Vazifa - bu maqsadga erishishda amalga oshirilishi zarur bo‘lgan harakatlar, faoliyatlar ketma-ketligida

¹ Muallif ishlanmasi

ifodalanadi. Yuqoridagi misolimizda, mamlakatimizda 2023yilda turistik xizmatlar tarkibida ta'lim turizmi xizmatlari ulushini 15% ga oshirish uchun:

- O'zbekistonda 2022 yilda ko'rsatilayotgan turizm va ta'lim turizmi xizmatlari ko'rsatkichlari tahlili (hududlar kesimida);

- mamlakatimizda ta'lim turizmi xizmatlarining turlari, tarkibi va ularning mos ravishda ulushi va taklif etuvchi tashkilotlar (turoperator, turfirma, gid, ta'lim institutlari...) ro'yxatini tayyorlash;

- 2023 yil uchun taklifi rejalashtirilgan ta'lim turizmi xizmatlari konsepsiyasini ishlab chiqish;

- 2023yil uchun mo'ljallangan biznes-model va biznes-planni ishlab chiqish va 2022yil dekabr oyigacha tasdiqlash kabilar vazifalar sifatida ko'rsatiladi. Bunda ushbu vazifalarni ijro etuvchi subyektlarga O'zbekiston turizm va madaniy meros vazirligi, uning hududiy bo'linmalari hamda boshqa turistik tashkilotlarni sanab o'tish mumkin. Demak, ta'lim turizmi *vazifalari maqsadga yo'naltirilgan makro miqiyosdagi harakatlarda ifodalanadi.*

Ta'lim turizmining vazifasi quyidagi yo'nalishlar bilan belgilanadi:

- 1) ta'lim (sayohat ishtirokchilari tomonidan tabiiy va madaniy ob'ektlarni o'rganish, tafakkur va tabiatshunoslik dunyoqarashini rivojlantirish; madaniyatni tarbiyalash, yangi va turli xil narsalarni ko'rish, ko'nikma va malakasini oshirish);

- 2) dam olish va sog'lomlashtirish (takomillashtirish, hissiy va estetik zavq olish);

- 3) ijtimoiy-iqtisodiy (fuqarolarning dam olish huquqi, aholining turli guruhlari, shaharlar, mamlakatlar o'rtasida do'stona munosabatlarni shakllantirish, mahalliy aholining moddiy ahvolini yaxshilash, turistik hududning iqtisodiy holatini yaxshilash);

- 4) turli ta'lim xizmatlari taklifi (hududda mavjud ta'lim xizmatlari haqida ma'lumot bilan tanishtirish, bunday xizmatlarini tijoratlashtirish maqsadida mos taklifni shakllantirish)

Ta'lim turizmi xizmatlari *funksiyasi* yuqorida sanab o'tilgan maqsad va vazifalardan kelib chiqib, *asoslangan holda amalga oshiriladigan real faoliyatda ifodalanadi.* Ya'ni, ta'lim turizmi hissasini oshirish bo'yicha keltirilgan misolimizda vazifalarni amalga oshirish kichik ko'lamlarda, aniq muddatlari belgilangan holda, konkret faoliyatda aks ettirilishi talab etiladi. Ijro etuvchi esa tegishli ixtisoslashgan tashkilot(turoperator, turli ta'lim xizmatlari taklif etuvchi yuridik shaxslar, turfirmalar, tashish xizmati, joylashtirish xizmatini taklif etuvchi tashkilotlar)lar zimmasida bo'ladi

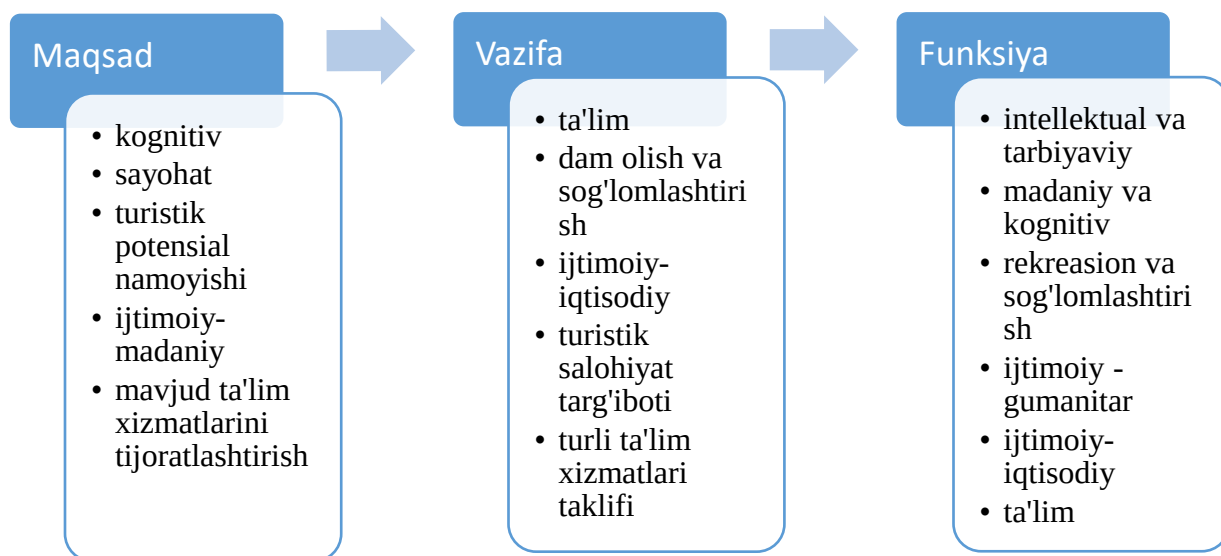
Fikrimizcha, ta'lim turizmi funksiyalari ta'lim turizmi turlari hamda maqsadiga qarab o'zgaruvchan xarakterga ega. Masalan, ta'lim turizmining tarbiyaviy funksiyasi, muloqot va hamkorlik funksiyalari mustaqil turistlar uchun farqli namoyon bo'ladi. Chunki tashkillashtirilmagan sayohatda turist barcha ehtiyoji mavjud bo'lgan xizmatlarni rejalashtirishi, bevosita muloqotga kirishib tashkil etishi, mavjud muammolarni hal etishi, zarur axborotlarga ega bo'lishi, vaqt va iqtisodiy omillar taqsimotini to'g'ri tashkillashtirishi zarur. Bunday jarayonlarda albatta uning kirishuvchanlik, til savodxonligi, qiziquvchanlik, boshqaruv, tahliliy fikrlash kabi qobiliyatlari rivojlanadi, dunyoqarashi kengayadi, zarur hayotiy tajribaga, ko'nikmaga ega bo'ladi. Shu bilan birga, ta'lim turizmidagi asosiy maqsad tegishli sohada chuqur bilimga ega bo'lish, rivojlantirish, tadqiqotlar olib borish orqali ilmiy xulosalar, yangiliklar yaratishlar asosida intellektual yuksalishga erishadi.

Xulosa va takliflar

Xulosa qilib, ta'lim turizmi xizmatlari maqsadi, vazifa va funksiyasi orasida bog'lanishni biz quyidagi rasm orqali ifodaladik (4-rasm). Unda ta'lim turizmi xizmatlarining mos ravishdagi yo'nalishlari ham sanab o'tilgan. Albatta, bularning hammasini ishlab chiqishda, yo'nalishlarini belgilashda ta'lim turizmi tamoyillari asos sifatida xizmat qiladi.

Ta'lim ekskursiyalarini rejalashtirish va rivojlantirish davrida potentsial turistik hududning shart-sharoitlari va resurslari kompleksi tahlil qilinadi va baholanadi. Bunda resurs majmuasining axborot, ekologik, ijtimoiy, estetik, madaniy qiymati hisobga olinadi. Sayohatning ta'lim samaradorligi hududning sig'imi va barqarorligi, ishonchligi, qulayligi, barqarorligi kabi

xususiyatlariga bog'liq. Hududning uzoq vaqt davomida katta guruh talabalarining kognitiv ehtiyojlarini qondirish qobiliyati ta'lim resurslarining imkoniyatlari sifatida aniqlanadi. Imkoniyat ko'rsatkichi ko'p jihatdan hududning turistik va ta'lim salohiyatini belgilaydi.

4-rasm. Ta'lim turizmi xizmatlari: maqsad, vazifa, funksiyalari ¹

Tabiiy muhitning tarkibiy qismlari turizmni rivojlantirish uchun tabiiy shartlar bo'lib xizmat qiladi va ta'lim turizmi faoliyati uchun turli xil qadriyatlarga ega. Ta'lim turizmini rivojlantirish uchun har qanday tabiiy parametrning ahamiyatini baholashda komponentlar bo'yicha tahlil qilish, shuningdek, bir nechta omillardan kompleks foydalanish imkoniyatlarini aniqlash kerak.

Iqtiboslar/Сноски/References

1. UNWTO World Tourism Barometer: September 2022
2. [Ички туризм хизматларини диверсификация қилишга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида](#) Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори, 30.04.2022 йилдаги ПҚ-232-сон
3. <https://uz.wiktionary.org/wiki>
4. Гусейнова А.Г. Сущность понятия «образовательный туризм» и его основные принципы. Вестник Ассоциации вузов туризма и сервиса. 2015, №4. Том 9. С.64-69.
5. Ковалёва А.Н. Педагогический потенциал образовательного туризма в системе непрерывного образования человека: автореф. дис. канд. пед. н. В. Новгород, ФГБОУ ВПО Новгородский гос. ун-т имени Ярослава Мудрого, 2013.
6. Судороженко А.В. Функции и роль образовательного туризма. Вестник университета, №16, 2013. 96-стр.
7. Жукова М. А. Менеджмент в туристском бизнесе: Учебник для поступающих в ВУЗы, М.: Кнорус, 2013. С. 192
8. Cui, Yingfang. Research on the development status and suggestions of research & study travel. Jiangsu Business Theory. 2020; 03:74-76.
9. Tsai-Fa Yen, Qinglin Zhang, Yanxia Zhang. The Nature of Educational Tourism: The Aspects of Means-end Chain Approach, Yen et al.; AJESS, 17(1): 5-6, 2021; Article no. AJESS.67893.
10. Ўзбекистон президенти Ш.Мирзиёев Олий Мажлисга 2020 йилги Мурожаатномаси.

¹ Muallif ishlanmasi

УДК: 331.91

Исмаилов Азизбек Рузихамматович

Ориентал университети нодавлат олий таълим муассасаси
Иқтисодиёт факультети декани

АҲОЛИ БАНДЛИГИНИ ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ ХОРИЖ ТАЖРИБАСИ

Аннотация. Мақолада аҳоли бандлигини давлат томонидан тартибга солиш хорижий тажрибасининг асосий хусусиятлари Ўзбекистонда фойдаланиш учун намуна сифатида ўрганилади. Иқтисодий жиҳатдан тараққий этган мамлакатларда вужудга келаётган бандлик соҳасидаги муаммолар, уларни ҳал қилиш йўллари ва ушбу тажрибалардан турли мамлакатларда фойдаланиш имкониятлари тадқиқ этилади. Мақоланинг мақсади хорижий мамлакатларда бандликни давлат томонидан тартибга солишнинг асосий йўналишларини таҳлил қилиш ва ундан республикада аҳоли бандлигини давлат томонидан тартибга солишда фойдаланиш борасида илмий тавсиялар ишлаб чиқиш ҳисобланади. Хорижий мамлакатлар тажрибаси борасида ўтказилган тадқиқотлар асосида аҳоли бандлигини давлат томонидан тартибга солиш самарадорлигини таъминлашнинг асосий йўналишлари келтирилган.

Таянч сўзлар: аҳоли бандлиги, ишсизлик, меҳнат бозори, бандлик дастурлари, бандликни тартибга солиш моделлари, хориж тажрибаси.

FOREIGN EXPERIENCE OF REGULATING POPULATION EMPLOYMENT

Abstract. The article examines the main features of the foreign experience of state regulation of public employment as a model for use in Uzbekistan. Problems in the field of employment arising in economically developed countries, ways to solve them and possibilities of using these experiences in different countries are studied. The purpose of the article is to analyze the main directions of the state regulation of employment in foreign countries and to develop scientific recommendations for its use in the state regulation of population employment in the republic. Based on the research conducted on the experience of foreign countries, the main directions of ensuring the effectiveness of state regulation of employment are given.

Key words: population employment, unemployment, labor market, employment programs, employment regulation models, foreign experience.

Кириш

Мамлакатда кичик бизнес корхоналарининг ривожланишини тартибга солишнинг хорижий тажрибаси аҳоли бандлиги муаммоларини ҳал қилишда тадбиркорликнинг аҳамиятини муҳим даражада оширади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сонли “Янги Ўзбекистоннинг 2022-2026 йилларга мўлжалланган тараққиёт стратегияси тўғрисида” ги Фармонида: “Тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш ва доимий даромад манбаларини шакллантириш учун шароитларни яратиш, хусусий секторнинг ялпи ички маҳсулотдаги улушини 80 фоизга ва экспортдаги улушини 60 фоизга етказиш, мамлакатда 2026 йил якунига қадар ишсизлик даражасини камида 2 баравар қисқартириш” вазифаси кўзда тутилган [1]. Ушбу мақсадга эришиш бўйича давлат томонидан аҳоли бандлигини тартибга солиш йўналишида ислохотлар олиб борилмоқда, ҳудудларда давлат бандлик дастурлари амалга оширилмоқда. “Ёшлар дафтари”, “Аёллар дафтари”, “Темир дафтар” каби тизимлар орқали маҳаллабай асосида ҳоким ўринбосари институти орқали ўзини ўзи банд қилиш шаклларида ишсиз аҳолини жалб қилиш ва бандлигини таъминлаш механизмлари такомиллашиб бормоқда.

Коронавирус пандемиясидан кейинги даврда, глобал дунёдаги зиддиятлар ва инқирозли жараёнлар кучайиб бораётган шароитда аҳоли бандлигини давлат томонидан

тартибга солиш механизмини иқтисодий тартибга солиш этиги таъминланган мамлакатлар тажрибасидан келиб чиққан ҳолда такомиллаштириш бўйича илмий тақлиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш долзарб ҳисобланади. Ўзбекистонда 2019 йилда ишсизлик даражаси 9,1 фоиз, 2020 йилда 9,4 фоизни, жами ишсизлар сони 1,399 млн. кишини ташкил этди. Коронавирус пандемияси даврида Ўзбекистонда мамлакат чегаралари ёпилгани сабабли 550 мингга яқин меҳнат мигрантлари бошқа давлатларга ишлаш учун кета олмаганлиги ишсизлик даражасини қарийб 2 миллион кишига етишига олиб келди. Ўзбекистон меҳнат бозорида норасмий секторда бандлик даражаси нисбатан юқори ҳисобланади. Статистика маълумотларига кўра, банд бўлган аҳоли 13,5 млн. кишини ташкил қилиб шундан 57,8 фоизи, ёки 7,8 млн. киши норасмий секторда, жумладан, 2,6 млн. киши меҳнат мигрантларини ташкил қилади.

Шунингдек, коронавирус инқирози сабабли ишсиз қолган аҳоли 341,3 минг кишини ташкил этади, 2020 йил бошида 426,7 минг киши чет мамлакатлардан қайтиб келган ҳамда 143,4 минг фуқаро ишлаш учун хорижга қайтиб кета олмаганлар ҳисобланади. Пандемия сабабли ишсиз қолган 230 минг аҳоли Инқирозга қарши жамғарма томонидан жамоат ишларига жалб қилинди. Давлатнинг мақсадли ижтимоий дастурлари доирасида томорқа хўжалигини ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги кооперативларини ташкил этиш учун ажратилган субсидиялар ҳисобидан 33 мингдан ортиқ кам таъминланган оилалар бандлиги таъминланган бўлса, тадбиркорликни ривожлантиришга қаратилган мақсадли субсидиялар ҳисобидан 3 минг ишсиз аҳолининг бандлиги таъминланди. 27 минг банд бўлмаган аҳолига 10 млрд. сўмлик нафақа тайинланиб, 374 минг фуқаронинг уч ойлик бандлиги ва доимий даромади таъминланди. 500 мингдан ортиқ тадбиркорлик субъектлари ва 8 млн. дан ортиқ фуқароларга қарийб 30 трлн. сўмлик имтиёз ва преференциялар ажратилди¹.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили

Илмий адабиётларда иш билан бандлиқнинг турли жиҳатларига бағишланган кўплаб ёндашувлар мавжуд. Дж.Кейнс [2], Л.Г.Ходов [3], А.Н.Петров [4] ва бошқа хорижий классикларининг иқтисодий таълимотлар асарларида аҳоли бандлигини тартибга солишнинг назарий асослари ишлаб чиқилган. Аҳоли бандлигини тартибга солишнинг механизмини тадқиқ этган россиялик олимлар орасида В.М.Соколинский [4], В.В.Адамчук [5], А.А.Никифорова [6], В.А.Павленков [7], Ю.Г.Одегов [8] ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Ўзбекистонда аҳоли бандлигини тартибга солиш соҳасида А.Абдуғаниев [9], Қ.Х.Абдурахмонов [10], Б.Э.Мамарахимов [11], Д.Расулова [12], З.Худойбердиевлар [13] тадқиқотлар олиб боришган ва ушбу муаммонинг илмий асосларини такомиллаштиришга ўз ҳиссаларини қўшишган.

Тадқиқот методологияси

Тадқиқотнинг услубий асосини диалектиканинг асосий қоидалари ва тамойиллари ташкил этди. Иш билан бандлиқни тартибга солиш жараёнларини ўрганишда ишлашга муҳтож аҳолини миқдорий ўрганиш, яъни ишлашга муҳтож аҳоли ҳақидаги маълумотларни тўплаш, қайта ишлаш ва таҳлил қилиш услубига таянилди. Маълумотлардан хулоса чиқаришда мантиқий таҳлил, синтез, умумлаштириш, индукция ва дедукция, **иқтисодий ҳодиса ва жараёнларга тизимли ёндашув усуллари**дан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар

Европа Иттифоқи мамлакатларида давлат томонидан олиб борилаётган фаол бандлик сиёсати аҳоли бандлигига кўмаклашиш дастурларини ишлаб чиқишни кўзда тутди, бандлик дастурлари мунтазам равишда ишлаб чиқилади, молиялаштирилади ва аниқ ижтимоий-иқтисодий вазиятнинг ўзига хослигини ҳисобга олиб, ижро этилади.

¹ <https://uza.uz/uz/posts/yerdamga-mu-tozh-a-oli-atlamiga-davlat-byudzheticidan-be-araz--22-05-2020>

Бандлик дастурларини ишлаб чиқиш Европа Иттифоқида устувор ўрин тутди. ЕИ Кенгаши бандлик, ижтимоий сиёсат, соғлиқни сақлаш ва истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масалалари бўйича Бандлик бўйича қўшма ҳисоботларини (ББҚХ) эълон қилиб боради¹. Ҳисоботлар йиллик ўсиш шарҳи билан биргаликда нашр қилинади ва Европа бандлик стратегиясининг таркибий қисми ҳисобланиб, унинг мақсади ЕИ да иш ўринларининг сонини кўпайтириш ва сифатини яхшилашдан иборат. Эслатиб ўтилган ББҚХ да Европада бандлик соҳасидаги вазият таҳлил қилинади, ЕИга аъзо-мамлакатларнинг бандлик ва ижтимоий сиёсат масалаларидаги қийинчиликларга жавоб чоралари ўрганилади.

ББҚХ шуни кўрсатадики, бандлик ва ижтимоий вазият илгаригидек, хавотир келтириб чиқармоқда. Камбағаллик ёки ижтимоий яққаллашиш хатарига тортилган ишсизлар сони ошиб бормоқда. Узоқ муддатли ишсизлик алоҳида ташвиш уйғотади. Шу сабабли ҳисоботда ЕИ га аъзо-мамлакатларга яхши амал қиладиган меҳнат бозорини яратиш учун зарурий ислохотларни амалга оширишда давом этиш, адолатли иш ҳақи белгилаш, бандликнинг муносиб ҳимояси ва иш ўрнидаги хавфсизлик ва гигиенага эга бўлган узоқ муддатли ва сифатли иш ўринлари таклиф этилади. Ҳисоботда ёшлар учун кафолатларни рўёбга чиқаришга эътибор қаратиш тавсия этилади. Бу давлат бандлик хизматида, мисол учун, касбий-техник таълим ва ўқитишга катта эътибор қаратиш, демакдир. ЕИ га аъзо-давлатлар бизнес-тузилмаларни ишлаб чиқариш амалиётида фуқароларнинг таълим олиши билан бирга ишга жойлашишга кўмаклашиш учун қулай шароитлар билан таъминлашлари зарур.

ББҚХ да яна таълим ва ўқитиш орқали инсон капиталига инвестициялаш меҳнат унумдорлигининг ўсишини келтириб чиқариши ҳақида сўз юритилади. Ҳисоботга мувофиқ, ЕИ га аъзо-давлатлар меҳнат кўникмаларини такомиллаштириш ва ўсмирлар таълимига кўмаклашишга қаратилган тадбирларни амалга ошириш устида иш олиб бордилар. Айрим мамлакатлар бошланғич, ўрта ва олий таълим тизимини яхшилашга қаратилган чораларни кўрдилар, шу билан бир вақтда, бошқалари таълимнинг умумий стратегиясига оид масалаларни ўргандилар. Мамлакатларга илгаригидек, ишловчиларнинг меҳнат унумдорлигини ошириш мақсадида касбий-техник таълим ва ўқитиш тизимини шакллантиришда давом этишлари таклиф этилган.

Бундан ташқари, ББҚХ да иш ўринларини яратишга кўмаклашиш учун кўпроқ бизнесга солиқ имтиёзлари тақдим этиш таклиф этилмоқда. Айрим ЕИ га аъзо-давлатлар янги ходимларни ёллаш учун рағбат сифатида компанияларга тақдим этиладиган субсидиялар ва вақтинчалик ёллаш орқали буни қилишга уринмоқдалар. Ҳисобот шунингдек, аёллар бандлигини кучайтириш ҳамда иш ва оилавий ҳаёт ўртасидаги уйғунлашган нисбатнинг амал қилиши қабул қилинган бўлсада, барча мавжуд гендер тафовутлар ҳақида далолат беради. Бола парвариши, егилувчан иш графиги ва таътил бериш сиёсати бўйича муносиб, арзон ва сифатли хизматлардан фойдаланиш зарурлиги кўрсатилган. Ниҳоят, ББҚХ да энг кам даромад ва ишсизлик бўйича нафақа тўловларини ҳам қўшиб айтганда, ижтимоий ҳимоя тизимини яхшилаш тавсия этилади. Бу эса меҳнат бозоридан фойдаланаётганларнинг фаоллигини ошириш ва ундан фойдалана олмаётганларни ҳимоя қилиш имконини беради².

ЕИ да бандлик сиёсатини ўтказишда турли минтақаларнинг ривожланиш даражаси ўртасидаги фарқни камайтириш, “депрессив” Европа ҳудудларининг (одатда, бу қишлоқ ва тоғолди ҳудудлари, олисдаги, четки зоналар) ривожланишдаги қолоқлигига барҳам беришга қаратилган минтақавий сиёсат катта аҳамият касб этади. Ушбу сиёсатнинг мақсади иқтисодий ва ижтимоий ривожланишда, аҳоли бандлик даражаларида мавжуд минтақавий номуаносибликларни камайтириш ва ЕИ мамлакатларида минтақавий номуаносибликлар вужудга келишига барҳам беришдан иборат. ЕИ мамлакатларининг

¹ Новый Совместный Отчет по занятости Европы. Реформы рынка труда [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.cseetuce.org/ru>

² Новый Совместный Отчет по занятости Европы. Реформы рынка труда [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.cseetuce.org/ru>

биргаликдаги минтақавий сиёсати Европа таркибий сиёсатини ташкил этувчи ҳисобланади ва “уюшган” сиёсат, деб юритилади. Кўпчилик ЕИ мамлакатларида “уюшиш” га эришишнинг асосий воситаси турли минтақалар аҳолиси учун ишлаб чиқариш омиллари, жумладан, капитал, меҳнат, таълим ва хизматлардан фойдаланишнинг тахминан тенг шaroитларни яратиш ҳисобланади.

Тадқиқотчилар аҳоли бандлиги ва меҳнат бозорини тартибга солишнинг бешта моделини ажратадилар: Америка (АҚШ), швед (Скандинавия мамлакатлари), инглиз-саксон (Буюк Британия, Канада, Ирландия), континентал ёки немис (Германия, Австрия, Бельгия, Нидерландия, Швейцария, қисман Франция), япон. Бироқ, айрим тадқиқотчилар мамлакатларни бошқача гуруҳлайдилар, масалан, Америкача моделни алоҳида ажратмайдилар, балки уни инглиз-саксон моделига киритадилар [14].

Ижтимоий-меҳнат муносабатларининг субсидиар тури, ишчини шахсий муваффақият ва ўзини-ўзи рўёбга чиқаришга йўналтириш Америка моделининг асоси ҳисобланади. Ушбу модель меҳнат бозори ҳамда бандлик ва ижтимоий таъминот борасидаги қонунчиликни номарказлаштириш, иш берувчи томонидан ёлланма ишчи устидан назоратнинг юқори даражаси, ишловчиларнинг юқори географик ва касбий ҳаракатчанлиги, нисбатан юқори ишсизлик даражаси билан тавсифланади.

Касбий мансаб, энг аввало, иш ўринларининг ўзгариши билан боғлиқ. Мос равишда, ушбу модель ҳаракатчанлик юқори даражаси билан ажралиб туради. Иш ҳақи даражаси ишларни малакалаш ва уларнинг мураккаблиги асосида ўрнатилади, хизмат бўйича кўтарилиш, одатда, касб-малака йўналишининг кенгайиши билан боғлиқ эмас. Касбга йўналтириш масалаларига катта эътибор қаратилади. Коллежлар ва университетлар ҳузурида касбга йўналтириш махсус марказлари, хусусий агентликлари мавжуд. АҚШ Меҳнат вазирлиги ҳузурида 1200 та давлат касбга йўналтириш ва касб танлаш марказлари тузилган бўлиб, улар орқали ҳар йили 1 млн. дан ортиқ ўсмирлар касбий тайёргарликдан ўтадилар. Бунинг оқибатида мутахассислар тайёрлашга харажатларнинг 30-40% га пасайиши юз беради, касб танлаш тестларини ишлаб чиқишга қўйилган ҳар бир доллар эса минг долларлик иқтисодий самара яратади [15].

АҚШ анъанавий равишда юқори ишсизлик даражасига эга. Шунини таъкидлаш керакки, бунга фрикцион ишсизлик катта таъсир кўрсатади. Ушбу кенг ва динамик ривожланаётган меҳнат бозори шароитида тўлиқ асосли бўлиб, унда ишчилар нафақат иш ўринларини, балки касбларини ҳам фаол алмаштирадилар. Масалан, ушбу мамлакатда тахминан 10% ишчилари бир йил давомида ўз касбларини ўзгартирадилар. Бундан ташқари, мамлакат кўп йиллар давомида ўртача ҳар йиллик яратилаётган иш ўринлари сони бўйича дунёда биринчи ўринни эгаллаб келмоқда. Ушбу омиллар ишсизликнинг аҳоли томонидан кенг тарқалган, аммо, хавф солмаётган ҳодиса сифатида қабул қилинишига олиб келди.

АҚШ да ишсизлар қаторига кўпроқ малакасиз ёки кам малакали ишчилар киргани туфайли улар учун етарли даражада паст сифатли иш ўринлари яратилади. АҚШ замонавий бандлик сиёсатининг асосий йўналишларига қуйидагилар киради: меҳнатга ҳақ тўлаш даражаси жиҳатидан иш ўринларининг сифатини яхшилаш, касбий ўсиш истиқболлари ва меҳнатни мазмунан бойитиш. АҚШ давлат сиёсати, энг аввало, аҳоли бандлигини ошириш ва иш ўринлари сонини кўпайтиришни, ишловчиларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, ишчи кучини ёллашга қўмаклашишни рағбатлантиришга қаратилган.

Европа давлатлари ва АҚШ да минтақавий ривожланиш агентликларини яратиш ва унинг фаолият кўрсатиши бўйича катта тажриба тўпланган бўлиб, улар аҳоли бандлиги муаммоларини ҳал қилишга кўп даражада ёрдам беради. Давлат инвестиция корпорацияси каби минтақавий ривожланиш агентлигининг ташкилий шакли кўпроқ тарқалган ҳисобланади. Шаҳарларни ривожлантиришга қаратилган давлат инвестицияларини марказлаштириш сиёсати унинг асосига қўйилган, ўз навбатида, шаҳарлар қолоқ четки жойларга ижобий иқтисодий ва ижтимоий таъсир кўрсатадилар.

Швед модели учта асосий тамойилларга асосланади:

- меҳнатга лаёқатли аҳолининг тўлиқ бандлигига эришиш;

- аҳолига ижтимоий кафолатлар тақдим этиш;
- фаровонликка эришиш тенг имкониятларини таъминлаш.

Швед моделига хос хусусият ишсизлик оқибатлари билан курашиш эмас, балки унинг олдини олиш ҳисобланади. Мамлакат ҳукумати ижтимоий сиёсатга, хусусан, иқтисодиётнинг давлат секторида янги иш ўринлари яратишга қаратилган чора-тадбирларни ишлаб чиқишга, оилаларни ишчи кучи ортқча бўлган туманлардан бўш иш ўринлари мавжуд бўлган туманларга кўчириб ўтказишга субсидия ва кредитлар тақдим этиш, аҳолининг мавжуд бўш иш ўринлари ҳақида ўз вақтида ахборотлардан тезкор фойдаланишини таъминлаш йўли билан аҳоли ва ишчи кучи миграциясини мувофиқлаштиришга алоҳида эътибор қаратмоқдалар.

Бандлик соҳасида сиёсат олиб бориш билан боғлиқ чора-тадбирларга ЯИМ нинг деярли 3% и ва бюджетдан 7% маблағлар сарфланмоқда. Швеция тўлиқ бандликни таъминлашда айнан шунинг эвазига муваффақиятга эришган [16].

Швеция бандлик соҳасидаги сиёсатининг асосий хусусияти шундаки, бу ерда 70% маблағлар қуйидагиларга сарфланмоқда:

- ишсиз қолган ва ишсизлик хавф солаётган шахсларни касбга тайёрлаш ва қайта тайёрлаш;

- асосан, иқтисодиётнинг давлат секторида янги иш ўринларини яратиш;

- аҳоли ва ишчи кучининг географик ҳаракатчанлиги;

- аҳолини мамлакат минтақалари бўйича бўш иш ўринлари ҳақидаги маълумотлар компьютер банки негизида ахборот хизмати билан таъминлаш;

- давлат кредитлари ва субсидиялари тақдим этиш йўли билан кичик тадбиркорликнинг ривожланишини рағбатлантириш.

Швецияда янги товарлар ишлаб чиқаришга корхоналар ва ташкилотларни реконверсиялашда қатнашаётган давлат минтақавий компаниялари фаолият кўрсатмоқда, кичик ва ўрта корхоналарни қўллаб-қувватламоқдалар, бу эса бандлик муаммоларининг кўп даражада ҳал қилинишига олиб келади.

Инглиз-саксон модели давлат бандлик сиёсатининг кўпроқ пассив хусусиятини, ижтимоий хизматлар кўрсатишда хусусий компаниялар ва жамоат ташкилотларининг юқори улушини кўзда тутди. Давлат томонидан декларацияланадиган бандликни тартибга солишнинг давлат даражасидаги тадбирлари биринчи марта айнан Буюк Британия томонидан жорий қилина бошлаган, уларнинг умумий йўналишларини тарихий жиҳатдан кўриб чиқамиз.

Собиқ Британия бош вазири Т.Блэернинг таъкидлашича, янги иш ўринларини яратишда статистика ёмон кўмакчи. Унинг фикрича, ишга жойлаштириш яқка муаммо, ҳисоб-китоблар ва рақамлар аниқ олинган ишсизга ҳаётда ўз ўрнини топишга ёрдам кўрсата олмайди.

XX асрнинг 30-йилларида Дж.М.Кейнс томонидан Англия ҳукуматига тақдим этилган тавсияларни амалга ошириш учун мамлакатда Иқтисодий тараққиёт миллий кенгаши тузилган. Иқтисодиётни инқирозли вазиятдан чиқариш учун Дж.Кейнс давлатнинг ҳал қилувчи аралашувини ҳам, масалан, йўл қурилиши, иш ўринларини яратиш мақсадида янги ҳудудларни ўзлаштиришга (жамоат ишлари) давлат сарфларини ҳам тақлиф қилади.

Давлат иқтисодий ва ижтимоий дастурларини ишлаб чиқиш миллий кенгашнинг вазифаларидан бири бўлиб, у ишчи кучининг тўлиқ бандлигини таъминлаш ва аҳоли турмуш даражасини ошириш асосий мақсадига бўйсундирилган бўлиши керак.

Буюк Британиянинг бандликни тартибга солишдаги замонавий модели таъсирчан ва самарали ҳисобланади. Унинг таркибига бир қанча ўзаро боғлиқ блоklar киради: меҳнат бозорида талаб ва тақлифнинг ҳолати ҳақидаги маълумотларни тарқатиш, касбга ўқитиш ва ишга жойлаштиришнинг бир бутун тизими, аёллар ва ёшларнинг меҳнат бозорида рақобатбардошлигини ошириш учун касбга ўқитиш ва қайта ўқитиш дастурларини ишлаб чиқиш, жамоат ишлари мақсадли дастурларини ишлаб чиқиш,

ишсизликдан суғурталаш фондларини ривожлантириш, ижтимоий таъминотни ривожлантириш. Буюк Британия иқтисодиёти ва ижтимоий муносабатларни тартибга солиш институционал тизимида ярим ҳукумат ташкилотларининг шаҳобчали тармоғи мавжуд. Бандлик ва ишсизлик масалалари билан Ишчи кучи бўйича комиссия шуғулланиб, у ҳукуматга номидан чиқиш вазифасининг бажарилишини таъминлайди. Бугунги кунда давлат даражасида бандликни тартибга солиш бандлик масалалари бўйича Департамент томонидан амалга оширилади.

Касбга йўналтириш ишлари бўйича Буюк Британия тажрибаси эътиборлидир. 3,6 минг маслаҳатчилар ва уларнинг ёрдамчиларидан иборат ёшлар бандлик хизмати касбий фаолият бўйича асосий мувофиқлаштирувчи орган ҳисобланади. Буюк Британияда 1949 йилдан бошлаб, ушбу соҳада мутахассислар тайёрланмоқда. Континентал модель учун ҳам швед моделидаги каби юқори бандлик даражасини таъминлаш, меҳнат самарадорлигини оширишда бандлар сонини қисқартиришга уриниш хосдир. Шу сабабли, бандлик ва ишсизлик масалаларига биринчи даражали эътибор қаратилади. У давлат томонидан меҳнат бозорининг ҳолати учун ўз жавобгарлигини ҳис қилиш ва ижтимоий-сиёсий тавсифдаги сабаблар, хусусан, кўп сонли меҳнат иммигрантлари мавжудлиги билан келиб чиққан бўлиб, улар маҳаллий ишчилар билан рақобатни вужудга келтиради. Францияда жумладан, “Янги хизматлар – янги иш ўринлари” бандлик дастурини амалга ошириш ушбу муаммони бартараф қилишга қаратилган. Бошқа чора-тадбирлар орасида у давлат томонидан корхоналарнинг ёшлар янги иш ўринлари яратишга сарфлаётган харажатларини 80% га қоплашни кўзда тутади.

Францияда бандлик сиёсатини амалга ошириш тизими ҳам эътиборни жалб қилади. Бандлик масалалари билан нафақат давлат ва ҳудудлар, балки тармоқ даражасида ҳам шуғулланилади.

Немисча (ёки неолиберал) бандлик модели фаол бандлик сиёсатига асосланган – давлат янги иш ўринлари яратилаётган ҳамда корхоналар модернизацияланаётган шароитда бандликнинг мавжуд даражасини ушлаб турган барча ишлаб чиқарувчиларни (иш берувчиларни) рағбатлантиради, ишчиларни оммавий ишдан бўшатишдан тутиб турган корхоналарга имтиёзлар тақдим этади. Германияда субсидияларнинг асосий қисми синган корхоналар негизида маълум билимларга эга, аммо, бизнесни ташкил қилиш кўникмаларига эга бўлмаган ишсизлардан ташкил топган кооперативларга йўналтирилади¹.

Германияда бандликни тартибга солиш ташкилий-бошқаруви ижобий тажрибасидан фойдаланиш янги иш ўринларини яратиш йўли билан ишсизликни қисқартиришга олиб келади ҳамда иқтисодий ва ижтимоий тараққиётда икки томонлама самара бериши мумкин. Биринчидан, янги, рақобатдош маҳсулотлар яратилади ва иккинчидан, мамлакатда ишсизлик ва ижтимоий кескинлик даражаси пасаяди.

Германияда ҳудудий иқтисодий тузилмаларни такомиллаштиришга давлат бюджетининг тахминан 1%и ажратилади, унга ЕИ ерлари ва Таркибий жамғармаси маблағлари қўшилади. Минтақавий ва маҳаллий ҳокимият органлари вакиллари билан ташкил топган Минтақалар қўмитаси Европа минтақавий сиёсатининг мувофиқлаштирувчиси ҳисобланади. Минтақалар қўмитаси минтақавий ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиш ва тенденцияларини прогноз қилишда муҳим роль ўйнайди; умумевропа даражасида қарорлар қабул қилиш жараёнига минтақавий ва маҳаллий ҳокимият органларини жалб қилган ҳолда ЕИ таркибий сиёсатига ўз таклифлари ва тузатишларини киритади².

Япония моделида ишчиларга бутун меҳнат ҳаёти давомида бандлик кафолатлари, энг аввало, иш стажидан келиб чиқиб, барча турдаги тўловларнинг оширилиши кўзда

¹ Туленков М.В. Организационно-управленческие основы регулирования занятости в Германии./М.В.Туленов// Бюл.ИПК ГСЗУ. -2004.-№1.-С.51

² Белоус И. Опыт стран ЕС в сфере социальной поддержки населения./И.Белоус.// Мир финансов. -2006.-№4.-С.167

тутилади. Японияда ишсизлик даражаси охирги йиллар давомида 3-3,5% ни ташкил этади. Бироқ япон олимларининг таъкидлашларича, яшаш шароитлари Ғарбий Европа, Россия ва бошқа мамлакатлар стандартларидан фарқ қилишига қарамасдан, ушбу модель ўзига хос менталь муҳитда амалга оширилиши мумкин.

Японияда меҳнат муносабатлари тизими “бир умрлик ёллаш” тизимига асосланади. Ишчи кучига меҳнат сарфларининг қисқариши ҳақида шуни айтиш мумкинки, япон фирмаларида бу Америка фирмалари амалга оширганларидек, ишчиларни ишдан бўшатиш ҳисобига эмас, балки корхона ичкарасида ёки корхоналар ўртасида жойлаштирилиши туфайли амалга оширилади. Япония меҳнат бозори ёшларни биринчи навбатда, ишга қабул қилиш, катта ёшдаги аҳолини эса мажбурий равишда ишдан бўшатиш билан характерлидир, бу эса МДХ мамлакатларида қўллашда диққат билан қўриб чиқишни талаб қилади.

Давлат бандлик хизматининг роли, энг аввало, минтақа иқтисодиётида таркибий силжишларнинг прогнозида ва минтақа эҳтиёжларига мос ишга жойлаштириш дастурларини ишлаб чиқишда ўсиб бориши зарур. Охирги вақтда айнан эгилувчан ва ноанъанавий бандлик шакллари кенг тарқалмоқда. Масалан, ЕИ мамлакатларида ишчи кучининг чорак қисми эгилувчан бандлик билан қамраб олинган.

Эгилувчан бандлик иш вақти миқдорини, иш кунининг бошланиши ва тугаш вақтини мақбуллаштиришга, эгилувчан иш ўринларини яратишга мўлжалланган. Ривожланган мамлакатларда қисман бандлик каби эгилувчан ва ЯБШ (янги бандлик шакллари) кенг тарқалган. Масалан, зарурат туғилганда, корхона иш тартибини кенгайтириш, ишловчиларга юкломани камайтириш ва мижозлар эҳтиёжларини яхши қондириш учун “тиғиз вақтларда” қўшимча ишчи қўлларини жалб қилиш, имконияти бор ишловчилар учун саломатлик ресурсларини ҳисобга олган ҳолда ишлаш шароитларига, зарурат туғилганда, пенсияга чиқишга тайёрланиш, ишни бола парвариши билан қўшиб олиб бориш имкониятини бериш [17]. Ушбу бандлик концепциясининг тарқалиш сабаблари ишсизлик муаммоларини ҳал қилиш, ишчи кучи янги манбаларини излаш ва ундан фойдаланишни мақбуллаштириш зарурати билан боғлиқ. Бу айниқса, аҳоли кексايши жараёни кечаётган мамлакатлар учун долзарбдир.

Хулоса ва таклифлар

Таҳлил қилинган хорижий мамлакатлар тажрибаси нуқтаи назаридан айтиш мумкинки, меҳнат бозорида талаб ва таклифнинг ҳолати ҳақида маълумотлар тўплаш ва тарқатиш, ишсиз қолган ва ишсизлик хавф солаётган шахсларни касбга ўқитиш ва қайта тайёрлаш бир бутун тизими, иш ўринларини яратиш учун солиқ имтиёзлари тизими, бозорда ишсизлар рақобатбардошлигини ошириш учун ўқитиш ва қайта ўқитиш дастурлари, аҳоли бандлиги минтақавий дастурлари ва жамоат ишлари мақсадли дастурларини ишлаб чиқиш, ижтимоий таъминот тизимини ривожлантириш аҳоли бандлигини давлат томонидан бошқариш самарадорлигини таъминлашнинг асосий йўналишлари ҳисобланади. Жамоат ишларини ташкил қилишнинг хорижий тажрибаси ишчи кучидан оқилона фойдаланиш, ҳам минтақа даражасида, ҳам умумдавлат аҳамиятига молик лойиҳаларни амалга оширишда ишсиз аҳолини вақтинчалик иш билан таъминлаш имконини беради.

Хориж тажрибасини республика шароитларига мослаштириш ва уни жорий этиш ҳам умумий жараёнларни, ҳам мамлакатнинг ўзига хослиги ва бетакрорлигини ҳисобга олиши зарур. Мамлакатда жамоат ишларидан кенг фойдаланишга, бир томондан, маҳаллий бюджетларда маблағларнинг етишмаслиги, ишчи кучига эҳтиёж чекланганлиги оқибатида ушбу ишларни ташкил қилишдан корхоналарнинг манфаатдор эмаслиги, бошқа томондан, бу вақтинчалик бандлик малака даражасига мос келмаслиги ва руҳан қабул қилинмаслиги сабабли банд бўлмаган аҳоли ўртасида ушбу ишларнинг оммалашмаганлиги сабабли ҳалақит қилмоқда.

Бироқ турли тўсиқларга қарамасдан, Ўзбекистонда ишсизликка қарши

курашилмоқда, ишчи кучининг тўлиқ бандлиги ва аҳоли турмуш даражасини оширишни таъминлаш асосий мақсадига эришишга бўйсундирилган давлат ва минтақавий ижтимоий-иқтисодий дастурлари ишлаб чиқилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сонли “Янги Ўзбекистоннинг 2022-2026 йилларга мўлжалланган тараққиёт стратегияси тўғрисида” ги Фармони. <https://lex.uz/docs/5841063>
2. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. / Дж.М. Кейнс. М: Прогресс, 1978.-494с.
3. Ходов Л.Г. Основы государственной экономической политики: учебник. –М.: БЕК, 1997.
4. Петров А.Н. Государственное регулирование экономики: учебное пособие. –СПб.: Знание, 1999.
5. Соколинский В.М. Государство и экономика: учебное пособие. –М: Колос, 1996.
6. Адамчук В.В., Ромашов О.В., Сорокина М.В. Экономика и социология труда: учебное пособие. –М. 1999; Никифорова А.А. Рынок труда: занятость и безработица. –М: Международные отношения, 1991.
7. Павленков В.А. Рынок труда. –М.: Анкил, 1992.
8. Одегов Ю.Г. Управление персоналом. –М.: Финстатинформ, 1997; Рофе А.И. и др. Экономика труда. Учебник для вузов. –М.: МИК, 2000.
9. Абдуғаниев А., Толаметова З. Меҳнат салоҳияти. – Т.: “Меҳнат”, 1999. – 100 б.
10. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти: назария ва амалиёт. Дарслик. –Т.: “Фан” нашриёти давлат унитар корхонаси, 2019. 545 б.
11. Мамарахимов Б.Э. Иқтисодиётни модернизациялаш жараёнида ишчи кучига бўлган талаб ва таклифни мувозанатлаштиришнинг асосий йўналишлари. И.ф.н. илм.даражасини олиш учун ёзилган дисс.автореферати. –Т., 2012. 32б.
12. Расулова Д.В. Бозор муносабатлари тизимида ишчи кучи миграциясининг назарий-услубий асосларини такомиллаштириш. И.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Т.: ТМИ, 2010. -46 б.
13. Худойбердиев З.Р. Ўтиш даври иқтисодиёти шароитида меҳнат бозори (назария ва амалиёт масалалари). –Т.: “Молия”, 2008.- 191 б.
14. Дружинина В.В. Обеспечение сбалансированности местного рынка труда: зарубежный опыт / В.В.Дружинина// Научный вестник Херсонского государственного университета. -2014.-№6. –С.125.
15. Зайцева К.В. Управление трудовой занятостью в условиях смешанной экономики: монография./К.В.Зайцева. –Донецк: МЧП «ВИК», 2003. –С.251.
16. Никольская Г.К. Влияние глобализации экономических связей на состояние рынка труда в США/Г.К.Никольская//Труд за рубежом. -2000.-№1.-С.13.
17. Белоус И. Опыт стран ЕС в сфере социальной поддержки населения./И.Белоус.// Мир финансов. -2006.-№4.-С.167.
18. Афонин Е.А. Социальная сфера и проблемы государственного управления./ Е.А.Афонин, В.О.Чмыга.// Экономика и государство. -2007.-№1. –С.68.

УДК: 338.48

Очилова Хилола

к.э.н, доцент кафедры «Туризм и сервис», ТГЭУ;

Азизова Саодат

ассистент кафедры «Туризм и сервис»

АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ ПЕЩЕРНОГО ТУРИЗМА В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. В статье исследованы вопросы развития пещерного туризма в Узбекистане. Обосновывается идея о том, что пещерный туризм в республике относится к неорганизованному, т.е. дикому туризму. Имеются турфирмы, которые организуют туры в пещеры и включают в программу экскурсий посещение пещеры Хожжаикон. Целью статьи является разработка рекомендаций для развития пещерного туризма в республике в ближайшем будущем. В статье исследовано понятие «спелеотуризм» с точки зрения различных областей знания, а также дано авторское определение одному из новых сегментов рынка туризма в Узбекистане спелеотурам. Основное внимание в работе авторы акцентируют на видах пещер и их месторасположению по территории республики. Выделяются и описываются факторы, влияющие на доступность и посещаемость объектов спелеотуризма. На основе изучения зарубежного опыта развития спелеотуризма установлено, что туристы будут посещать пещеры с целью восстановления здоровья, посещая соляные пещеры. Кроме того, пещеры могут стать объектами познавательного туризма. В данной статье обосновывается мысль о том, что спелеотуризм будет способствовать повышению занятости населения путем создания дополнительных рабочих мест, развитию инфраструктуры вокруг объектов пещерного туризма, приведет к улучшению качества жизни граждан, а также удовлетворению потребностей в активном и полноценном отдыхе, укреплению здоровья. Статья подводит некоторые итоги изучения делая вывод, что пещерный туризм имеет перспективу развития.

Ключевые слова: пещерный туризм, пещеры, Узбекистан, пещерные туры, спортивный спелеотуризм, соляные пещеры.

Введение. Пещеры обычно образуются в легкорастворимых геологических породах (известняк, гипс, мел, соль). Дождевые и снеговые воды, проникая по еле заметным трещинам вглубь земли, микрон за микроном растворяют породу, образуя порой колоссальные подземные залы и многокилометровые лабиринты. Вода не только создатель пещер, но и неистощимый фантазер-декоратор, украшающий потолки и стены причудливыми занавесами и цветами, сталактитами и сталагмитами самых различных форм и расцветок.

Пещеры - это, пожалуй, единственные географические объекты на Земле, которые еще не все открыты и продолжают хранить много неизведанного.

Спелеотуризм (от греч, “пещера”) – это посещение и изучение подземных пещер и гротов.

Спелеотуры – это организованные фирмами походы в пещеры.

Целью данного исследования является изучение состояния развития пещерного туризма и его объектов, а также разработка рекомендаций для совершенствования пещерного туризма в республике в ближайшем будущем.

Задачей данного исследования является провести теоретический анализ понятия спелеотуризм и разновидностей пещер, а также проанализировать зарубежный опыт по развитию пещерного туризма и разработать рекомендации по применению этого опыта в Узбекистане.

Предметом исследования являются социально – экономические процессы,

протекающие в республике в направлении пещерного туризма.

Объектом исследования являются пещеры, посещаемые спелеотуристами.

На территории Узбекистана известно более тысячи различных пещер.

По количеству пещер, их глубине и объёмам пещеры Узбекистана значительно опережают все вместе взятые известные пещеры Центральной Азии.

Настоящий бум спелеологических открытий в Узбекистане начался в начале 70-х годов 20 века. В результате этих исследований было обнаружено более 600 пещер, среди них – глубочайшие пропасти азиатского континента: Бой-Булок и Киевская, 16-километровый лабиринт системы пещер Фестивальная-Ледопада.

В последние годы, в результате настойчивой и плодотворной работы спелеологов на хребтах Байсун тау и Сур Хантау были открыты новые пещеры, а также продолжены исследования в пещерах Дарк Стар, где достигнута глубина 908 м, а дальность ходов составила 17 400 м. Открыта новая пещера, названная в память о выдающемся советском спелеологе, первое-исследователе пещер региона А. Вишневого. Как отмечают спелеологи соединение этой пещеры с пещерой Бой-Булок может дать мировой рекорд глубины.

В настоящее время не все турфирмы предлагают спелеотуры по местным пещерам и гротам, так как спрос на аналогичные туры не так высок [3]. Туристическая фирма “Asia Adventures” продаёт для туристов спелеотуры в такие пещеры, как «Пещера Амира Тимура или Тамерлана», «Пещера Хазрата Дауда», «Пещера Заркентская», «Пещера Бой булок». Хотя на территории республики имеются очень много пещер разных уровней сложности, но наиболее посещаемые туристами являются вышеперечисленные пещеры. Остальные пещеры не оборудованы для посетителей, кроме того достаточно отдаленно расположены от городских поселений, в результате транспортные расходы составляют большую часть турпродукта.

Результаты проведенного анализа глубины, длины и сложности пещер Узбекистана приведены в таблице 1, по которой наглядно видно, что пещера Бой – Булок является самой глубокой, длинной и сложной пещерой, кроме того многие турфирмы включили её в спелеотуры.

Таблица 1.

Пещеры Узбекистана глубиной более 100 м и длиной более 500 м

№	Название	Глубина, м	Длина, м	Категория трудности
1	Бой – Булок	1415	14270	5А
2	Вишневого (ЧБ-15)	1284	14997	5Б
3	Киевская	990	2340	2Б
4	Дарк Стар (Dark Star, Темная Звезда)	908	17400	5Б
5	Фестивальная – Ледопадная	625	13000	5Б
6	Уральская	565	2500	2Б
7	Пулатхан им. Зайдмана	506	1500	3А
8	Прима	305	1940	3Б
9	Улугбек	240	1500	3А
10	Кульская	225	270	1
11	Исетская	220	1590	3А
12	Юбилейная	210	2200	2Б
13	Гиссарская	204	1761	3Б
14	Регистан	190	1300	3А
15	Олимпийская	160	215	1
16	Берлога	150	1600	3А
17	Крок	150	220	2А
18	50 лет комсомола Узбекистана	140	270	1

19	Учительская	135	2000	2Б
20	Гормомон	115	680	2Б
21	Узбекгидрогеология (Двухглазка)	102	233	1
22	Заркентская	102	200	1
23	Пороховая бочка	100	110	1
24	Тонельная	80	500	2Б
25	Амир Темур Курагони (Яккабагская, Тамерлана)	+60	650	2Б

Источник: составлено авторами статьи

Как отмечает Нефедьева К.А. и Чернышева И.В. «спелеотуризм – вид туризма, суть которого в передвижении по природным подземным пустотам, например, пещерам и преодолении в них разнообразных преград, например, сифонов и колодцев» [1]. Действительно, для спелеотуристов необходимо специальное снаряжение, т.е. акваланги, верёвки, карабины, крючья, персональные страховочные системы и прочие приспособления. Поэтому турфирмы организующие подобные туристические маршруты должны позаботиться о предоставлении этого снаряжения или выдачи их на временное использование. В свою очередь, Culver D.C. утверждал, что пещеры – это изолированные экологические системы с постоянным микроклиматом и минимальными флуктуациями условий среды [5], то есть они достаточно слабоустойчивы к внешним воздействиям. Поэтому любое вмешательство может разрушить данную экосистему. Как отмечали Рассел и Жанн Герни (Russel and Jeanne Guerne), успешное развитие и функционирование туристической пещеры зависит от совокупности факторов, в том числе: научное исследование, искусство, технология, управление [6, p.4]. Действительно, на наш взгляд, необдуманное «улучшение» пещеры может привести к необратимым последствиям и разрушениям её внутреннего пространства. Кроме того, неорганизованное посещение и эксплуатация пещер может привести к механическому и биологическому загрязнению пещеры. Мы считаем, что спелеотуризм бывает экскурсионным, любительским и спортивным. Спортивный спелеотуризм - это интереснейший вид активного отдыха, который совмещает в себе элементы альпинизма, пешего туризма, скалолазания, и даже ныряния с аквалангом.

Спелеология – один из наиболее таинственных и увлекательных видов туризма, который заключается в исследовании естественных пещер. Отцом - основателем спелеологии считают француза Альфреда Мартеля. Отчеты о первых экспедициях он представил конгрессу Французской ассоциации поддержки научных исследований в 1893 году, а два года спустя возглавил Спелеологическое общество Франции. Первыми спелеологами были люди, искавшие в пещерах сокровища и полезные ископаемые. Лишь спустя многие годы, спелеология превратилась в необычный интересный вид туризма. Благодаря спелеологии было сделано множество важных археологических и геологических открытий, был пролит свет на тайну возникновения Земли.

Другой причиной, по которой люди снова и снова покоряют пещеры стала необыкновенная красота подземных сводов: пещеры и гроты сравнивают с замками, дворцами и храмами.

Методология исследования. В статье используется метод сравнения зарубежного опыта по развитию пещерного туризма, с учетом видов пещер в республике и современного состояния развития туризма в республике.

В ходе исследования использованы методы системного анализа, логического и сопоставительного анализа, методы анализа и синтеза, сравнительного анализа, причинно-следственный метод, пространственно-временной метод, традиционный, математический и статистический виды экономического анализа, социологического опроса. Методологической основой данного исследования стали работы отечественных и зарубежных специалистов в области спелеотуризма, пещер, планирования деятельности

предприятий туризма и гостиничного бизнеса, а также образовательных учреждений, занимающихся подготовкой квалифицированных специалистов для сферы туризма. В качестве методологической основы исследования выступают структурно-логический и системный подходы, а также экономико-статистические, экспертных оценок, наблюдения.

Помимо этого были изучены виды пещер, расположенных на территории Узбекистана, особенности предоставления спелеотуров. Кроме того, разработаны конкретные рекомендации по процессу поэтапной организации «Ассоциации спелеотуристов», которая вела бы исследования в области пещерного туризма и разрабатывала экскурсии исходя из возрастного состава группы туристов.

Результаты исследования. Большинство маршрутов пещерного туризма имеют 2 этапа – наземный и подземный. Продолжительность первого зависит от того, как далеко от стоянки находится пещера, от времени года и способа передвижения. Сложность второго этапа определяется рельефом, протяженностью и климатическими условиями под землей.

Пещерный туризм – это малоизвестный вид туризма, но со временем он станет формой активного отдыха для многих людей.

Спелео – тур – это не простая прогулка, а увлекательное путешествие по тем местам, где редко бывает человек. Туристы ведут наблюдения, прокладывают маршруты, делают метки.

Анализ зарубежного опыта развития спелеотуризма показывает, что существуют различные пещеры, которые являются объектами туризма. Приведем несколько лучших, по мнению экспертов пещер:

1) *Новая Зеландия, пещера Ваитомо.* Первооткрывателей этой пещеры поразили сотни тысяч огоньков – это были светлячки, которых можно встретить только в Новой Зеландии. В Ваитомо, кроме грота с сияющими насекомыми, есть сухая Кафедральная пещера. Ее акустика позволяет проводить опорные выступления.

2) *Ливан, пещеры Джейта.* Это одна из достопримечательностей Ливана, которая номинировалась на звание нового чуда природы. Пещеры двухуровневые. Внизу течет река, сопровождающаяся водопадами и порогами. Туристы катаются на лодках и рассматривают сталактиты.

3) *Испания, Куевас-дель-Драк.* Четыре пещеры Дракона расположены на восточном побережье Майорки, недалеко от города Порто-Кристо. Система пещер находится на 2,5 километра. Здесь лежит Мартель – одно из самых больших в мире подземных озер с солоноватой водой. В прошлом веке на берегу озера проводили концерты классической музыки. И сегодня здесь можно услышать Шопена или Оффенбаха в исполнении квартета, который плавает по Мартелю на лодках.

4) *Малайзия, пещеры Мулу.* На острове Борнео находится самый большой грот в мире и 70 метров в высоту. Туристы отправляются сюда на целый день. Одна из самых интересных пещер на острове – Оленья. В ней есть место, которое называется “Эдемский сад”. Дело, в том, что в этом “Саду” непонятным образом появилась зелень. Видимо, благодаря солнцу, которое попадает сквозь дыру в потолке.

5) *Словения, Шкоцянские пещеры.* Шкоцянские пещеры включены в Список мирового наследия ЮНЕСКО. Система протяженностью в 6 километров состоит из огромных гротов, 30 водопадов и глубочайшего подземного каньона на 2,5 километра. Над каньоном висит Церковников мост.

6) *Австралия, пещеры Дженолан.* Аборигены верили в целебную силу текущей под землей реки. Дженолан - это 11 пещер, которые посещают примерно 300 тысяч туристов. Самой популярной пещерой является Лукас. Здесь течет река и стоит большая сломанная колонна. Кроме того, в Лукасе расположен Кафедральный грот, в котором дают концерты и устраивают свадьбы.

7) *США, Карлбадские пещеры.* Однажды американские военные решили устроить здесь бомбоубежище на случай ядерной войны. Они устроили ядерные испытания в этом же штате, Нью-Мексико, и проследили за состоянием пещер. Выяснилось, что в случае

войны руководство страны может в полном составе перебраться сюда и не бояться за свою жизнь.

8) *США, штат Кентукки.* Самая крупная в мире Мамонтова пещера. Она состоит из расположенных на пяти уровнях переходов длиной 563 км.

Зарубежный опыт развития спелеотуризма можно также применить в Республике Узбекистан, так как на территории республики имеются различные виды пещер, которые будут интересны туристам. За миллионы лет в горах Узбекистана природа создала великое множество пещер, каждая из которых уникальна. Они отличаются размерами и глубиной, геологическими породами, в которых они образованы, и запутанными многокилометровыми лабиринтами, бездонными пропастями и нерукотворной красотой подземных залов.

Обсуждения. Настоящий бум спелеологических открытий в Узбекистане начался в начале 70-х годов. В результате этих исследований было обнаружено более 600 пещер, среди них – глубочайшие пропасти азиатского континента: Бой - Булок и Киевская, 16 – километровый лабиринт системы пещер Фестивальная -Ледопада.

Самая глубокая пещера азиатского континента – Бой - Булок (1425м.) находится в Сурхандарьинской области, в 60 километрах от районного центра Байсун, в горном массиве Чуль-Баир (хребет Сур Хантау). Небольшой ручей, редкость для этой очень засушливой местности, течет из входа в пещеру, это и дало пещере название. Сочетание двух слов: бой и булок — переводится как «богатый источник» с узбекского языка. Местные жители давно обнаружили вход в эту пещеру, так как круглый год отсюда вытекает небольшой ручеек, но никто долго не отважился зайти туда, особенно после того, как в пещере пропал местный учитель Мустафа. Только через 20 лет его останки были подняты на поверхность спелеологами из Свердловска. Бой-Булок — карстовая пещера в известняках Узбекистана, глубочайшая пещера в Средней Азии. Глубина пещеры составляет 1430 м, протяжённость — 15212 м. Основной вход, 2647 м над уровнем моря, находится на плато хребта Сур Хантау, южного отрога Гиссарского хребта. Пещера расположена на юго-востоке страны, ближайшая деревня — Дехиболо, северо-восточнее Байсуна.

Пещера развивается в бронированном карсте верхних и средних юрских известняков, в моноклинальных пластах, в сохранившемся крыле антиклинали. Мощность известняковых пластов от 200 до 350 метров. В отличие от большинства известняковых пещер, она образовалась не в результате проникновения воды с поверхности, а имеет конденсационное происхождение, поскольку растворимая порода покрыта нерастворимыми слоями [6] Следовательно, пещера состоит в основном из очень узких меандров, которые спускаются под углом падения пластов, время от времени прерываемых вертикальными колодцами, не глубже 30 метров, и заканчивается непроходимым сифоном.[4] Советские спелеологи начали исследовать Бой-Булок с 1985 года. От России экспедиции проводит Екатеринбургский спелеоклуб (СГС) совместно с другими клубами Урала и России при участии спелеологов из Италии, Великобритании, Словакии, Франции и Швейцарии (в хронологическом порядке Год за годом, благодаря их стараниям и усилиям, пещера раскрывала свои тайны, и наконец, в 1995 году на глубине 1415 метров была достигнута ее низшая точка. Дальше путь преградил непроходимый сифон (ход, заполненный водой). Эта пещера совершенно необычна: в ней всего три колодца глубиной 20-30 метров, но зато бесконечное количество уступов высотой до 8 метров, и один сплошной узкий меандр (извилистая трещина, шириной от 0,5 до 2 метров), по дну течет ручей. После того как дно пещеры было достигнуто, начались исследования боковых ходов. И вот в стене основного входа на трехметровой высоте была обнаружена еще одна галерея. Она вела в новую, более молодую часть пещеры, большую по размерам и глубине внутренних шахт. Но и эта многообещающая часть пещеры закончилась мощным завалом в огромном зале на глубине 680 метров. Исследования продолжаются до сих пор, ведь потенциальная амплитуда пещеры (расстояние между ее верхней и нижней точками) за счет восходящих ходов может увеличиться еще на километр, а это даст доселе невиданную в

мире амплитуду пещеры – более 2,5 километра.

Другая крупная пещерная система Фестивальная-Ледопада находится в Сурхандарьинской области, близ кишлака Кайрак (Байсунский район), на массиве Ходжа – Гур - Ата (Хребет Байсун тау). Эта система также была обнаружена екатеринбургскими спортсменами - спелеологами. Сначала были открыты пещеры Юбилейная, Берлога, затем начато исследование пещеры Фестивальная. Вход в эту пещеру находится на 200 метров выше подножья колоссальной, почти отвесной стены, которая протянулась с севера на юг на 40 километров. Абсолютная отметка входа – 3445 метров над уровнем моря. В результате трехлетних исследований на карту было нанесено около 12 километров объемного лабиринта.

В 1993 году началось исследование пещеры Ледопада, названной так из-за большого ледника, который “падает” во внутреннюю 40- метровую шахту. В результате исследования этой пещеры на глубине 800 метров был обнаружен маркированный пикет, оставленный при проведении топографической съемки в пещере Фестивальная. Таким образом, стало понятно, что эти пещеры объединены в одну подземную систему с суммарной длиной ходов более 16 километров.

В трех точках этой системы были достигнуты глубины – 420, 565 и 580 метров. Пока спелеологам не удалось пройти дальше, но потенциал района огромен. Ведь предлагаемая амплитуда от входа в пещеру до источника Мачай составляет свыше 2,5 километра. В этом районе найдено более 20 пещер в непосредственной близости друг от друга.

В самой пещере требуется тщательное обследование объемного лабиринта, где возможны новые продолжения и даже соединения с близлежащими пещерами.

Еще одна пещера, названная в честь великого полководца Амира Темура, исторически и географически значимое место в Центральной Азии. Она находится в горах Гиссарского хребта, близ Кишлака Ташкуртан (Китабский район Кашкадарьинской области). Вход в пещеру расположен в борту грандиозного каньона, стены которого достигают 400 - метровой высоты. Пещера небольшая (длина ходов около 400 метров), но наиболее известная из всех. Она связана с легендой о юношеских годах Амира Тимура. Древняя каменная кладка у входа в пещеру и законченный потолок свидетельствует о том, что пещера издавна использовалась человеком. В конце пещеры находится большое озеро.

На территории Узбекистана имеется соляная пещера “Ходжаикон”, прорытая для медицинского назначения. Стены пещеры естественным путем покрылись слоем соли толщиной от 1 до 3 см, идет образование сталактитов, в проходе пробился родник, содержащий раствор солей. В настоящее время местное население использует эту пещеру в лечебных целях, соответственно улучшена инфраструктура вокруг этой пещеры.

Следующим объектом спелеотуризма могла бы послужить всемирно известная пещера “Тешик - Таш”. Она находится на высоте около 1500 м. над уровнем моря в горах Байсун тау на севере Сурхандарьинской области. В 1938 году было совершено открытие: археологи нашли целый скелет ребенка – неандертальца 8 – 10 лет. Вокруг останков были найдены кости животных, что говорит о том, что это было ритуальное захоронение.

По своей уникальности, красоте, превосходству и значимости пещеры Узбекистана, это “подземные замки”, безусловно, могут соперничать с самыми знаменитыми пещерами мира.

И до сегодняшнего дня неизвестно, сколько всего пещер на территории нашей Родины, и все они ждут спелеологов - исследователей, чтобы раскрыть миру свои загадочные тайны.

Заключение. Для того, чтобы предупредить это мы рекомендуем на этапе планирования развития спелеотуризма тщательно изучить потенциал и пропускную способность пещер. А также надо определить рекреационный потенциал пещеры и возможность их включения в туристические маршруты. Из всех имеющихся на территории Узбекистана объектов для спелеотуризма, мы выбрали 4 наиболее известных и посещаемых пещер. Выбор этих пещер объясняется тем, что в настоящее время дороги ведущие к этим

пещерам и инфраструктура вокруг них благоустроена и не стыдно везти иностранных туристов.

В настоящее время в Узбекистане спелеотуризм относится к неорганизованному, т.е. дикому туризму. Имеются турфирмы, которые ввели в программу экскурсий посещение пещеры Хожаикон. На наш взгляд, необходимо активно продвигать спелеотуризм в республике и организовать «Ассоциацию спелеотуристов», которая вела бы исследования в области спелеотуризма и разрабатывала экскурсии исходя из возрастного состава группы туристов. Так как большую роль в развитии данного вида туризма, играет доступность объектов спелеотуризма. Доступность пещеры влияет на посещаемость объекта спелеотуризма. Как нам известно, турмаршрут в пещеру должен быть из двух частей - надземной и подземной, а также используемого транспортного средства. Таким образом, можно сделать вывод, что дальнейшее развитие спелеотуризма, т.е. пещерного туризма в Республике Узбекистан будет способствовать занятию достойного места республики в мире среди стран с развитым туризмом.

Список источников

1. Нефедьева К.А., Чернышева И.В., Егорычева Е.В. АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ СПЕЛЕОТУРИЗМА В РОССИИ И ЗА РУБЕЖОМ // Успехи современного естествознания. – 2013. – № 10. – С. 210-211. URL: <http://www.natural-sciences.ru/ru/article/view?id=33096> (дата обращения: 15.03.2021).
2. Преловский В.А. Рекреационный потенциал пещер побережья озера Байкал // Современные проблемы сервиса и туризма. 2018. Т.12 №3. С. 133-142. DOI: 10.24411/1995-0411-2018-10312.
3. Рассохина Т.В., Жираткова Ж.В., Очилова Х.Ф. Организация экскурсионной деятельности. – 2020. <https://elibrary.ru/item.asp?id=41565525>
4. Cigna A.A. Tourism and show caves // Zeitschrift fur Geomorphologie. 2016. vol.60 Suppl. 2 Pp. 217-233. DOI: 10.1127/zfg_suppl/2016/00305.
5. Culver D.C. Hot spots of subterranean Habitats. NY.: Oxford University. Press, 2009. 254 p.
6. Gurnee R., Gurnee J. The study report on the development of Harrison Cave, Barbados, West Indies // Atti Conv. Int.Grotte Turistiche, Borgo Verezzi, 1981. Pp. 101-107.

Yakubova Shamshinur

i.f.n.dotsent

Qosimov Jahongir

Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

MEVA-SABZAVOTCHILIK SOHASINI RIVOJLANTIRISHDA KOOPERATSIYA TIZIMINI TASHKIL ETISHNING IQTISODIY ASOSI

Annotatsiya. Ushbu maqola mamlakatimizda meva-sabzavotchilik sohasini takomillashtirish va meva-sabzavot mahsulotlari yetishtirish sohasida meva-sabzavot mahsulotlar kooperatsiyasini tashkil etishdagi muammolar va ularning yechimi hamda istiqbolda meva-sabzavot mahsulotlar kooperatsiyasini rivojlantirish masalalariga bag'ishlangan.

Introduction. Theoretical lexicography studies the history of lexicography, types of dictionaries, requirements for dictionaries, critical analysis of existing dictionaries, practical lexicography deals with the study, compilation, improvement and consumption of a certain type of vocabulary. Practical lexicography involves the application of general theoretical principles and rules of lexicography in the process of creating a dictionary.

Research methods. The ambiguity of terms, the meaning of terms, the essence of the concept, the excessive length, complex phrases are inconvenient, with an excessive number of foreign terms. The creation of a glossary of terminology in various fields in response to the above problems is an urgent task of modern lexicography

Results and discussions. It is very important for a lexicographer to work with a specialist in the field from the beginning to the end of the terminology system development process. There are good reasons for this. When developing a dictionary of common words, the lexicographer herself can easily provide accurate and detailed explanations of words, as well as develop examples of authorship. To explain specific terms and understand the situations in which they are used, the lexicographer must have not only linguistic knowledge, but also an understanding of this specific area.

Bilingual dictionaries are more practical than textual content. This, of course, requires a lot of volumes. For this reason, it is not for nothing that monolingual dictionaries cover more terms than translation dictionaries. For dictionaries of practical translation, the functional value of the term is important, that is, the user must be able to use the dictionary in order to understand a certain word in the correct context, understand it from a communicative point of view and understand it herself.

Conclusion. Bidirectional dictionaries do not mean they are bicultural. The lexicographic interpretation of the tourism terms in active and passive translation dictionaries differs: in passive dictionaries an explanation of a foreign word in the native language is given, in active dictionaries foreign equivalents are found by means of a word in the native language.

Kalit so'zlar: Meva-sabzavot, klaster, kooperatsiya, dehqon xo'jaliklari eksport, meva-sabzavot bozori, raqobat, qishloq xo'jaligi, qayta ishlash, saqlash, agrologistika, meva-sabzavotchilik klinikasi, oziq-ovqat xavfsizligi.

Kirish. Bozor munosabatlari sharoitida meva—sabzavotchilik majmuida islohotlarning navbatdagi bosqichlarida mamlakatimiz rahbariyati tomonidan belgilab berilgan yo'nalishlarda va rivojlangan xorijiy davlatlar tajribasidan kelib chiqqan holda integratsion jarayonlarni sifat jihatidan yangi tashkiliy iqtisodiy aloqalar va bozor subyektlarini tashkil etish xususiy holatda agrosanoat klaster-kooperatsiyalarni tashkil etish va rivojlantirish masalasiga jiddiy e'tibor qaratish lozim. Mamlakatimizda meva-sabzavotchilik sohasini takomillashtirish, shu jumladan meva-sabzavot mahsulotlari ekiladigan maydonlarni, saqlash va qayta ishlash quvvatlarini sezilarli oshirish, mazkur tarmoqni rivojlantirish uchun xalqaro moliyaviy institutlarning mablag'larini faol jalb etishga yo'naltirilgan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

«Tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini muttasil rivojlantirish, mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini yanada mustahkamlash, ekologik toza mahsulotni ishlab chiqarishni kengaytirish, agrar sektorining eksport salohiyatini sezilarli darajada oshirish»[1] bo'yicha muhim vazifalar belgilab berilgan. Mazkur vazifalarning samarali ijrosi kuchli raqobat sharoitida meva-sabzavotchilik kooperatsiyalari va agroklastarlari bo'yicha ilmiy taklif hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishni taqozo etadi. mamlakatimizda meva-sabzavotchilik sohasidagi fermer va dehqon xo'jaliklari klaster-kooperativlar, ayniqsa dehqon xo'jaliklari mayda tovar hajmdagi ishlab chiqarish va mahsulot hajmiga ega bo'lgani holda ishlab chiqarayotgan mahsulotlarini bozorda mustaqil ravishda sotish uchun olib kirishda kooperatsiyaga birlashib mahsulot ishlab chiqishiga nisbatan ko'proq moddiy resurslar va ish vaqti sarflashi kerak bo'ladi.

Mamlakatimizda meva-sabzavot mahsulotlar kooperatsiyasi – bu ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni tashkil etish shakli bo'lib, unda alohida jismoniy shaxslar va subyektlar faoliyati ixtiyoriylik asosida birlashtiriladi. Vertikal (tarmoqlararo) meva-sabzavot mahsulotlar kooperatsiyasi qiymat zanjiri bo'yicha yagona pirovard maqsadga yo'naltirilgan tarmoq korxonalari o'rtasidagi hamkorlikdir.

Mamlakatimiz eksport salohiyatini kengaytirish, yangi bozorlarni o'zlashtirish natijasida meva-sabzavot mahsulotlari eksport ishlari amalga oshirilmoqda. Qishloq xo'jaligi sohasida butun dunyo tajribasida o'zini oqlagan yangi tizim — klaster-kooperatsiya tizimiga o'tish, ular faoliyatini rivojlantirishga jiddiy e'tibor qaratib kelinmoqda.

Qishloq xo'jaligida meva-sabzavot mahsulotlari ishlab chiqaruvchi korxonalar o'z mahsulotlarini raqobatli bozorda sotishi natijasida, meva-sabzavot mahsulot ishlab chiqarish va qayta ishlash bilan bog'liq harajatlarni qoplashi va ma'lum miqdordagi foydaga ega bo'lishi lozim. Ushbu foyda miqdorigina meva-sabzavot mahsulot ishlab chiqarishning kelajakdagi istiqbolli rivojlanishini hal etuvchi omil hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligi kooperatsiyasi va agroklastarlari sohasida normativ-huquqiy baza shakllantirilgan. Bular, xususan, «Kooperatsiya to'g'risida», «Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida»gi Qonunlar va boshqa meyoriy-huquqiy hujjatlardir.

Biroq, meva-sabzavotchilik mahsulotlari kooperatsiya masalalarini tartibga soluvchi normalar turli qonun hujjatlarida belgilanganligi ularni amaliyotda joriy etish muayyan qiyinchiliklar tug'diradi. Bu sohadagi barcha normalarni yagona normativ-huquqiy hujjatga birlashtirish zarurati yuzaga keladi. Shu sababli ham meva-sabzavotchilik mahsulotlari kooperatsiyasini rivojlantirish va uning eng muhim prinsipial yangi jihatlarini ko'rib chiqamiz lozim.

O'zbekiston Respublikasida meva-sabzavot mahsulotlari asosan xususiy tarmoqda yetishtirilayotgan bo'lib, uning 70-80 foizi dehqon va fermer xo'jaliklari zimmasiga to'g'ri kelgan bo'lsa, bugungi kunda bog'dorchilik sohasidagi yirik tadbirkorlik subyektlarining soni ortishi meva-sabzavot yetishtiruvchi xususiy tarmoq o'rtasida raqobatning kuchayishiga olib kelmoqda. Bunday tizimda mavsumiy pishib yetiladigan va transportda tashishga ko'p hollarda noqulay bo'lgan meva-sabzavot mahsulotlari juda ko'p sonli, joylashuvi jihatidan tarqoq hamda hajmi kichik dehqon va fermer xo'jaliklarining raqobat kurashida ishtirok qilishlari uchun ularning kooperatsiyaga birlashishlari muhim ahamiyat kasb qiladi. Bu borada O'zbekiston Respublikasida qator tashkiliy-iqtisodiy hamda huquqiy asoslar yaratilmoqda. Meyoriy-huquqiy hujjatlarda meva-sabzavotchilik kooperativlarini tashkil etish tartibi, ularning turlari, shakllari va faoliyatining huquqiy va iqtisodiy asoslari, kooperativga a'zo bo'lish hamda pay ulushlarini kiritish shartlari va boshqalar belgilangan. Meva-sabzavotchilik mahsulotlari kooperativi qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari: fermer, dehqon xo'jaliklari va shaxsiy tomorqa yer egalari va xo'jaliklar egalari tomonidan ixtiyoriylik tamoyillari asosida tashkil etilgan tijorat tashkiloti shaklida bo'ladi.

Meva-sabzavotchilik kooperatsiyalarini tashkil etishdan maqsad – kooperativ a'zolarining moddiy va boshqa ehtiyojlarini qondirish uchun birgalikda ishlab chiqarish faoliyatini yuritish. Majburiy sharti – ularning mulkiy pay ulushlarini birlashtirish va kooperativ faoliyatida shaxsan ishtirok etishdan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 29 martdagi "O'zbekiston Respublikasida meva-sabzavotchilikni jadal rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5388 [2], O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 28 iyundagi "Uzumchilikni

rivojlantirish klaster tizimini joriy etish, sohaga ilg'or texnologiyalarni jalb qilishni davlat tomonidan qo'llab -quvvatlashning qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5200 [3] va 2021 yil 15 dekabrda "Meva-sabzavotchilik sohasini davlat tomonidan qo'llab -quvvatlash, tarmoqqa klaster va kooperatsiya tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-52-sonli qarorlari[4] meva-sabzavotchilik faoliyatga tegishli boshqa meyoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda muayyan darajada xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Meva-sabzavot mahsulotlari kooperatsiyasi masalalari ko'plab xorijlik olimlarning, xususan, rus iqtisodchi olimi A.V.Chayanov, kooperatsiyaning iqtisodiy mohiyatini mustaqil ravishda o'z faoliyatini birlashtiruvchi xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy manfaatlari mushtarakligini ta'min etuvchi munosabat sifatida tariflaydi. Iqtisodchi olim tomonidan bu yerda asosiy e'tiborni mol-mulk emas balki kooperatsiya munosabatlariga integratsiyalashuvi manfaatlarga xizmat qilishga qaratish lozimligini aytib o'tilgan.

A.V.Chayanovning fikriga ko'ra «Kooperatsiyada kapital xo'jayin emas, aksincha u xizmatkor. Kooperatsiya dehqonga nafaqat foyda olishni ta'minlashda yordam berishi lozim, balki uning bilimlarini, malakasini oshirishga ham xizmat ko'rsatishi kerak» ekanligi ta'kidlanadi [5] .

Kooperatsiyaning muhim iqtisodiy mohiyati asosini - kooperatsiyaga birlashishdagi erkin subyektlar ixtiyoriyligi, kooperatsiya munosabatlarini boshqarishdagi demokratiya, kooperatsiya natijasida olinadigan foydani taqsimlashdagi iqtisodiy adolat tamoyili ekanligi ko'rsatib o'tiladi.

Bugungi kunda ham A.V.Chayanovning qishloq xo'jaligidagi kooperatsiyasi mohiyatiga bergan tarifidagi – kooperatsiyaning qishloq xo'jaligidagi mayda tovar ishlab chiqaruvchilarga o'z mustaqil balansga ega bo'lgan, mustaqil xo'jalik yurituvchi subyekt sifatidagi maqomini yo'qotmagan holda, birgalikda ko'proq iqtisodiy samara olishni ko'zlab hamkorlik qilish masalasi masalasi ekanligi o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

Iqtisodchi olimlar o'rtasida kooperatsiyaning iqtisodiy mohiyatiga turlicha tariflar berilgan. Jumladan, I.N.Buzdalov, «Kooperatsiya turli xo'jalik yurituvchi subyektlarning birgalikdagi faoliyati bo'lib, u o'zida shaxsiy, jamoa va ijtimoiy manfaatlarni birlashtiradi, alohida insonlarning ijodiy mehnatini rag'batlantiradi. Ayni paytda insonning ijtimoiy kafolati bilan birga, sotsial himoyasini ta'min etadi» deb fikr yuritadi[6] .

Shuningdek, M.I.Tugan-Baranovskiy asosiy e'tiborni kooperatsiya shakllari va kooperatsiya jarayonining ijtimoiy jihatlariga qaratib, uni ijtimoiy harakat sifatida talqin qilgan bo'lsa, A.V.Chayanov o'z ishlarida kooperatsiyaning iqtisodiy jihatlarini tadqiq etib, asosiy e'tibor mayda tovar ishlab chiqaruvchilarga qaratilgan bo'lib, kooperatsiyaning iqtisodiy va ijtimoiy tabiati o'sha davr nuqtai-nazaridan talqin etiladi.

Mayda yakka dehqon xo'jaliklarining moddiy-texnik bazasi juda zaifligi, mahsulotlarning tovarlilik darajasi pastligi xo'jaliklarning iqtisodiy emas balki ko'proq ijtimoiy subyekt sifatida faoliyat yuritishiga olib kelgan va kooperatsiya jarayoniga to'siq bo'lganligi ko'rsatib o'tiladi.

O'zbekistonda meva-sabzavot mahsulotlari kooperatsiyasining umumiy muammolarini o'rganish bo'yicha iqtisodchi olim R.X.Ergashevning fikriga ko'ra, qishloq xo'jaligi kooperatsiyasi– bu qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari tomonidan o'zlarining iqtisodiy va boshqa talablarini qondirish maqsadlarida tashkil etilgan qishloq xo'jaligi kooperativlari va ularning hamkorlari tizimi."Qishloq xo'jaligi kooperativi– bu xo'jaligi yuritishning tashkiliy-huquqiy shakllaridan biridir. U o'zida qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari tomonidan kooperativ a'zolarining moddiy va boshqa talablarini qondirish maqsadida pay badallarini birlashtirishga asoslangan hamkorlikdagi ishlab chiqarish va boshqacha xo'jaligi faoliyat yuritish tashkilotlarini bildiradi" [7] degan tarif bizning fikrimizcha masalani to'liqroq yoritadi.

Ularning asarlarida meva-sabzavot mahsulotlarning iqtisodiy samaradorlik masalalari batafsil ko'rib chiqilgan, samaradorlik darajasini baholash usullari, uni oshirish yo'nalishlari va yo'llari o'rganilgan. Biroq, ko'plab muammolar muhokama qilinganiga qaramay, olimlar meva-sabzavot mahsulotlar kooperatsiyasining tashkiliy-iqtisodiy asoslari masalasida bir fikrga kela olishganlari yo'q. Meva-sabzavot mahsulotlar kooperatsiyasi muammosini yanada chuqurroq o'rganish meva-sabzavotni qayta ishlash va saqlash korxonalarining rivojlanish zaxiralarini har tomonlama iqtisodiy baholashni va meva -sabzavot mahsulotlar kooperatsiyasining tashkiliy-iqtisodiy asoslariga oqilona ilmiy va innovatsion yondashuvlarni talab qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. O'tkazilgan ilmiy tadqiqotlar natijasida meva-sabzavot klasterini rivojlantirish masalalari va ularning samaradorligini oshirish yuzasidan taklif va tavsiyalar keltirilgan. Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv, abstrakt-mantiqiy fikrlash, taqqoslash, omilli tahlil va qiyosiy tahlil etish usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Mamlakatimiz hududlari bo'yicha meva-sabzavot mahsulotlari yetishtirish, qayta ishlash va saqlash borasida aniq ixtisoslashuv mavjud bo'lib barcha respublika viloyatlarida ham tabiiy-iqlim sharoitlaridan kelib chiqqan holda meva-sabzavot yetishtiriladi qayta ishlanadi va saqlanadi hamda bu borada katta imkoniyatlar mavjud.

Olib borilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, respublikada sabzavot yetishtirish miqdorlari 2005-2020 yillarda barcha toifadagi xo'jaliklar bo'yicha o'sgan (1-jadval). Sabzavot mahsulotlari ekin maydonlari 2005 yildagi 137,7 ming gektar o'rniga 2020 yilga kelib 220,5 ming gektarni tashkil qilgan va ushbu yillar davomidagi o'sish 155,1 foizga teng bo'lgan. O'rtacha hosildorlik esa mos ravishda 215,8 sentnerdan 301,6 sentnerga ortib, umumiy o'sish 140,6 foizni tashkil qilgan. Natijada yetishtirilgan yalpi hosil miqdori 2005 yildagi 2971,6 ming tonna o'rniga 2020 yilda 6650,3 ming tonnani tashkil qilgan va yalpi o'sish 2,2 martadan ortiqni tashkil qilgan.

O'zbekiston Respublikasida sabzavot yetishtirish borasida yuz berayotgan yalpi o'sish tendensiyasi mutanosib ravishda mamlakat janubida joylashgan Qashqadaryo viloyatida ham kuzatiladi. Jumladan, 2005 yilda viloyatda jami sabzavot ekin maydonlari miqdori 28,1 ming gektarni tashkil qilgan holda, 2020 yilga kelib 38,1 ming gektarga yoki 128,8 foizga ortgan bir paytda yalpi mahsulot yetishtirish miqdori mos ravishda 549,3 ming tonnadan 810,3 ming tonnaga yoki 142,0 foizga ortgan. Yalpi mahsulot hajmidagi o'sish sur'ati yuqoriligi ekinlar hosildorligining ekin maydonlari o'sishiga qaraganda tezroq o'sishi hisobiga yuz bergan. Sabzavot ekinlari hosildorligi viloyatda respublika ko'rsatkichiga nisbatan o'rganilayotgan yillar turlicha nisbatlarda bo'lib, asosan 2005 yildan keyin 29,5 ga pasayib borgan.

1-jadval

Respublika va Qashqadaryo viloyati bo'yicha sabzavot yetishtirish ko'rsatkichlari o'zgarishi dinamikasi (barcha toifadagi x'jaliklarda)¹.

Ko'rsatkichlar		Yillar bo'yicha								2020 yilda 2005 yilga nisbatan, (%)
		2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	
Respublika bo'yicha	Ekin maydoni, (ming ga)	137,7	173,0	194,1	206,0	208,3	209,7	213,6	220,5	160,13
	Yalpi hosil, (ming tonna)	2971,6	6346,4	1028,1	11242,5	11433,6	6129,5	6481,2	6650,3	223,80
	Hosildorlik, (s/ga)	215,8	252,5	277,2	285,2	297,1	292,3	303,4	301,6	139,76
Qashqadaryo viloyati bo'yicha	Ekin maydoni, (ming ga)	28,1	28,6	29,1	30,9	34,6	24,6	36,2	38,1	135,59
	Yalpi hosil, (ming tonna)	549,3	559,6	579,1	580,1	685,9	434,0	780,1	810,3	147,52
	Hosildorlik, (s/ga)	195,4	195,6	199,0	187,9	198,2	176,4	215,4	212,7	108,85
Qashqadaryo (%)		90,5	77,5	71,8	65,9	66,7	60,3	71,0	70,5	x

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

viloyati hosildorligi Respublika ko'rsatkichiga nisbatan	(+, -)	-20,4	-56,9	-78,2	-97,3	-98,9	-115,9	-88,0	-88,9	x
---	--------	-------	-------	-------	-------	-------	--------	-------	-------	---

Meva-sabzavot mahsulotlari aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashdagi eng zarur mahsulotlardan biridir. Aholi soni o'sib borishini hisobga oladigan bo'lsak, meva-sabzavot mahsulotlari ishlab chiqarish xajmlarining doimiy ravishda o'sib borishini ta'minlash zarurati hisoblanadi. Meva-sabzavot mahsulotlari bilan aholini tibbiy meyorlar talabi darajasida ta'minlash va bunda mahsulot sifati saqlanishi va qayta ishlanishiga muhim ahamiyatga ega. Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, respublikamizda va Qashqadaryo viloyatida sabzavot yetishtirish hosildorlik ko'rsatkichlari yildan-yilga oshib bormoqda. O'zbekiston Respublikasi bo'yicha 2020 yilda sabzavot mahsulotlarning hosildorligi 301,6 s/ga bo'lgan bo'lsa ushbu ko'rsatkich 2005 yilga nisbatan 85,8 sentrga oshib 139,76 foizni tashkil etdi. Qashqadaryo viloyati bo'yicha ushbu ko'rsatkich mutanosibon 212,7; 17,3 va 108,85 ni tashkil etadi. Shuni ta'kidlash lozimki, Qashqadaryo viloyatining sabzavot yetishtirish hosildorligi respublika ko'rsatkichiga nisbatan 20,4 sentr/gadan 88,9 sentr/gagacha past ko'rsatkichda bo'lmoqda. Chunki Qashqadaryo viloyati sabzavot mahsulotlarini yetishtirishda tuproq-iqlim sharoiti, suv masalasi boshqa omillar hisobiga shunday ko'rsatkichga ega bo'lmoqda.

Qashqadaryo viloyatida sabzavot yetishtirish masalasida eng asosiy ko'rsatkichlardan biri ekin maydonlari hisoblanadi, ya'ni 2020 yilda Qashqadaryo viloyati bo'yicha sabzavot yetishtirish ekin maydoni 38,1 ming gektarni tashkil etib 2005 yilga nisbatan 10 ming gektarga oshib respublikadagi ulushida juda kam ulushga ega bo'lmoqda. Meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmlari o'zgarishi eng avvalo mahsulotlarni sotish saqlash va qayta ishlash sohasidagi dehqon uchun qulayliklar va bozorda talab darajasining doimiylikiga bog'liq bo'ladi. Bugungi kunda ushbu ikki omil asosiy hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lmoqda. Chunki asosiy meva-sabzavot mahsulotlari dehqon xo'jaliklari, va tamorqa yer egalarida yetishtirilishi, uncha katta bo'lmagan investitsiya hisobiga ham mahsulot hajmi oshishini ta'minlashi mumkin. Ammo, ayni paytda meva-sabzavot mahsulotlarni yetishtirish, saqlash va qayta ishlash hamda sotish sohasidagi muammolar mahsulot hajmining keskin kamayishiga olib keluvchi kuchli omillar hisoblanadi.

Respublikamiz sifatli jahon bozori standartlariga javob beruvchi meva yetishtirish borasida ham katta imkoniyatlarga ega (2-jadval).

2-jadval

O'zbekiston Respublikasi va Qashqadaryo viloyati bo'yicha meva yetishtirish ko'rsatkichlari o'zgarishi dinamikasi (barcha toifadagi xo'jaliklarda)

Ko'rsatkichlar		Yillar bo'yicha								2020 yilda 2005 yilga nisbatan, (%)
		2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	
O'zbekiston Respublikasi bo'yicha	Ekin maydon, (ming ga)	208,2	235,3	266,4	279,6	284,3	285,1	291,3	299,6	143,90
	Yalpi hosil, (ming tonna)	1297,9	2178,8	3412,8	3760,2	3735,0	3677,9	3932,5	3996,6	307,93
	Hosildorlik, (s/ga)	62,3	92,6	128,1	134,5	131,4	129,0	135,0	133,4	214,13

Qashqadaryo viloyati bo'yicha	Ekin maydoni, (ming ga)	17,3	18,2	19,6	21,1	22,1	22,6	23,3	24,6	142,20
	Yalpi hosil, (ming tonna)	130,9	154,3	160,2	176,3	180,1	182,4	227,2	242,6	185,33
	Hosildorlik, (s/ga)	75,6	84,7	81,7	83,3	81,4	80,7	97,5	98,6	130,42
Qashqadaryo viloyati hosildorligi respublika ko'rsatkichiga nisbatan	(%)	121,35	91,47	63,78	61,93	61,95	62,56	72,22	73,91	x
		13,3	-7,9	-46,4	-51,2	-50	-48,3	-37,5	-34,8	x

Tadqiqotlar natijasida tahlillar ko'rsatishicha, respublikamizda so'nggi o'n besh davomida bog'lar maydoni ham kengayib bormoqda. Xususan, 2005 yilda barcha toifadagi xo'jaliklar ixtiyorida jami 208,2 ming gektar bog'lar mavjud bo'lgan bo'lsa, 2020 yilga kelib bog'lar maydoni 299,6 ming gektarni tashkil qilib, 143,9 foizga ortgan. Shu davrda bog'lar hosildorligi 62,3 sentnerdan 133,4 sentnerga yoki 2,1 martaga oshgan bo'lsada, hosildorlik borasida erishilgan natijalar juda katta ko'rsatkich emas. O'zbekiston Respublikasida bog'dorchilik hududlarining tuproq-iqlim unumdorligini, meva yetishtirish sohasidagi ko'p asrlik boy tajribalarimizni, sohada shakllangan mutaxassislar va ilmiy salohiyatimizni hisobga oladigan bo'lsak, ko'p miqdordagi investitsiyalar sarf qilmasdan turib ham 200-250 sentnerdan hosil olishni ta'minlashi mumkin. Shu bilan birgalikda pakana bo'yli bog'larda 400-500 sentnerdan hosil ko'tarish mukinligini amaliyot ko'rsatib turibdi.

Qashqadaryo viloyatidagi bog'lar hosildorligiga e'tibor beradigan bo'lsak, natijalar juda past. Jumladan, viloyat bo'yicha barcha toifadagi xo'jaliklarda 2005 yilda 75,6 sentnerdan hosil olingan bo'lsa, keyingi yillarda oshib borgan bo'lsada 2020 yilga kelib 98,6 sentnerdan o'rtacha hosil olishga erishilgan. Bu ko'rsatkich o'rtacha respublika ko'rsatkichidan ham (26-32 foizga) ancha past.

Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki O'zbekiston Respublikasi va Qashqadaryo viloyati bo'yicha meva yetishtirishning asosiy ko'rsatkichi bo'lgan ekin maydonalari yildan yilga ortib bormoqda. O'zbekiston Respublikasida 2020 yilda meva yetishtirishning ekin maydoni 2020 yilda 299,0 ming gektarni tashkil etib 2005 yilga nisbatan 91,4 ming gektarni tashkil etdi va Qashqadaryo viloyati bo'yicha ushbu ko'rsatkich 7,3 ming gektarga oshdi.

- Qashqadaryo viloyati meva yetishtirish bo'yicha respublika ko'rsatkichlariga nisbatan ancha hosildorlikning asosiy sabablari tahlillarimizga asosan quyidagilardan iborat:

- bog'dorchilik va uzumchilik sohasidagi fermer va dehqon xo'jaliklari va tomorqa egalari aksariyat hollarda madaniy dehqonchilik hududlaridan uzoqda, cho'l va cho'l oldi hududlarida tashkil etilganligi vaqt sarfi, transport muammosini paydo qilishi bog'dorchilik sohasiga investitsiya jalb qilishni pasaytiradi;

- bog'dorchilik va uzumchilik asosan qo'l mehnatini ko'p talab qiladigan soha bo'lishi bilan birga, cho'l hududlarida bog' yaratish, unga ishlov berish, tuproq-iqlim sharoitlaridan foydalanish yanada og'ir;

- bog'dorchilik va uzumchilik sohasini rivojlantirish so'nggi 5-6 yil davomida juda katta e'tibor qaratishligi, bog' barpo etish va eski bog'larni tiklash va rekonstruksiya qilish jarayoniga jalb qilingan investitsiyalar faqat ma'lum muddat o'tgandan so'nggina natija bera boshlashi tufayli yaqin yillarda Qashqadaryo viloyatida keskin sifat va samaradorlik o'sishi kutmoqda;

- Qashqadaryo viloyatida bog'dorchilik va uzumchilik sohasi umuman ko'p qismi cho'l oldi va cho'l hududlarida, lalmi dehqonchilik qilinadigan massivlarda joylashganligi, suv muammosi, suvdan foydalanish masalasini murakkablashtiradi. Bunday yerlarda suv tanqisligi

masalasi mavjudligini ko'rish mumkin;

- Qashqadaryo viloyatidagi mavjud bog'larning ko'pchilik qismi suv yetishmasligi hisobiga nobud bo'lmoqda. Chunki, bog'dorchilik hududlaridagi bog'larga suv yetkazib berishda ko'pchilik qismi nasoslardan foydalaniladi. Shu boisdan suv tanqisligi bilan birga, nasoslardan foydalanish bilan bog'liq sarf harajatlar (yoqilg'i-moylash materiallari, elektr energiyasi) yuqoriligi ham suv ta'minotiga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatmoqda.

Xulosa va takliflar . Ushbu maqola orqali biz yuqoridagi tahlildan kelib chiqqan holda, O'zbekiston sharoitida sohani barqaror rivojlantirishda quyidagilarga ahamiyat berish maqsadga muvofiq sanaladi:

-tadqiqotlar natijasida kooperatsiya- bu barcha ishtirokchilar uchun o'zaro foyda va har kimning manfaatlarini qondirish asosida resurslarni kamroq sarflash bilan umumiy maqsadga erishish uchun sheriklar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarda o'z hamkorligi ma'nosida namoyon bo'ladigan iqtisodiy hodisadir.Kooperatsiyadan ko'zlangan asosiy maqsad qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilariga o'z iqtisodiyotini rivojlantirishda yordam berish va samaradorlikni oshirishdan iborat

- qishloq joylarida faoliyat ko'rsatib, bevosita qishloq xo'jalik mahsulotlarini innovatsion resurs tejaydigan usulda saqlash va qayta ishlashga ixtisoslashgan namunaviy korxonalar faoliyatini moliyaviy rag'batlantirishni yanada kuchaytirish, ularga soliq, bojxona va boshqa imtiyozlarni joriy etish;

- respublikaning har bir qishloq hududida sanoat korxonalarining ixcham va kichik shoxobchalarini rivojlantirish asosida yetishtirilayotgan qishloq xo'jalik xom ashyo mahsulotlarini tayyorlash, saqlash va qayta ishlashni ko'paytirish, shuningdek, ichki va tashqi bozorga xaridorgir, raqobatbardosh tayyor mahsulot ishlab chiqarishga qaratilgan tadbirlarni iqtisodiy rag'batlantirish (valyuta ajratish, imtiyozli soliq belgilash, kreditlar ajratish va boshqalar) maqsadga muvofiq;

- tadbirkorga eksport jarayonidan oldin kredit ajratish, sug'urtalash, tashqi bozorlarda o'rin egallash, "geografik, iqtisodiy, moliyaviy va sifat xavflari", transport-logistika, tegishli sertifikatlar olish, oziq-ovqat xavfsizligi va standart masalalarida har tomonlama amaliy yordam berish, xalqaro ko'rgazma va yarmarkalarda ishtirokini ta'minlashga ko'mak berish maqsadida eksport-kredit tashkilotlarini tashkil etish yoki ushbu masalalarni hal etishni mas'ul vazirlik va idoraga yuklash;

- raqamli innovatsion texnologiyalarga asoslangan "Agropark" va "Agrosanoat" ko'p tarmoqli agrologistika majmualarini har tomonlama qulay joylarda tashkil etish. Ushbu majmuada barcha sharoitlar yaratilgan bo'lib, ya'ni mahsulot sotish, saqlash, qayta ishlash, qadoqlash, biolaboratoriya xizmati, standartlashtirish va eksportgacha bo'lgan barcha jarayonlar tizimini yaratish;

- "Meva-sabzavotchilik klinikasi" xizmatini joriy etish;

- meva-sabzavot va qayta ishlangan mahsulotlarning sifati va xavfsizligiga qo'yiladigan talablarni tartibga soluvchi huquqiy meyoriy-texnik hujjatlarni ishlab chiqish.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning hozirgi bosqichida ushbu chora-tadbirlarni amalga oshirish, meva-sabzavotchilikni uzoq muddat barqaror rivojlanishini ta'minlab, tarmoq samaradorligini oshirish orqali oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabni qondirish, uning xavfsizligini ta'minlash, eksport geografiyasini kengaytirish hamda xalqimizning turmush sharoitini oshirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi PF-4947-sonli farmoni. // www.lex.uz.

2.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 29 martdagi "O'zbekiston Respublikasida meva-sabzavotchilikni jadal rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5388 qarori.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 28 iyundagi "Uzumchilikni

rivojlantirish klaster tizimini joriy etish, sohaga ilg'or texnologiyalarni jalb qilishni davlat tomonidan qo'llab -quvvatlashning qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5200 sonli qarori.

4.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 15 dekabrda "Meva-sabzavotchilik sohasini davlat tomonidan qo'llab -quvvatlash, tarmoqga klaster va kooperatsiya tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-52-sonli qarori.

5.Chayanov.A.V. Osnovniye idei i formi organizatsii selskoxozyaystvennoy kooperatsii. – Moskva. -1927. - 357 b.

6.Buzdalov.I.N. Vozrojdeniye kooperatsii. – M.: Ekonomika.-1990. –81 b.

7.Ergashev R.X. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti, Darslik, T.: "Moliya-Iqtisod", 2018, 45-47 b

8. Ergashev R. X. Primeneniye sifrovix texnologiy v selskom xozyaystve //development issues of innovative economy in the agricultural sector. – 2021. – s. 911-914.

9. Khidirovich E. R., Bokiyeich K. A. State support for small business and private entrepreneurship in Uzbekistan. – 2021.

10. Ergashev, R. K., and A. D. Ravshanov. "Ways of Strategic Development and Increase of Competitiveness of Agricultural Enterprises." JournalNX, vol. 7, no. 1, 2021, pp. 99-105.

11. Rakhmatulla Khidirovich Ergashev, Elchiev Javohir Organizational and Economic Mechanisms for Improving Labor Efficiency in Service Enterprises. [https://economics.academicjournal.io/index.php/economics/Vol. 7 \(2021\): Academic Journal of Digital Economics and Stability \(Spain\) /](https://economics.academicjournal.io/index.php/economics/Vol.7(2021):AcademicJournalofDigitalEconomicsandStability(Spain)/).

12. Ergashev, R. K., and A. D. Ravshanov. Prospects for Strategic Development of Agricultural Enterprises. [https://economics.academicjournal.io/index.php/economics/issue/view/ 2021,9, 504-510](https://economics.academicjournal.io/index.php/economics/issue/view/2021,9,504-510)

Bolbekova Gulnoza Shukrullo kizi

Master of the 2nd year graduate student of MQB-121 group of the Department of Economic Analysis and Statistics of Samarkand Institute of Economics and Service. Uzbekistan. Samarkand.

ENSURING THE STABILITY OF THE PROCESS OF ACTIVE EMPLOYMENT IN INDUSTRIAL ENTERPRISES

Abstract--- This article emphasizes that regulating the labor market, providing employment and implementing economic reforms is one of the priority tasks. Special attention is paid to the existence of the problem of public debt and deficit of national budgets, the decrease of production in the real economy, the decrease of purchase demand in the world market, the high level of unemployment, the increase of social tension, the decrease of the standard of living and the quality of life of the population in many countries of the world. In addition, proposals and recommendations were made that the research of ways to reduce unemployment and increase employment should be studied as one of the main problems of our country's economy.

Keywords--- Labor Activity, Unemployment, Employment, Labor Resources, Economic Efficiency, Social Security, Labor Force, Jobs, Internal Factors, External Factors, Employment in The Economy.

I. INTRODUCTION

Working is the main source of livelihood for themselves and their family members for all people living in the world. For them, losing the job they are working for is like jeopardizing their own development. According to the report of the International Labor Organization, which is a part of the United Nations, the number of unemployed in the world has increased to 192.7 million. reached a record level. Currently, 5.6 percent of the population of the Earth is considered unemployed. Compared to 2016, the number of unemployed people increased by 2.6 million.

Effective employment provides the working population with the necessary income and creates the economic basis of human development. The state creates conditions for creating equal opportunities for all members of society by supporting and protecting citizens who are socially incapable of work.

II. LITERATURE REVIEW

The study of ways to reduce unemployment and increase employment has always been one of the central problems of our economy. The study of the theoretical aspects of increasing the employment of the able-bodied population was carried out by representatives of the school of classical economic theory, such as A.Smith, D.Ricardo, as well as J.M. Keynes. Theoretical aspects of reducing unemployment and increasing employment of foreign economists Agabekyan R.L., Avagyan G.L. [1], Prokopov F.T. [2], Volgin N.A. [3], Odegov Yu.G., Plaksya V.I., Chetvernina T., Gimpelson V., Kapelyushnikov R., Gorisov S. and others.

Issues such as increasing employment in Uzbekistan, more practical aspects of effective employment policy, in particular, foreign experience in implementing employment policy, the role of small business and private entrepreneurship in increasing employment, labor exports, the role of targeted programs to increase employment by the several economists of our country Vakhobov A.V. [4], Abduganiev A.A., Tolametova Z. [5], Rasulova D.V. [6], Toghaev B.E. [7], Tadjibaeva D.A., Khudoiberdiev Z.R. [8].

Another of the founders of classical theory, A. Marshall [9], developed this idea, stating that "when a deal is agreed in the commodity market, the priority in the labor market is often on the side of the buyer, not the seller, while the priority can be very evenly distributed between the two parties".

If there is a need to change the structure of employment around the world, it will be necessary to change the structure of the economy, or vice versa - a change in the sector or any other structure of the economy will lead to a structural change in the labor force.

III. RESEARCH METHODOLOGY

In this research, we used of methods of logical analysis and synthesis, grouping, comparative and structural analysis, abstraction, factor analysis, induction and deduction.

IV. ANALYSIS AND RESULTS

The territorial structure of the population can determine the structure of the economy. Especially densely populated areas are very convenient for locating industries with large labor capacity.

The above-mentioned opinions give an opportunity to draw important conclusions on the methodological aspects of studying the composition of the employed population. That is, studying the structure of employment of the population is a very important issue of methodological and practical importance for the state, because the structure of employment indicates the social and economic potential of the state and can show its place in the world market relations. At the same time, it shows that all the mechanisms of statistical methodology should be used to improve the labor force situation.

Employment requires the ability to use the degree of influence of the priority factors that affect it before deciding on any goal and task of improving the composition of the population.

Firstly, labor resources are the main source of reproduction of the working population and the employed population. This means that it is objectively necessary to control and regulate the rate of growth of labor resources, which is important for the region.

If the labor resources in the region continue to grow at a high rate, it is important to determine what factors account for such growth during the reporting period. Because, only when the reasons are known, it is appropriate to determine employment measures. For example, if the main reason for the growth of labor resources in the region is related to demographic factors, then the creation of workplaces can be carried out through traditional activities based on predetermined development programs of the region. However, if the main factor in the growth of labor resources is due to migration, then measures for the joint adaptation of the interests of the migrated population and the region are envisaged.

At the same time, it should be considered that the quality composition of the supply and demand for labor force may adjust due to migration. This can bring a significant positive result for the budget of the region. The importance of the analysis is whether the migration is beneficial for the region or is it being avoided using this factor? In the region where the working population is decreasing, depending on the need, measures are developed to increase the labor resources or coordinate with the balances of other regions.

At the same time, it should not be forgotten that the employed workforce is also important with its composition. It is important to determine the composition of workers and organize their effective use. In particular, the development of socio-economic activities, taking into account the gender composition of labor resources, has a partial role in the development of regions where the labor force has a large number of men, a large number of women, or an equal number of them. Women's ability to work or five years less than men's age, higher opportunities for women to use social guarantees in terms of activities lead to a rapid decrease in their weight in the labor force. This can have a significant impact on the region's workforce needs and overall performance.

At the same time, the analysis of the number of people who work outside the working age period in the structure of labor resources is also considered as a necessary measure. On the one hand, the fact that teenagers and people of retirement age work equally with those of working age shows the activity of labor resources, and on the other hand, it also indicates that the standard of living of the population in the region is not at a satisfactory level. Therefore, each district, city, according to its characteristics, needs to develop appropriate practical measures.

Data on the distribution of the employed population in the formal and informal sectors, as well as by sector, are among the universal indicators that show the state of economic development and labor force utilization in the regions. If the distribution of employed persons does not correspond to the sector structure of the regional economy, then appropriate measures are developed and implemented by determining the reasons for the discrepancy. For example, if the share of people employed in the service sector is high among the total employed, the task of increasing labor productivity and increasing the types of services in the service sector can be set.

It is also of great importance to bring the appropriate balance and proportions of the labor force to the level of the requirements of the socio-economic development of the region. This requires a serious study of the relationship between indicators reflecting its composition.

For example, rural employment is the sum of rural employment. Based on this, special attention should be paid to the rural areas that differ from the average characteristics of the labor force formation and distribution in the district. In particular, there are areas that require priority development in almost all rural areas, regional authorities, labor and social protection departments of relatively developed rural areas and the employment assistance fund and other opportunities to prioritize the creation of jobs in poorly developed rural areas. It will be appropriate for them to develop and implement their programs.

The principle of supporting the implementation of the rights of citizens to choose a profession in a fully effective and free manner, which is emphasized in the law of the Republic of Uzbekistan on employment, should be understood as meeting the needs of the economically active population at the state level, while ensuring the standard of living.

Currently, the social effect of full employment should be the provision of social guarantees, rather than the result of economic efficiency. In this regard, the concept of reasonable, productive and effective, optimal employment is the formation of an economically active population, taking into account the use of human labor, its education and gender-related age structure, reproduction of the labor potential of the able-bodied population and the procedures for its placement in the regions of the country. It is integrated with the processes of distribution and use. Effective employment envisages the mobilization of the remaining types of material and financial resources, having the capacity to accumulate national wealth and its quantity, as well as the efficiency of public production. Decent employment is related to choosing the most convenient of many options for the organization of reproduction processes according to the assessment of economic and social results.

It is important to take into account the Uzbek model of the labor market and its specific features when solving the issues of regulating the employment of the population. This is a traditional method of mutual support of workers, that is, a phenomenon related to qualities such as moving at different speeds in the market of different branches and sectors of the economy, and adapting to pandemic conditions in some regions, cities and rural areas.

Therefore, the employment policy should have an integrative description in its essence. After all, the rule on the diversity of the subjects of employment regulation indicates that, therefore, the whole society and each of its members participates in the implementation of the employment policy.

The management influence of the state, market and public administration entities, which are responsible not only for employment policy, but also for ensuring the implementation of investment, innovation, and monetary policy, should be coordinated with the aim of using total methods of direct and indirect regulation of all elements of relations in the employment system.

Thus, the employment strategy (targeted function of employment management) lies outside the competence of one or another office. It can be effective only in the conditions of appropriate investment, budget and successful policy in the field of education, in the context of the development of the national employment strategy and the implementation of the demographic policy. Therefore, it is necessary to ensure the coordination of the activities of all state administration bodies in order to regulate employment processes.

External and internal factors affecting the employment of labor resources:

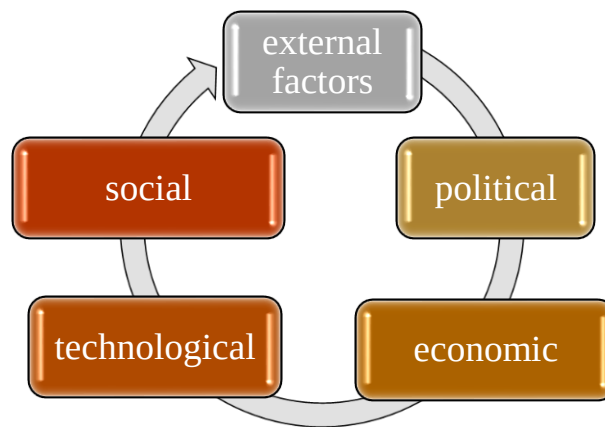

Figure 1. External factors affecting the employment of labor resources

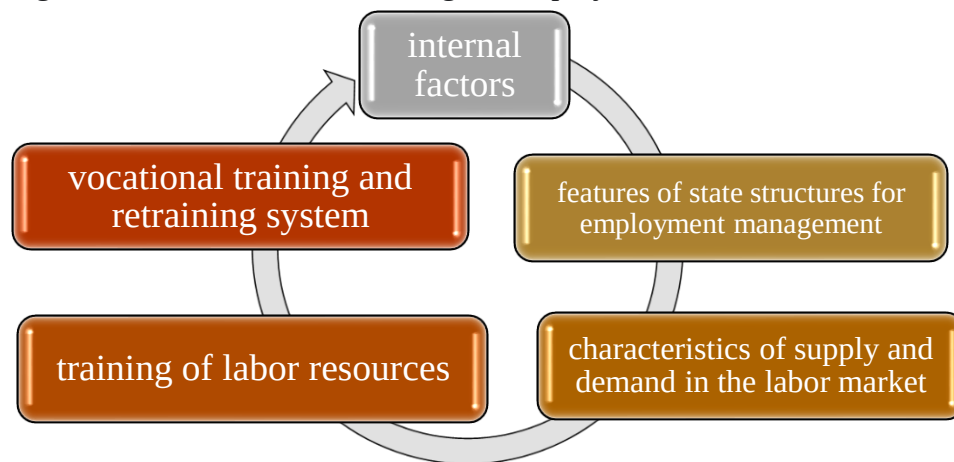

Figure 2. Internal factors affecting the employment of labor resources

Average nominal wages per capita, volume of investments in fixed capital per capita, growth of the working age population, operating in the national economy the number of enterprises (organizations, institutions), the consumer price index (inflation rate), the balance of migration and the share of small business and private entrepreneurship in the employment rate were selected.

These exogenous factors and endogenous factors reflecting the number of people employed in the economy were separated from the official data of the State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan for 2013-2021 and tabulated (Table 1).

Among the exogenous factors, the average nominal wage (x1), the volume of investment in fixed assets per capita (x2), the number of operating enterprises (organizations, institutions) (x4) and the consumer price index (x5) for 2013-2021 having a stable growth rate, it can be said that these indicators are directly related to the endogenous factor.

Table 1

Factor indicators in the Republic of Uzbekistan Quantities for 2013-2021

Indicators	Years								
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
The number of who are busy in the economy (Y), thousand people	11919,1	12223,8	12523,3	12818,4	13058,3	13298,4	13520,3	13273,1	13376,0

The average nominal wage amount (X_1), thousand soums	628,1	739,7	865,9	1007,9	1171,7	1293,8	1457,8	1822,7	2243,9
Per capita fixed capital volume of investments (X_2), thousand soums	709,6	821,3	1008,2	1224,0	1431,7	1608,6	2227,8	3769,6	4097,3
Population growth of working age (X_3), thousand people	380,0	332,9	296,4	230,1	212,9	183,8	169,3	181,6	197,9
The number of operating enterprise (organizations and institutions) (X_4), thousand units	213,1	238,6	266,4	273,6	278,4	285,4	300,2	323,5	341,7
Consumer price index (X_5), %	107,6	107,0	106,8	106,1	105,6	105,7	114,4	114,3	115,2
Migration remains (X_6), person	-47584	-40952	-34566	-38562	-29299	-26248	-18599	-14729	-13892
The share of small business and private entrepreneurship in employment (X_7), %	75,1	75,6	76,7	77,6	77,9	78,2	78,0	76,3	77,3

The data from the table show that the indicators of quantitative growth of the working age population (x_3) and migration balance (x_6) have been declining over the years under consideration. Indicators of other factors (x_7) selected as exogenous factors for factor analysis, on the other hand, declined over a period of time and then had an upward trend.

Table 2

The number of people employed in the economy of the Republic of Uzbekistan in 2022-2024 and forecasts of the factors affecting it

Indicators	Model	Years		
		2022	2023	2024
The number of who are busy in the economy (Y), thousand people	$y = 0,467 \cdot x_1 - 0,172 \cdot x_2 - 4,629 \cdot x_3 - 2,235 \cdot x_4 + 14,925 \cdot x_5 + 0,015 \cdot x_6 + 57.63,61 \cdot x_7 + 8770,695$	14409,5	14665,7	14916,0
The average nominal wage amount (X_1), thousand soums	$x_1 = 186,36 + 316,12 \cdot t$	3347,6	3663,7,5	3979,8

Per capita fixed capital volume of investments (X2), thousand soums	$x_2 = 420,32 \cdot t - 224,06$	3979,1	4399,5	4819,8
Population growth of working age (X3), thousand people	$x_3 = 366,33 - 24,71 \cdot t$	119,2	94,5	69,8
The number of operating enterprise (organizations and institutions) (X4), thousand units	$x_4 = 14,14 \cdot t + 209,39$	350,8	364,9	379,1
Consumer price index (X5), %	$x_5 = 1,12 \cdot t + 103,6$	114,8	115,9	117,0
Migration remains (X6), person	$x_6 = 4294,75 \cdot t - 50854,97$	-7907	-3613	682
The share of small business and private entrepreneurship in employment (X7), %	$x_7 = 0,235 \cdot t + 75,792$	78,1	78,4	78,6

A linear relationship was used to create an econometric model that reflected the impact of factor indicators on the employed population. Separate models based on regression analysis were identified in the form of a temporal series of correlations of exogenous factors with a high degree of impact and strength on the level of employment (Table 2).

When considering the reliability of the identified models, the multiplicity correlation coefficient of the factors influencing the number of jobs in the economy indicates a high bond density, that is $r_{yx}=0,9998$. Depending on the correlation coefficient in the set, the binding rate of the residues is also high ($R^2=0,9997$). The significance level according to the Fisher criterion is 0.03, the Darbin-Watson criterion (DW) is 1.97, and the approximation error of the forecast indicators calculated by the regression equation for 2022-2024 is 0.43%.

Exogenous factors influencing the endogenous variable include the average nominal wage (x1), the volume of fixed capital investment per capita (x2), the number of operating enterprises (organizations and institutions) (x4), the consumer price index (x5) and small business and while the share of private enterprise in the employment rate (x7) tends to increase in the short term, it can be seen that the working age population growth (x3) and migration balance (x6) tend to decrease.

V. CONCLUSION/RECOMMENDATIONS

By ensuring the stability of the process of active employment in industrial enterprises, it is possible to improve the lifestyle of the population and increase social efficiency. If the number of industrial enterprises increases, the possibility of providing employment to the population will be further improved. Industrial enterprises increase the supply of products while increasing the volume of value-added products.

We believe that the transition to active employment policies, which is being observed all over the world, is a vital necessity.

Active employment policy is a set of legal, organizational and economic measures taken by the state to reduce unemployment. These are the following:

- to warn workers about pending layoffs in order to save jobs;
- training, retraining and improving the skills of job seekers;
- financing the creation of new jobs;
- search and selection of jobs;
- includes the creation of new jobs through the public works organization system and others.

REFERENCES

- [1] Agabekyan R.L., Avagyan G.L. Modern theories of employment: Textbook. manual for universities. –M.: UNITI-DANA, 2001. 190 p.;
- [2] Prokopov F.T. Unemployment and the effectiveness of state policy on the labor market in the transitional economy of Russia. - M.: Faculty of Economics, Moscow State University, TEIS, 1999. 311 p.;
- [3] Volgin N.A., Odegova Yu.G. Labor economics: (social and labor relations) - M.: "EXAMEN" publishing house, 2003. 736 p.;
- [4] Vakhabov A.V., Tadjibaeva D.A., Xajibakiev Sh.X. World economy and international economic relations. Study guide. –T.: Finance, 2011. 708 p.;
- [5] Abdughaniev A., Tolametova Z. Labor potential of Uzbekistan. T.: «Labor», 1998. 96 p.;
- [6] Rasulova D.V. Theoretical foundations of the development of labor migration. –T.: Finance, 2010. 276 p.;
- [7] Toghaev B.E. Gross labor force, its composition and main directions of employment: Abstract of the dissertation of the candidate of economic sciences. –T., 2004. -22 p.;
- [8] Tadjibaeva D.A., Khudoyberdiev Z.R. Employment of the able-bodied population of rural areas of Uzbekistan and the impact of small and private entrepreneurship on it: Author's abstract ... diss. Cand. econom. sciences. -T., 1997. 23p.;
- [9] Marshall A. Principles of Economic Science. - M.: "Progress". –T.3.1984. P. 56;
- [10] Official data of the State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan (http://web.stat.uz/open_data/uz/).

Muassislar:
Buxoro davlat universiteti
“Economic science” mas'uliyati cheklangan jamiyati

"IQTISODIYOT VA TURIZM" xalqaro ilmiy va innovatsion jurnali 2022-yil 5-son (7) 2021-yildan chiqa boshlagan. OBUNA INDEKSI: 200117 Manzil: Buxoro shahri, M.Iqbol ko'chasi, 11-uy, 2-bino, 403-xona.	ilmiy va innovatsion nashri Jurnal oliy o'quv yurtlarining professor-o'qituvchilari, ilmiy tadqiqotchilar, ilmiy xodimlar, magistrantlar, talabalar, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari hamda maktab o'qituvchilari, shuningdek, keng ommaga mo'ljallangan. Jurnalda nazariy, ilmiy-metodik, muammoli maqolalar, fan va texnikaga oid yangiliklar, turli xabarlar chop etiladi. Nashr uchun mas'ul: Gavhar XIDIROVA Muharrir: Navruz-Zoda Baxtiyor Negmatovich	Jurnal tahririyat kompyuterida sahifalandi. Chop etish sifati uchun bosmaxona javobgar. Bosishga ruxsat etildi 26.09.2022 Bosmaxonaga topshirish vaqti 03.11.2022 Qog'oz bichimi: 60x84. 1/8 Tezkor bosma usulda bosildi. Shartli bosma tabog'i – 20,6 Adadi – 100 nusxa Buyurtma № 580. Bahosi kelishilgan narxda. “Sadriddin Salim Buxoriy” MCHJ bosmaxonasida chop etildi. Bosmaxona manzili: Buxoro shahri M.Iqbol ko'chasi 11-uy.
--	--	---